Володимир Малик

КНЯЗЬ КИЙ

Роман

Художник ІВАН ПРИНЦЕВСЬКИЙ

Рецензент доктор історичних наук П. П. Толочко

І було три брати: одному ім'я Кий, другому — Щек, третьому — Хорив, і сестра їхня — Либідь.

Сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка тепер зветься Щекавицею, а Хорив — на третій горі, прозваній від нього Хоревицею. І зрубали вони град в ім'я брата свого найстаршого і дали йому ім'я — Київ. І був навколо града ліс і бір великий, де ловили звірів.

Були вони мужі мудрі й досвідчені і називалися полянами. Від них є поляни в Києві й до сього дня…

"ПОВІСТЬ ВРЕМЕННИХ ЛІТ"

БРАТИ

Чотири вершники в білих полотняних сорочках, тримаючи в руках короткі списи, вискочили з густого зеленого гаю і помчали навперейми табунові сайгаків, що вузькою звіриною стежкою піднімалися після водопою на крутий берег. Перелякані тварини на якусь мить завмерли. Куди тікати? Потім табун розділився. Задні стрибнули у воду і попливли до протилежного берега, а передні, мов жовті вихори, гайнули в степ.

Та ще швидше просвистіли в повітрі гострі списи. І кожен з них знайшов свою жертву! Чотири сайгаки впали на м'яку траву, забилися в передсмертних корчах. Тужний зойк розітнув полудневу тишу.

Один з вершників, старий, з довгою сивою чуприною, сплигнув з коня, витяг із шкіряних піхов широколезого ножа.

— Не гайтеся, отроки! Переріжте жили — випустіть зайву кров, щоб не зіпсувала м'яса! Та дивіться — не понівечіть шкури!

Отроки, двоє з яких мали вже молоді рудуваті борідки, теж вихопили ножі, і кожен кинувся до своєї здобичі. Вправний помах — і з перерізаних ший цівками забила яскраво-червона кров.

Ловці витерли об траву ножі, стягнули здобич докупи. Старий став ногою на сайгака, підняв угору важкі вузлуваті руки. Сива грива довгого волосся розвівалася під подувом легкого вітерця. З-під кострубатих, теж сивих брів, що різко виділялися на засмаглому зморшкуватому лобі, в небо глянули по-молодечому ясні очі.

— О ясноликий ХоросеСвітовиде[1], і ти, грізний Перуне, ви чуєте мене?.. Це старійшина роду русів, що з племені полян, богобоязний Тур, звертається до вас… Дякую вам, боги, за те, що вклали в мої руки силу, а в очі — далекозорість! А ще дякую за те, що наслали під мій спис і під списи моїх синів — Кия, Щека та Хорива — жадану здобич! Частина її по праву належить вам, боги, і ви одержите требу (жертвоприношення), як тільки ми прибудемо додому…

Тур ще раз проникливо глянув на синє безхмарне небо, де сліпуче сяяло сонце, і звелів синам збиратися в зворотну дорогу.

Брати переглянулись між собою, і наперед виступив Кий.

— Отче, здобич наша велика… Боги допомогли нам, і ми, сповнені гордістю, можемо повертатися назад. Мабуть, жоден ловець з нашого роду не зможе сьогодні похвалитися таким успіхом… Але ж, отче, не токмо по м'ясо та шкури вийшли ми в степ! Аби лишень із-за цього, то не мали б завдати собі клопоту. Маємо дома, хвала богам, і коней, і скоту, і свиней, і овець, і різної пташини достатньо! Забили б вівцю чи бика — та й мали б м'ясо… Нам хочеться ще погасати по степу, поганяти звірину, постріляти з луків і розім'яти застояних скакунів. А заутра ми повернулися б додому, отче. Дозволь!..

— Дозволь, отче, — завторували Щек і Хорив.

Старий Тур пильно глянув на синів. Тепла хвиля хлюпнула в серце. Вони стояли сумирно, ждучи батькової відповіді. Три красені — мов три тугі молоді дубки! Такі схожі — і такі неоднакові!.. Ось о десну[2] стоїть Кий — найстарший. Надія і гордість старійшини і всього роду. Як він схожий на нього, на вітця свого! Високий, ставний, широкоплечий, Засмагле рум'яне лице. Одвертий погляд голубих, як небо, очей, завжди теплих і ласкавих, та в гніві несхитних і твердих, мов кремінь. Над високим чистим чолом — важка грива русявого волосся… Серед русів майже всі русяві й світлоокі. Недарма ж кажуть, що поромейськи слово рус чи рос означає червоний, рудий, світлий. Може, тому так і наша світловода Рось прозвана? І рід наш — русь!.. Та ні в кого немає такого розкішного чуба, як у Кия. Це вже від покійної матері — Білиці. Білочки, як називав він колись ласкаво свою покійну жону… Скільки ж це Києві літ? Либонь, двадцять ще й одно!.. Уже чимало! Женити хлопця пора. Та все не вибере собі дівчини. За господарством, полюванням та військовими вправами ніколи йому… Гайгай, як біжить час! І незчувся, коли півсотні літ стукнуло. Ще трохи — та й помирати пора. Чоловіки рідко доживають до такої старості. Хіба дуже поталанить… А то все гинуть молодими: від хвороб, на полюванні, на війні…

Посередині — Щек. Він середульший… Ох, цей Щек! Не хлопець, а вогонь! Гарячий, запальний, просто несамовитий! Зачепи — так і присне! Нікому не змовчить, навіть батькові… Зате який вдатний до

співу, до музики: заспіває на Росі — луна відгукнеться на Дніпрі. Краще за нього ніхто не заграє на сопілці і на гуслях. Без нього хлопці й дівчата не розкладають купальських вогнищ, не водять хоро, не пускають вінків по ріці… А зараз він такий сумирний! Схилив покірно гарну кучеряву голову, що полискує свіжою бронзою, опустив додолу очі. Та Тур знає: і зараз у його прикритих довгими віями зіницях скачуть, мов іскри, пустотливі вогники…

Потім отець переводить погляд на найменшого сина. Хорив має сімнадцять літ. У нього ще замість бороди — золотавий пушок. У припухлих губах — дитяча наївність, а в очах, таких синіх, як весняний ряст, — незбагненний подив, ніби він уперше побачив світ. Однак, незважаючи на молодість, він має дужі й умілі руки: кує залізо і виготовляє з нього серпи й ножі, наконечники для списів і стріл, теше дерево, місить глину і виліплює з неї горщики й миски. А стріла з його лука летить на кілька поприщ і там ще має силу пронизати сирову шкуру бика…

Сини!

Тур лагідно мружить очі.

— А як же я, отроки, чотирьох сайгаків дотягну додому? Сам?

Кий стримано каже:

— Сам, отче… Покладемо їх на запасних коней — та й поїдеш помалу… А ми залишимося на день або на два, — може, вполюємо ще що-небудь. А потім повернемося додому, на наш Кам'яний Острів.

— Не легка буде старому батькові отака зворотна путь, — пробурчав удавано сердито Тур, але тут же його обличчя розпогодилося. — Та вже чого не зробиш для діток, — лишайтеся! Тільки не заривайтеся далеко, щоб не потрапили під стрілу гунна!

— Дякуємо, отче, — вклонилися сини. — За нас не турбуйся — не маленькі!

— То збирайте ж мене в дорогу.

Брати зв'язали мотузками ноги сайгакам і, з'єднавши їх попарно, перекинули коням через спини, і Тур, не гаючись, вирушив на північ.

Постоявши на горбі, поки батько сховався за найближчим гаєм, брати повернули в протилежний бік.

— Кию, ти обіцяв якось показати нам гніздовище стрепетів і влаштувати лови на цих полохливих птахів, — звернувся до старшого брата Хорив. — То, може, поїдемо? Га?

— Це не близько. Доведеться ночувати. Та, може, й не одну ніч!

— Ну, й що? — устряв у розмову Щек і тріпнув своїм золотистогарячим чубом. — Хіба первина ночувати в степу?

— Поїдемо, братику, поїдемо! — заблагав Хорив. — Це ж так цікаво!

Він дивився на Кия по-дитячому благально, і серце старшого брата не витримало. — Ну, що ж — поїдемо! Хлопці зраділи і вдарили коней.

— Ноо!

Наступного дня, опівдні, подолавши неблизький шлях, вони опинилися у зовсім диких місцях.

Перед ними відкривалася хвиляста рівнина, на якій серед яскравої зелені трав темніли острівці гаїв та перелісків. Попереду, сполохані форканням коней, зривалися степові птахи. Іноді вискочить з-під куща

заєць і, прищуливши вуха, шпарко помчить геть або в бур'янах промайне рудий хвіст лиса. Вдалині проносилися, мов вихори, косяки тарпанів — диких коней.

Та ця дичина не привертала уваги ловців. Тільки тоді, коли далеко попереду спурхнули кілька стрепетів і з важким шумом полегли понад землею, брати зняли з-за плечей луки і вихопили з тулів стріли. Стрепет — важкий красивий птах — завжди принадна здобич для мисливця. Його нелегко вполювати, бо він уміло ховається в густих бур'янах.

І здалеку чує небезпеку, та вже хто вполює, той поласує смачним смаженим м'ясом.

На горі, серед кущів і високих бур'янів, Кий дав знак зупинитися.

— Тут гніздовище стрепетів...

У ту ж мить форкнув кінь — і попереду зірвався великий ситий птах. Проти сонця сліпучо блиснули білі пера крил і така ж біла смужка навколо темної шиї.

Одночасно звелися луки — шугнули три стріли. Бризнуло віялом пір'я. Стрепет клюнув дзьобом донизу і грудкою впав додолу.

Хорив скочив з коня — підняв над головою здобич. Радісно засміявся:

— Ліпо! Моя стріла, братове! Я влучив!

— Твоя, брате, — промовив, спішуючись, Кий і усміхнувся, бачачи, як радіє Хорив. — А моя і Щекова, по волі богів, влучила в чисте небо... Шкода стріл — не так багато маємо.

— Я зараз знайду їх, — вигукнув Хорив, прив'язуючи стрепета собі до сідла. — Вони полетіли ген за ті кущі, до яру! Я миттю розшукаю і принесу!

Він не міг приховати радощів від успіху, і йому хотілося зробити приємне збентеженим невдачею братам. Кинувши повід свого коня Щекові, він побіг до коструватих заростів глоду.

— Дитина ще наш Хорив, — промовив замислено Кий. — Будемо берегти його, Щеку, від злого ока, недобрих духів та різної напасті!

— Хай береже його Світовид, — погодився Щек. — А ми очей з нього не спустимо!

Хорив зник за кущами. А через якийсь час звідти долинув його приглушений схвильований голос:

— Кию, Щеку, до мене! До мене!

— О боги! Що там сталося? — вигукнув стривожено Кий. — Невже ми своєю розмовою наслали на хлопця злі сили?

Обидва старші брати разом кинулись вперед. Обдираючи шкіру об колючки, пробралися крізь зарості глоду, шипшини та хмелю й опинилися над глибоким урвищем. Тут побачили Хорива, котрий із-за куща дивився вниз.

— Ну, що там? Чого кликав?

Хорив повернув до них зблідле обличчя.

— Погляньте, чужинці!

І він вістрям списа показав у глибину темного ізвору.

ГУННИ

Опівночі з-за далекого, покритого нічною імлою небосхилу викотився круглий червонуватий місяць і скупо освітив страшне криваве бойовище.

На широкому горбовистому полі, порослому сріблястою ковилою та гостропахучим терпким полином, темніли купи мертвих тіл, блукали осідлані коні, що втратили своїх господарів, лунали приглушені стогони поранених, чулися прокльони та хрипи вмираючих. Всюди лежала безладно розкидана зброя — луки, списи, шаблі, щити, келепи[3], короткі крицеві та бронзові мечі, її ніхто не збирав: переможеним було не до того, а переможці, закінчивши битву пізно ввечері, мабуть, відклали це заняття до наступного дня.

Місяць поволі піднімався все вище й вище, байдужим каламутним оком позираючи на те, що робиться на землі.

Несподівано з оповитої туманом степової балки виринув невисокий простоволосий отрок у білій вишиваній сорочці, підперезаний вузьким ремінним поясом, і, скрадаючись, почав наближатися до бойовища.

Тут, на горбку, він зупинився, висунув із бур'яну, мов ховрашок, чубату голову і сторожко оглянувся довкола.

Дозорців ніде не видно. Зате вдалині, на пологому березі нешироκої річки, отрок побачив вороже стійбище. Там горіли багаття, осяваючи гостроверхі шатра й вози з халабудами, іржали коні, ревли верблюди. Легкий нічний вітрець доносив солодкавий запах конини, що варилася в казанах.

Отрок якийсь час виждав, а потім, знову пірнувши в бур'ян, навпригинці почав перебиратися від однієї купи тіл до іншої, де переможені лежали впереміш з переможцями. Часто зупинявся, заглядав у спотворені смертю та болем обличчя загиблих і поранених, але, не знайшовши того, кого шукав, переповзав далі.

Чимало часу віддав він цим пошукам. Кидався то в один бік, то в другий. Місяць допомагав йому — підбирався все вище і вище і світив усе щедріше й щедріше. Та отрок у розпачі тільки розводив руками — в яке обличчя не загляне, не той, кого він шукає! Не той…

Врешті, стомившись і зневірившись, сів на землю й охопив голову гарячими долонями.

Сидів довго, не знаючи, на що зважитись. Не перевертати ж усіх убитих, бо їх тут сотні, якщо не тисячі.

Раптом він почув стогін. Такий тихий, що міг би загубитися серед багатьох інших, якби не здався хлопцеві дуже знайомим і не пронизав серце радістю й надією.

Отрок миттю підхопився і, забувши, що треба ховатися від ворожого дозору, кинувся до чималої купи тіл, звідки линув той стогін. Швидко розтягнув убитих, що лежали зверху, і побачив немолодого вже воя у закривавленій сорочці.

— Отче! Князю! Ти? — скрикнув радісно. — Живий?.. Слава Даждьбогові й Перунові! Слава Купайлові й Велесові і всім богам — живий!.. Живий улицький князь Добромир! Живий отець мій!

— Боривою, синку, допоможи мені підвестися… Отрок допоміг і тільки тепер, коли батько сів, з жахом побачив, що той знемагає від ран: ліва нога вище коліна пронизана списом, а в грудях стримить гуннська стріла.

— Чекай, отче! Я зараз покличу наших на допомогу! — і Боривой, приклавши долоні до рота, закрякав дикою качкою.

У відповідь теж почулося:

— Кря, кря, кря!..

— Ідуть… Дубок, Горицвіт і Всеслав, — пояснив батькові. — А біля коней залишилися мати й Цвітанка. Ото і всі, кому пощастило врятуватися… Брати мої, княжичі Богомил й Гордомисл, кажуть, загинули… Горицвіт бачив, як гунни посікли їх шаблями… Стрий[4] Пирогаст і вуй[5] Братислав полягли теж, — я знайшов їх мертвих няньки, коли шукав тебе… Всі ліпші мужі наші наклали головами — і Хранимир, і Стоян, і Русота, і Живослав, і Рябовол… Не відаю, чи й залишився хто… Може, лиш ті, кому пощастило втекти в степ…

— Боже, боже, — прошептав розпачливо князь Добромир.

— Ми вирішили податися до полян… Та прикро нам стало при думці, що завтра гунни, коли добиватимуть наших поранених і ділитимуть здобич, знайдуть улицького князя — живого чи мертвого — і поглумляться з нього… Ось чому — хвала богам — я тут!

— Дякую, синку, — князь притягнув отрока до себе й поцілував у розпатлану голову. — Не знаю, чи й дожив би я до ранку… А тепер — маю надію…

До них підійшли три молоді вої. Міцні, стрункі. Біля поясів, у шкіряних чохлах, — короткі мечі, за спинами — щити, луки й тули зі стрілами, в руках — списи… Побачили князя, зраділи:

— Живий наш князь! Живий! Слава богам!

Двоє з них миттю схрестили списи — князь сів на них, обнявши молодиків за плечі. Ті випросталися — швидко понесли його, переступаючи через поранених, обминаючи купи мертвих.

У балці ждали дві жінки з кіньми. Одна, старша, мала років сорок, а друга була зовсім молода дівчина.

Побачивши князя, обидві кинулися до нього.

— Ладо моє любе! Поранений! Тяжко? О боже! — скрикнула старша і прихилила його голову собі до грудей. Побачила стрілу в рані — почала обережно витягати. — Я зараз, зараз… Потерпи трошки, красне ладо моє!..

Вона обережно витягла стрілу без наконечника, який залишився в рані, зняла з голови полотняну хустину — туго перев'язала князя. Робила все спритно, до ладу, її міцні пальці ніжно доторкувалися до князевого тіла, мовби боялися завдати зайвого болю. Губи стиснуті, суворі, в очах — твердість і рішучість. І тільки коли скінчила, з них бризнули сльози.

Князь погладив жону по пухнастих русявих косах, обняв за плечі.

— Не плач, Іскронько… Адже — живий… А рани — пусте… Загояться… Не тужи, княгине… Видужаю — зберу своїх угличів[6] і знову зійдуся з каганом Ернаком у полі, стану з ним на прю[7]… І, може, наступного разу боги допоможуть мені. — Він говорив уривчасто, з натугою. Притягнувши другою рукою доньку, поцілував її в голову. — І ти витри сльози, Цвітанко!.. Не треба плакати над живим… Поплачемо над тими, кого вже немає з нами і чиїх любих голосів ми вже ніколи не почуємо, — над княжичами, над родовичами, над моїми воями полеглими…

Вони обнялися і якусь хвилину німували у невтішному горі.

Тихо світив місяць, висіло над ними синє зоряне небо. Сюди, в глибоку балку, не долітали стогони поранених із бойовища, не доносилися перегуки ворожих дозорців, не долинав тисячоголосий гомін гуннського стійбища. Тільки набридливе дзижчання комарів, крик сполоханої птиці та задумливе квакання жаб у невеличкому, зарослому лататтям озерці порушували степову тишу.

Нарешті князь Добромир підвів голову:

— Годі! Рушаймо!

Їхати верхи він не міг, і його поклали у міцну попону, прив'язану між двома кіньми. Боривой подав знак — і загін утікачів рушив у далеку незнану дорогу.

* * *

Спочатку спустилися балкою до широкої розлогої долини, потім пологим схилом піднялися нагору і, визначаючи напрям по зірках на північ, повернули в той бік. Назад, на південь, у володіння уличів, тепер ходу їм не було: там володарем стала гуннська орда.

Боривой прокладав шлях. За ним на поводі Дубок вів коней князя Добромира. Зразу за князем, готові в кожну хвилину прийти йому на допомогу, поспішали княгиня Іскра і княжна Цвітанка. Позаду, відставши на кільканадцять кроків, прикривали їх Горицвіт і Всеслав.

Небо було чисте, зоряне. Місяць сипав на землю холодне сріблясте проміння, і від того свіжа роса на густій пониклій ковилі переливалася й ряхтіла.

Проїхали мимо Крем'яної гори, одинокої скелі, що похмуро темніла на синьому тлі неба по ліву руку. Боривой підвівся на стременах — оглянувся. Ну, здається, врятувалися! Гуннське стійбище залишилося

далеко за горбами, поле бою — теж. Тепер, не боячись тупоту копит, можна пустити коней швидше, щоб за ніч якнайдалі від'їхати від того страшного місця.

Юний княжич трохи заспокоївся і пустив коня риссю. Але він не міг відігнати сумних думок, що чорною хмарою налягли йому на душу, гострим болем пронизували серце. Знову і знову вони поверталися до подій останнього дня.

Уличі, що жили в степу, недалеко від теплого моря, не ждали біди. Люди на буйних весняних травах випасали худобу, ловили в ріках рибу, радувалися майбутньому врожаєві, що обіцяв бути щедрим.

Та налетіли, мов чорний вихор, гунни. Напад їхній був раптовий, несподіваний. Князь Добромир зумів зібрати лише частину дружини. Сили виявилися далеко не рівними, і майже всі його вої наклали головами в кривавій січі.

Що тепер буде з улицькими жонами, дівами, старими і дітьми? Що буде з землею уличів, їхніми нивами, весями, степовими й річковими вгіддями? Що буде з табунами коней, отарами овець та кіз, чередами скоту?

А що буде з ними — жменькою втікачів? Куди їхати? Де прихилити голову? У кого просити захисту?..

Неясний шерех, що долинув з-за великого темного куща, перервав хід Боривоєвих думок. Там промайнула якась тінь, почувся слабкий мелодійний звук туго натягнутої тятиви… Княжич рвучко пригнувся коневі до гриви — і в ту ж мить над ним різко свиснула стріла, оперенням черкнувши по спині.

"Гуннський дозорець! Як далеко забрався у степ! Чи ж він тут один?"

Боривой випростався, вихопив із тула стрілу, наклав на лук. Та невідомий вершник, що, мабуть, пильно стежив за втікачами з-за куща, гикнув на коня і помчав у мерехтливу нічну імлу. Пущена навздогін стріла не влучила, і за якусь хвилину він зник у затягнутій туманом долині. Всі переполошилися.

— Треба наздогнати його! — вирвався наперед Всеслав. — Знищити! Інакше — горе буде нам!

Його зупинила княгиня:

— Ради бога! Куди? Зараз ніч — де ти його знайдеш у темряві? А ми залишимося самі…

Її підтримав князь Добромир:

— Кепсько, звичайно, що нас виявили… Тепер гунни кинуться за нами… Але наздоганяти втікача марно: незабаром він буде серед своїх… А ви можете загубитися…

— Що ж нам робити?

— Тікати!

— А може, погоні не буде?

— Буде!.. Ви не знаєте гуннів — їм аби полювати… На дичину чи на людей — все одно!.. Гнатимуться по слідах і день, і два, аж поки не наздоженуть або переконаються, що наздогнати не зможуть…

— Тоді не гаймо часу! В путь! — вигукнув Боривой. — Отче, ти витримаєш? Адже їзда буде нелегка!

— На мене не зважайте, — тихо відповів князь. — Аби ви врятувалися… А якщо боги захочуть — врятуюся і я…

Боривой мовчки подав знак рукою — і невеличкий загін, приминаючи кінськими копитами густий бур'ян, помчав на північ, у протилежний від місяця бік…

* * *

Тікали цілу ніч і половину наступного дня. Гнали коней щосили, даючи і їм і собі перепочинок тільки для того, щоб із річки чи струмка, що траплялися по путі, напитися води. А коли сонце підбилося в зеніт, побачили погоню.

Гуннів було шестеро. Шестеро проти сімох уличів. Дозорець, мабуть, не добрався до стійбища, а натрапив на сторожовий роз'їзд і з ним кинувся переслідувати втікачів. Але як це багато — шестеро, коли взяти до уваги, що тільки троє з семи уличів — досвідчені дорослі вої! Бо що могли важити в бою тяжко поранений князь, княгиня Іскра і княжна Цвітанка? Та й Боривой тільки-тільки почав по-справжньому освоювати військове ремесло.

Гунни здаля закричали, замахали списами, даючи знати, що й вони побачили втікачів і ось-ось наздоженуть їх. Гостре око Боривоя навіть помітило, як передній хижо вишкірив зуби.

— Вперед! — і княжич підняв нагая.

Змучені коні рушили нехотя і, понукувані криками й ударами верхівців, поволі переходили на рись.

Тепер усе залежало від них — витримають перегони з кіньми переслідувачів чи ні?

Боривой вирвався наперед і, зірко вдивляючись у далину, вибирав напрямок. Обминав горби, уникав крутих схилів, спрямовував утікачів по стежках, протоптаних дикими володарями степу — рогатими турами, буйногривими тарпанами та тонконогими полохливими сайгаками.

Гунни не відставали. Навпаки, їхні коні виявилися свіжішими й витривалішими. Відстань між втікачами й переслідувачами поволі скорочувалась.

Бачачи це, князь Добромир заблагав:

— Залиште мене! Я не хочу бути тягарем для всіх!.. Гунни затримаються біля мене на якийсь час — і ви відірветесь від них! Тоді, може, врятуєтесь… Залиште мене!

Боривой заперечно похитав головою, крикнув на ходу:

— Що ти, отче! Як можна? Ні, ні, ми не покинемо тебе!.. Якщо доведеться гинути, то загинемо всі разом! — і раптом радісно додав: — Ось попереду — яр! Туди! Ми заховаємося в ньому! Там, у його вузьких і глибоких ущелинах, нам буде легше захищатися від нападників! Вони не зможуть оточити нас!

І він круто завернув до підніжжя гори, розрізаної навпіл темним проваллям яру.

Їхати стало відразу важче, бо дорога пішла вгору. Змилені, засапані коні притишили біг. У гирлі яру під їхніми копитами зачвакала багниста твань, зашелестіла осока. Над рівчаком з іржавою застояною водою понависало віття кущів — продиралися крізь нього силоміць.

Боривой і Горицвіт, пропустивши всіх, зупинилися під захистом лапатого гілля ліщини. Обережно виглянули — чи далеко гунни?

Ті теж зупинилися і спантеличено дивилися на прямовисні стіни яру і зелене шумовиння заростів у ньому. Видно, боялися засідки.

Горицвіт спочатку злорадно усміхнувся, потім промовив:

— Ви поїдете далі, а я залишуся тут. Клянусь Перуном, хоч один із них скуштує моєї стріли!

— Загинеш!

— Все може бути… Та комусь же треба затримати їх!

— Я теж залишуся з тобою!

— Ні, Боривою, ти не залишишся… Твоє місце — на чолі загону! Рятуй князя! — і Горицвіт ударив Боривоєвого коня. — Прощавай!

Коли Боривой зник у гущавині кущів, молодий воїн зліз з коня, взяв до рук лука й стрілу — виглянув у степ. Гунни поволі наближалися до яру.

Горицвіт ждав. Хай наближаються! Ближче! Ближче!.. Щоб не схибити! Щоб вразити хоч одного прямо в серце!

Вони обачні — у кожного у руках теж лук з накладеною на тятиву стрілою. Готові кожної миті відповісти пострілом на постріл.

Ось уже добре видно їхні обличчя — широкі, темні, обсмалені сонцем, вітрами і вогнями степових багать. З-під гостроверхих повстяних ковпаків на плечі спадають тонкі косички цупкого чорного волосся. У одного з них, видно, старшого, бо всі поштиво прислухалися до його слів, щоки і ніс подзьобані віспою, а гострий погляд так і нишпорить, так і стриже, ніби хоче зазирнути під щільне шатро

кучерявих заростів. Добре було б позбутися його, обезголовити ворожий загін. Але він, мовби відчуваючи небезпеку, весь час тримається так, що його заступають собою інші.

Горицвіт натягнув тятиву — прицілився. Стріла цьвохнула, мов батіг, і вдарила найближчому гуннові в груди. Навіть не скрикнувши, той змахнув руками і впав з коня додолу.

— Є один! — радісно вигукнув Горицвіт і потягнувся до тула ще за одною стрілою. — Боги допомагають мені!

Та гунни теж були досвідченими воями. Помітивши, де сколихнулася гілочка верболозу, вони, не гаючись, випустили туди п'ять стріл, і ті холодно й тужно проспівали пісню смерті. Дві з них влучили в хороброго улицького воя — одна в руку, друга — в горло.

Мов підсічений колосок, упав Горицвіт навзнак у жовтаву гостролисту осоку і, хоча був ще живий, не міг зробити найменшого поруху. Тільки туманіючим поглядом дивився вгору, де крізь зелене листя пробивався клаптик голубого неба.

Потім кущі розступилися — і до нього під'їхало кілька вершників. Щось швидко-швидко заговорили між собою. Та він нічого не розумів. Лежав мовчки, безстрашно спостерігаючи за тим, як один із них видобув з піхов блискучу шаблю і, нахилившись з коня, вдарив йому прямо межи очі…

* * *

Тим часом Боривой вивів свій невеличкий загін із гирла яру, де залишився Горицвіт, у його середню частину. Зарості тут стали рідші, нижчі, бур'яни цупкіші, зате довкола височіли жовті прямовисні стіни, подзьобані дірками, у яких гніздилися бистрокрилі щурики, піднімалися

в небо гострі шпилі, а з глибоких темних урвищ віяло похмурою прохолодою.

В одному місці русло яру розгалузилося на три майже однакові рукави. Втікачі завагалися. Куди повернути?

Боривой задумався. Справді, куди?

Повернеш наліво — опинишся ближче до землі уличів, куди дорога їм тепер заказана. Поїдеш прямо — невідомо, коли виберешся в степ, бо з обох боків страшенні яруги. Залишається повернути праворуч, бо звідти відкривається прямий шлях на північ, де живуть племена спільної мови і спільної віри.

Взяли праворуч.

Їхали поволі, з останніх сил. Коні ледве трималися на ногах, а люди — в сідлах.

Боривой знав, що гунни недалеко. Горицвіт їх затримав. Та чи надовго? І він з тривогою й розпачем поглядав назад, не вірячи сам собі — невже погоня відстала?

Тому різкий вигук Всеслава, хоч і не був несподіваним, все ж змусив його здригнутися.

— Гунни!

Він оглянувся. П'ять верхівців швидко наздоганяли їх. Отже, Горицвіт таки поклав одного! Молодець! Та ще п'ять лишилося! Що робити? Де шукати порятунку? Не мине й хвилини, як нападники наблизяться на політ стріли!

Потрібно було на щось зважитись. Кожна прогаяна мить прискорювала фатальну розв'язку.

Боривой окинув поглядом похмурі стіни яру, покривлені, корчуваті деревця, що тулилися в западинах, тріщинах та вузеньких припічках, гострі шпилі, що, мов зуби дракона, вп'ялися в небо, — і раптом помітив на висоті десяти чи п'ятнадцяти ліктів чималий уступ, де могло вільно поміститися кілька людей, до нього вела крута, ледь помітна звірина стежечка.

На роздуми вже не було часу.

— Туди! Нагору! — скрикнув він. — Друзі, беріть князя на руки! Коней залишайте внизу! Будемо захищатися до останнього!

Дубок і Всеслав понесли князя Добромира. Княгиня Іскра і княжна Цвітанка подерлися слідом за ними. Боривой відступав позаду, готовий випустити стрілу в першого ж переслідувача, котрий наважився б наздоганяти їх.

Уступ над прямовисною кручею був зовсім невеликий, але достатній, щоб там розташувалося кілька втікачів. Всеслав і Дубок поклали князя під стіну — і княгиня та княжна відразу схилилися над ним, намагаючись якоюсь мірою зменшити його страждання. А вої повернулися назад, до Боривоя, і, загородивши стежку щитами, приготували луки і мечі для останнього рішучого бою...

ПОЛЯНИ Й УЛИЧІ

Кий і Щек обережно наблизилися до густого куща шипшини, де стояв Хорив, і глянули з кручі вниз.

На протилежному боці яру, на невеликому плоскому уступові, причаїлося троє — один чоловік і дві жінки. Чоловік лежав горілиць під

самою стіною, і старша жінка поправляла йому на нозі закривавлену пов'язку. А молодша, власне, отроковиця, а не жінка, заломивши руки, з жахом дивилася, як на вузькій стежині, що вела до їхнього схову, простоволосий юнак, майже підліток, прикриваючись щитом і поволі відступаючи вгору, списом відбивався від трьох гуннів, що з оголеними шаблями насідали на нього.

В бур'яні, на дні яру, пронизані стрілами, вмирали два юнакові одноплемінники. Але вмирали недаремно: побіля них корчилися в передсмертних судорогах два гунни.

— Це, напевно, уличі! Або тиверці! — скрикнув Кий. — Тому юному сміливцеві довго не протриматись! Допоможемо йому, братове! Порятуємо тих нещасних! Поспішаймо!

Брати цілилися недовго, різко свиснули три стріли — і два нападники, мовби наткнувшись на невидиму перепону, упали й покотилися донизу, на дно яру. А третій, що стояв нижче, раптом випустив з руки шаблю і злякано оглянувся. Побачивши на кручі трьох воїнів з наведеними на нього луками, він упав на коліна і заблагав пощади.

— Не стріляйте! — наказав Кий братам і, стрибнувши з кручі, шурхнув по майже прямовисній глинистій стіні донизу.

Брати кинулися за ним.

Зв'язавши полоненого і забравши зброю, всі троє швидко подерлися нагору, де ні живі ні мертві стояли, обнявшись і все ще не вірячи, що врятовані, дві жінки й отрок років чотирнадцятип'ятнадцяти. Однак вони не зовсім довіряли і своїм рятівникам, бо затиснули в правицях списи.

— Не бійтеся нас! Ми поляни! З роду русів! — гукнув Кий.

— Ов? — подала голос старша жінка, не опускаючи списа.

— Клянусь Світовидом! Мене звати Києм, а моїх братів Щеком та Хоривом.

— Чого вам треба?

— Ми врятували вас, а тепер хочемо допомогти вам! Хто ви?

— Це улицький князь Добромир, — показала старша жінка на пораненого, — я княгиня Іскра, а це наші діти — Цвітанка та Боривой.

Княгиня опустила спис і знеможено сіла біля князя. Княжич і княжна теж опустили зброю.

— День добрий, — привіталися брати. — Дякуйте богам, що порятували вас!

— Доброго вам здоров'я, милі отроки, — тихо озвався поранений князь, силкуючись підвестися. — Дякую вам за нас усіх! Ви врятували нещасного улицького князя і його родину…

До нього нахилилася княжна:

— Отче, тобі важко говорити!

Але він заперечно похитав головою:

— Нічого, доню… нічого… Хоча мені й важко, зате я знаю, що ви тепер врятовані єсте і будете жити!

— Ти також, отче.

— І я… звичайно…

Останні слова князя прозвучали непереконливо. Кий міг би заприсягтися, що він не вірив у те, що житиме. Вигляд у нього був зовсім поганий. Очі хворобливо блищали, на лобі висіялися дрібні росинки поту, на губи впала чорна смага, а груди під закривавленою пов'язкою здіймалися часто і важко. З напіврозкритого рота зі свистом виривалося повітря. По всьому було видно, що душі предків уже стоять над ним і кличуть у далеку мандрівку, з якої ніхто ніколи не повертався.

Було йому років під п'ятдесят. Обличчя мужнє, помічене кількома старими шрамами. У розпатланому спітнілому чубі блищала сивизна. Важкі міцні руки безперервно шарили по траві, мовби шукали щось, або судорожно стискували держак меча, і з цього можна було зрозуміти, що чоловікові дуже боляче і дуже важко.

— Князю, що ж сталося з плем'ям уличів? — спитав Кий, вражений тим, що побачив.

Ім'я князя Добромира було йому добре знане. Та й хто не чув про сміливого князя уличів, котрі сиділи в степу? Слава про нього летіла попереду прудких стріл улицьких воїв. Копита Добромірового коня торували не раз шлях до Дону проти кочовиків, котрі вогненними смерчами налітали на мирні поселення уличів, та на Дунай — проти гуннів, котрі після смерті Аттіли розпалися на окремі племена і розбрелися хто куди.

Що ж трапилося з уличами тепер? Чому князь Добромир опинився тут, далеко від своєї землі, без воїв, лише з жоною та дітьми, тяжко поранений, майже при смерті?

Подібні почуття відбилися на обличчях Щека і Хорива.

Князь болісно усміхнувся і, перемагаючи слабість, промовив:

— Не дивуйтеся, отроки… Як і всьому на світі, славі людській є свій початок і свій кінець… Прийшов і мій день. Разом скінчилась і слава, і могутність мого племені, а тепер, мабуть, докінчується і моє життя… З-за Дністра, наслана нам за гріхи, ввірвалася гуннська орда Ернака і покотилася по землі уличів, спалюючи на своєму шляху весі, витолочуючи посіви, убиваючи чоловіків, а улицьких жон і отроковиць тягнучи в рабство, щоб продати ромеям… Я ледве встиг зібрати горстку воїв, як Ернак напав на нас біля Крем'яної гори… До вечора ми стояли непорушно, не відступали ні на крок, та гунни вкрили все поле, мов галич, і оточили нас зі всіх боків… Боги відцуралися від нас, дозволили ворогам підтоптати нашу силу… Мої вої упали мертвими, а вільні й горді уличі знову стали рабами гуннів, як і за життя кривавого Аттіли…

Князь Добромир замовк і в знемозі заплющив очі. На губах у нього показалася кров. Цвітанка витерла її рукавом своєї сорочки.

— Йому не можна так багато говорити, — глянула на Кия з осудом, ніби той був винен, що князь так розговорився.

— Я мовчу, — сказав Кий і тільки тепер пильно подивився на отроковицю.

Їхні погляди схрестилися.

Схрестилися ненадовго — на коротку хвилину. Та їм обом здалося раптом, що ця хвилина тривала довго-довго, цілу вічність — така вона була несподівано тривожна й радісна, хвилюючебентежна і щаслива. На цю коротку мить для них раптом зникло все, що оточувало їх, — і поранений князьотець, і знеможена княгинямати, і брат, і полонений гунн, і кинуті напризволяще коні, і весь білий світ. Один Світовид своїм золотим ликом заглядав з голубого неба у їхні молоді серця і мовби кликав, манив до себе у незнані, незвідані далі.

"Якась незвичайна дівчина, — подумалося Києві. — Змучена важкою, небезпечною дорогою, нажахана переслідуванням смертельних ворогів, з засмаглими, пошерхлими, потрісканими на пекучому сонці і степовому вітрі обличчям, губами й руками, в розідраному закривавленому батьківською кров'ю одязі — і все ж така несподівано гарна!.. Очі — як чисті плеса Росі, коли в них відбивається бездонна голубінь небес! Коси — густі та буйні, кольору стиглої пшениці. А станом — гнучка й стрункa, як молода берізка... Чи й є така серед наших полянок?!"

Тим часом Цвітанка думала майже те ж саме:

"Ось мій рятівник! Якби не він з братами, отець і Боривой досі лежали б мертві на дні цього чужого яру, а мене з мамою гунни тягнули б у страшну осоружну неволю... Який він сильний, мужній і гарний! Який ніжний, ласкавий у нього погляд!.. О безсмертні боги, покарайте мене за те, що я, замість того, щоб думати про умираючого отця, загиблих у бою братів і родовичів, про нещасну матір, думаю зараз про цього чужого красеня воя!"

Вони не перекинулися між собою жодним словом, та німа мова поглядів сказала їм більше, ніж усі слова на світі. Вони обоє зрозуміли, що відтепер не буде для них спокою, не буде щастярадості, якщо не матимуть змоги заглядати одне одному в вічі, голубити одне одного ласкавим закоханим поглядом. Почервонівши, Цвітанка відвела погляд убік.

А Кий сказав:

— Не будемо баритися — треба якнайшвидше добратися до нас, на Рось... Там волхви замовлять пораненому кров, покладуть на рани свою чудодійну мазь, перев'яжуть — і, може, боги допоможуть князеві одужати... Не остання також річ — попередити наші полянські роди про небезпеку. Якщо гунни подужали уличів, то захотять напасти і на інші

племена. Забереться вовк у кошару — всіх ягнят виносить! — і звернувся до братів: — Допоможіть, братове, підняти князя!

Вони знесли Добромира вниз, і поки молодші брати влаштовували його в цупкій, міцно прив'язаній поміж сідел попоні, Кий підійшов до полоненого гунна — розв'язав йому ноги.

Той спідлоба глипнув на юнака чорними, як вуглини, очима, поволі підвівся.

— Як тебе звати? — спитав Кий. Гунн мовчав.

Кий ткнув себе в груди пальцем:

— Я Кий... Кий... А ти?

Гунн, здається, зрозумів, чого хоче від нього цей рудоволосий велетеньслов'янин, і коротко крякнув, ніби ворон:

— Крек.

— Крек?.. От і добре, що ти почав розуміти мене, — сказав Кий зраділо. — Тоді, може, відповіси, що задумав каган Ернак? Поверне він назад, у свої становища, чи має намір напасти й ще на кого-небудь?

Крек насупився і мовчав. Його темне, густо подзьобане віспинами обличчя було незворушне і непроникне, мов кам'яна баба на степовій могилі.

— Скільки у Ернака війська? Він прийшов сюди сам чи разом з іншими гуннськими племенами?

Підійшли Щек і Хорив, стали прислухатися.

Крек безтямно дивився на молодого полянського воя, і в його вузьких чорних очах зачаїлася тривога, яку він даремно намагався приховати.

Щек схопив його за груди — затряс.

— Та відповідай же, степовий беркуте, коли тебе питають!

Той щось буркнув погуннськи і знов замовк.

— Не розуміє по-нашому, — сказав Кий.

— То чого з ним морочитися! Прикінчити — і все! — Щек рішуче рубонув рукою.

Та Кий розсудив інакше.

— Прикінчити ніколи не пізно... Ні, посадіть його на коня — заберемо з собою! Отець дещо пам'ятає погуннськи — розпитає його як слід.

* * *

Сонце звернуло з полудня й пекло немилосердно. Всі були страшенно стомлені, хотіли їсти й пити, але Кий не дозволив ні хвилини відпочинку: боявся, що гунни, виявивши зникнення своїх воїнів, пошлють по їхньому сліду погоню. Вивівши сім'ю князя Добромира з яру і забравши своїх коней, він обрав найкоротший шлях до Росі через Високу могилу і Чорний ліс.

Хоча всім було ясно, що треба поспішати, їхали поволі. Смертельна втома й спека відібрали і в людей, і в тварин останні сили.

Над безлюдним степом зависла сонна тиша. Ні хмаринки на небі, ні подиху вітерцю. Тільки чути, як ліниво пересвистуються бабаки та шелестить під кінськими копитами сива ковила.

Дорогу прокладав Щек, а Кий з Хоривом трималися позаду, пильно поглядаючи на далекий обрій — чи не покажеться де гостроверхий ковпак гунна?

Та всюди спокійно. Мерехтить у мареві синя далина, ширяє у високості темний орел, монотонно гудуть над червоними головками будяків поважні волохаті джмелі.

Так їхали до вечора. А коли досягнули Високої могили, Кий звелів ставати на нічліг.

— Висока могила... Тут будемо ночувати...

Князь Добромир, що всю дорогу, здавалося, дрімав у напівзабутті, почувши цю назву, враз стрепенувся, розплющив очі, почав вовтузитися у своїй попоні, щоб підвести голову.

— Висока могила?.. Покажіть мені її!.. Покладіть так, щоб було видно...

Вибрали місце над струмком, недалеко від тінистого зеленого гаю. Коней стриножили й пустили пастися, князю Добромиру намостили з трави та бур'яну м'яку постелю на горбку, щоб було видно Високу могилу, і, напоївши холодною водою, поклали відпочивати. Таке ж ложе приготували і для жінок. Гунна прив'язали до дерева, щоб не втік. І тільки після цього брати взялися готувати вечерю.

Поки Щек, Хорив і Боривой збирали сухий хмиз і розкладали багаття, Кий попатрав стрепета, посік його мечем на шматки, нарвав якогось пахучого зела і накопав їстівного коріння — все це склав у закопчений

бронзовий казанок, який возив з собою біля сідла, і наповнив водою. Незабаром у казанку, підвішеному над вогнем, забулькало, заклекотало — і з нього пішов приємносмачний дух.

За якусь годину вечеря була готова.

Кий дістав з торби хлібину — покраяв на скибки, вийняв кілька дерев'яних ложок.

— Князю, княгине, пригощайтеся… Цвітанко, Боривою, до їжі!

Він спочатку поставив казанок поблизу князевого ложа, та князь, посьорбавши трохи юшки, відклав ложку.

— Дякую… Не хочу більше… А ви підкріпляйтеся!..

Юшка була смачна. Ніжне розварене м'ясо так і тануло в роті, і зголоднілі княгиня, княжна і княжич, не звертаючи уваги на братів полян, котрі взяли собі по шматку стрепетятини і по скибці хліба, запихалися зовсім не покнязівськи.

Казанок швидко спорожнів.

Цвітанка з вдячністю підвела на Кия очі. Знову не сказала ні слова. Тільки поглядом приголубила — мовби доторкнулася ніжною рукою… І від того погляду, як і там, у яру, в грудях юнака прокотилася якась незнана досі хвилюючесолодка й одночасно тривожна хвиля. З чого б це?

Княгиня за всіх подякувала, а Кий сказав:

— А тепер — спати! Відпочивайте, бо, як тільки підніметься денниця[8], я збуджу вас, і ми знову рушимо в путь!..

Княгиня Іскра з Цвітанкою лягли поруч з князем на м'яке духмяне ложе з трави та бур'яну і враз поснули. Щек, Хорив та Боривой повкладалися просто на землі, а Кий пригасив багаття і сів на горбочку, поблизу князя, щоб пильнувати їхній сон…

Князь довго не засинав. Ворушився, стогнав, щось тихо шепотів і все не відривав погляду від Високої могили, що бовваніла в синій імлі.

Кий нахилився над ним, тихо запитав:

— Що тобі, князю? Болять рани? Добромир слабко ворухнув рукою.

— Болять… Аж печуть… Та ще дужче болить серце!..

— Чому?

— Бачиш Високу могилу?

— Бачу.

Кий глянув на гору, що закривала собою півнеба.

— Там, на її шпилі, сто років тому був розіп'ятий мій прадід…

— Твій прадід?

— Король венетів, чи поромейському, антів[9] — Бож… Мабуть, боги привели мене сьогодні сюди, щоб і я тут сконав від ворожих ран…

Князь говорив з натугою, через силу.

— Король Бож! — вигукнув безмежно здивований і вражений Кий. Скільки він пісень, переказів і казок чув про славетного короля венетів — не злічити! І раптом… Аж не віриться! — Він справді твій прадід?

— Так… Я Божич… Правнук його безталанний…

Кий схопився на ноги. Втома враз відлетіла, сон — як рукою зняло!

Неймовірно! Подумати тільки! Далеке минуле, про яке стільки мовилося довгими зимовими вечорами в теплих хижах, при мерехтливому вогні лучини чи воскової свічки, раптом наблизилося, війнуло на тебе гомоном давно відшумілого життя і стало перед очима мовби наяву. Виявляється, казковий король Бож — зовсім не казковий. Нитка життя від нього тягнеться прямо до князя Добромира, а потім — і до Цвітанки. Цвітанка — праправнучка Божа!

Кий відчув, що заплутався і не може відрізнити — де казка, а де дійсність. І йому зробилося трохи моторошно, бо здалося, що душі померлих раптом повернулися в цей світ, у якому він живе, і говорять, махають руками, щось нашіптують, кличуть до себе.

Все змішалося…

Гунни, король Бож, князь Добромир з жоною та дітьми, десятки якихось інших людей чи їхніх тіней юрмилися біля нього… Степова місячна ніч з таємничими звуками й запахами, крик сови в гаю під горою, давні перекази, що дійшли з глибини минулого… Все змішалося в його розбурканій уяві, все стукало в серце…

Кий довго стояв на березі струмка, що жебонів унизу, між кам'янистими скелями, вслухався у шерехи ночі, збентежений, окутаний тривожними думами.

Поволі поринав у сон невеликий табір утікачів, хрумали соковиту траву стриножені коні, впав у забуття князь Добромир, похропував прив'язаний до верби гунн Крек…

А Кий стояв і дивився, як удалині, за струмком, темним привидом здіймається гора, прозвана Високою могилою, як місяць поливає її примарносріблястим холодним промінням… І йому раптом здалося, що на її вершині заколивалися якісь неясні тіні, заячали далекі глухі голоси, замаяли, мов білі лебеді, чиїсь неприродно довгі, простягнуті удалеч руки…

Невже то король Бож?

СЛОВО ПРО КОРОЛЯ БОЖА

Слов'яни здавна жили по Дністру і по Бугу, по Росі і по Дніпру, по Десні і по Прип'яті аж до Карпат і Вісли. І ще далі довкруж. І ніхто не відає, коли вони сіли на цій землі і звідкіля прийшли. Бо світ великий, і завжди хтось звідкілясь приходив.

І сіяли вони, як і зараз, пшеницю, жито, просо, а ще — коноплі і льон. Садили часник, цибулю, і ріпу, і капусту. В степу і на лісових галявинах випасали табуни коней, отари овець, гурти скоту, а в ріках ловили мережамисітями щуку, і судака, і стерлядь, і окуня, і лина, а неповороткого вусатого сома били вночі, при світлі смолоскипів, остями… В лісах, у дуплах старезних предковічних дерев, водилося багато бджіл, — і хто не боявся опухнути від їхніх укусів, той завжди мав мед.

Щоб захиститися взимку від стужі, влітку — від негоди, а вночі — від хижого звіра, будували собі з дерева та глини чималі хати, або хижі, і вкривали їх соломою чи очеретом, а для тварин ставили повіті.

Довгими зимовими вечорами жінки при світлі лучини пряли з конопель та льону пряжу, сукали вовну і ткали полотно й сукно. Чоловіки із шкіри шили чоботи й постоли, з лика плели легкі личаки, а з овчини, вовчих та ведмежих шкур шили кожухи. А ще робили зброю: луки, стріли, списи, щити, сокири. Умільці в'язали мережі та ятери.

І було в них багато родів і племен — поляни і деревляни, сівера і в'ятичівенети, тиверці і дуліби, волиняни і дреговичі, радимичі, і кривичі, і словени. Всіх і не злічити… І найбільшим, найсильнішим на той час було плем'я венетів… А в кожному роді — старійшина, котрого, зібравшись на віче, обирали зпоміж найдужчих і наймудріших мужів. А ті зпоміж себе обирали князя.

І жили в самоправстві, поклоняючись богам і приносячи їм, як і нині, требу — і СвітовитуДажбогу, і Перуну, і Сварогу, і Велесу, і Мокоші, і Роду, і лісовикам, і водяникам, і домовикам, і русалкам, і берегиням… А ще — рікам і озерам, горам і лісам, полям і пущам…

І був у них спільний предковічний покон[10] і язик єдиний.

Та якось давно через слов'янську землю, прокладаючи собі шлях мечами, від холодного північного моря, що зветься у тамтешніх жителів Балтом, чи Болотом, понад Прип'яттю і Дніпром до теплого Ромейського моря прорвалося войовниче плем'я готів і осіло понад берегом того теплого моря. І почало воно робити зло племенам і родам слов'янським, налітаючи несподівано на весі і вбиваючи мужів, а табуни і статки їхні забираючи собі.

І веселилися з того, пісень співаючи, красні готські жони і діви, а слов'янські никли в печалі й жалобі, оплакуючи загиблих.

І тоді зібралися князі й мужі велії з усіх племен язика слов'янського на віче і обрали князя венетів Божа, котрий сусідив з прийшлими

готами, королем. А необізнані ромеї і готи всіх їх сукупно прозвали від того венетами, або, по-їхньому, антами, і так вони звуться донині.

І став Бож правити венетами.

Кажуть, був він муж мудрий і досвідчений. Руки мав дужі і вправні, а очі, незважаючи на старість, як у орла. З лука бив на льоту птаха, а списом пронизував тарпана чи сайгака наскрізь. Одягався просто, як і всі, — в білу полотняну сорочку і такі ж полотняні штани, заправлені у м'які чоботи зі шкіри лошати. На голові мав сиве волосся, що буйною гривою спадало йому на плечі, а густа, теж сива борода закривала половину грудей. Великий ніс і високий, поораний зморшками лоб надавали йому схожості з царем степового птаства — орлом.

Таким був король Бож.

Почавши правити венетами, він передусім послав готському королеві Германаріху данину — не валку збіжжя, не табун коней чи отару овець, не бочку меду чи міх дорогого хутра з наших лісів. Послав він йому — меча!

Одержав Германаріх ту данину і дуже розгнівався, бо зрозумів — не хочуть венети бути під зверхністю готською. І, зібравши силу, вдарив на них.

Бились день, билися другий… А на третій день заплакали, заголосили красні готські жони і діви від страху великого. А воїни кинулися тікати аж до моря.

І стали венети вільними.

А готам довелося жити сутужно — у тісняві та голоді. І розділилися вони навпіл. Одно плем'я, з Германаріхом, залишилося на старих місцях — біля Дніпра та Дністра понад морем. І почали ці готи прозиватися

остготами, бо сиділи на сході сонця… А другі відкочували на захід сонця, до Дунаю, а там за гори Карпати, — і від того прозвалися везеготами…

Гордий був король Германаріх — поразка пекла йому серце вогнем. І почав він збирати сили готські, щоб таки перемогти венетів, щоб знову, як і раніш, платили вони данину і хлібом, і медом, і скотом, і хутром, і полотном.

Та мав він сто і десять літ, і не дозволили йому боги здійснити задумане.

З-за моря, з країв далеких і незнаних, раптово, ніби вихор, налетіло плем'я дике й жорстоке — гунни. І ніхто не знав, звідки воно взялося. Одні казали — з країв північних, суворих, де ніколи не показується сонце, де панують вітри, морок, холод, сніг, туман… Другі казали — примчали вони на своїх кошлатих витривалих конях із-за гір високих, пустель широких, морів глибоких і страшною карою звалилися на тутешні племена за гріхи їхні, і зрушили їх з насиджених місць, і розсіяли по світу…[11]

Низькорослі, темні з лиця, з маленькими очицями, до того ж кривоногі, бо змалку звикли їздити верхи, гунни однак були широкі в плечах, міцні й сміливі. У чоловіків — ні вусів, ні бороди, а якщо й росли в кого, то рідкі та мізерні. Зате чуба вони ніколи не підстригали, а заплітали, як жінки, в довгі косички… Влітку одягалися в сорочки з мишачих та ховрашачих шкурок, а взимку — в овечі кожухи вовною всередину і вовною назовні. Такі кожухи не тільки добре гріли, рятуючи від морозу та вітру, а й захищали від стріл, списів та мечів. Головне ж — наводили жах на супротивника, бо тому здавалося, що то не люди, а якісь дикі звірі здерлися на коней і мчать наосліп, випускаючи хмару стріл з білим лебединим оперенням і кістяними наконечниками.

І затремтіли готи за Дніпром. У першому ж бою розтрощили їх гунни, вигнали з їхніх становищ, пригнули, як пригинає вітер ковилу. А Германаріхові влучили списом у правий бік, і був би він там і загинув у тому бою, коли б молоді готи не підхопили його на руки й не вирвали з кривавого виру.

Зібралися розгромлені готські вожді на віче. Задумався старий Германаріх. Що робити? Де шукати порятунку? Хто зупинить гуннів? Йти по допомогу до венетів? Просити Божа, щоб гукнув клич по незчисленних племенах і родах своїх і став сукупно з готами супроти спільного ворога?

Кріпко задумався Германаріх. Мучить і пече його рана від гуннського списа.

— Що будемо робити, вельможі? — спитав готських вождів. — Є у нас три можливості: перша — битися до останку і славно загинути, бо перемогти гуннів ми не зможемо; друга — піти до гуннів у підданство і стати їхніми рабами; є, нарешті, третя можливість — об'єднатися з венетами і мати надію на перемогу!

Завирувало віче.

— Ні, ні, тільки не з венетами! Тільки не з Божем! — загукали вельможі, зачеплені за живе втратою венетської данини.

Підвівся молодий королевич Вінітар, онук Германаріха по братові.

— Якщо ми не можемо перемогти гуннів, то піддаймося їм і з їхньою допомогою погромимо ненависних венетів! — вигукнув гарячковито. — А потім, підкоривши собі їхню силу, погромимо і гуннів! Бо гірко й нестерпно буде вільному готові жити під владою чужинців!

— Правильно! Правильно! — загукали вельможі. — Нехай Вінітар їде до гуннів!

Ще нижче опустив голову старий Германаріх і довго сидів мовчки. А потім сказав:

— Мені так багато літ, що, здається, прожив не одно життя, а два і прожив у славі й величі. Тож не хочу остаток днів своїх провести в рабстві! Робіть як знаєте… А я умру вільною людиною!

З цими словами вийняв меча і пронизав собі серце.

Довго стояли вражені вельможі над мертвим владикою. Потім, поховавши його, обрали королем Вінітара, а він, щоб утвердитися міцніше, тут же взяв собі в жони правнучку Германаріха Вадамерку, найпрекраснішу серед прекрасних золотокосих готських дів.

Та не на щастя побралися вони, не на щастя стали королями готськими.

Поїхав Віпітар з вельможами і молодою жоною до гуннського кагана Баламбера і сказав:

— О великий кагане, сила твоя незмірна! Розбив ти могутніх аланів, погромив їхніх союзників, переміг і діда мого Германаріха, якому не було рівних серед королів! Хто ж може тепер суперничати з тобою? Ніхто!.. Я визнаю твою зверхність і ладен разом з підвладними мені готами ввійти в твою державу!.. Прийми нас під свою могутню руку, кагане!

Поки Вінітар говорив, Баламбер не зводив погляду з ясного вродливого обличчя юної готської королеви. Коли Вінітар закінчив говорити, він сказав:

— Мудро ти мислиш, риксе[12], мудріше, ніж твій дід Германаріх, що підняв на мене меча… Я приймаю твоє плем'я під свою руку, і відтепер воно платитиме гуннам щорічну данину скотом, кіньми, рабами і золотом, а мені, окрім усього цього, — ще й вашими красними дівами… Такими, як твоя жона, — додав тихше і знову прикипів поглядом до красуні Вадамерки.

Мов від удару, здригнувся Вінітар. Страшна тривога стиснула йому серце і наповнила його лютою ненавистю, що от-от могла вихлюпнути з нього, як кипляча вода з казана.

Вельможі зблідли. Що зробить король? Один необережний рух, одно запальне слово — і гунни посічуть їх, як нерозумних баранів!

Зловісна тиша зависла в каганському шатрі.

Та пригадав готський король, чого він сюди прийшов, і схилив горду голову в низькому поклоні.

— Я згоден, мій володарю, — тихо пророк, мовби видавив ці слова із себе.

Королева й вельможі вклонилися також. Відтоді готи втратили свою волю.

Гунни ж пішли далі на захід підкоряти інші племена і здобувати собі їжу та одяг, бо вважали негожим для себе орати землю і сіяти злаки, збирати їх і молотити, доглядати й вирощувати худобину, свиней, овець. "Копирсатися в землі та в гною — то доля нікчемних рабських племен, а не вільних і гордих гуннів", — казали погордливо вони.

А Вінітар, побачивши, що гунни далеко, вирішив докінчити те, що колись задумав Германаріх. Таємно від гуннів зібрав свою силу і рушив у землю венетів.

Назустріч йому виступив Божі із синами й вельможами і з усією венетською раттю.

У першому бою венети, ударивши дружно, потіснили готів і змусили їх тікати. У другому бою Вінітар теж не здобув перемоги і вирішив діяти хитрістю. Він розумів, що об'єднані венетські племена йому не здолати. Але як їх роз'єднати?

Він удав, що відступає. Знялися готи вночі зі своїх стійбищ і пішли на південь. Залишили на стійбищі лише одного старого хворого гота Вурма, з котрим Вінітар мав перед відступом довгу розмову.

Прийшли венети і знайшли Вурма. Привезли його до Божа і венетських князів. І стали ті його питати.

— Чому готський король відступив, старче?

— Він не відступив, а втік, як останній боягуз, — відповів навчений Вінітаром дід. — Сказав своїм вельможам: "Сила венетів безмірна. Ніколи нам не перемогти їх. Двічі побили вони нас, тож випробовувати долю втретє — справжнє безумство!" Підняв своїх воїв по тривозі і пішов назад, у готські степи над морем…

Зраділи венетські князі і, всупереч волі Божа, вважаючи, що війна закінчилася, кожен зі своїм військом потягнув додому. Зостався один король Божі з дружиною, бо земля його сусідила з землею готів.

І тоді, довідавшись про це від своїх таємних вивідачів, хитрий і підступний Вінітар повернувся назад і втретє напав на венетів.

Зійшлося два війська в полі і билися два дні, всіваючи землю мертвими тілами. Дзвеніли мечі, свистіли стріли, хурчали списи, іржали коні і хрипіли, умираючи під їхніми копитами, поранені вої.

Та венетів було тепер значно менше, і на третій день Вінітар підняв чашу кривавого вина за свою перемогу. Падали й падали хоробрі венетські мужі, прихоплюючи на той світ і ворогів своїх. А князь Бож із синами бився нарівні зі всіма, і не один раз його меч обагрився готською кров'ю.

Побачив це Вінітар і, переповнений ненавистю і сліпим бажанням помсти, наказав своїм охоронцям, що були при ньому, оточити венетського короля і взяти в полон. Ринули ті, мов зграя чорного вороння, і затьмили собою купку пострілянних стрілами, посічених мечами, але ще живих венетських воїв, вирвали у них зброю, скрутили мотуззям руки, привели до Вінітара — поставили перед ним.

І так стояли: з одного боку поріділе готське військо зі своїм королем, а з другого — закривавлений король Бож з синами і сімдесятьма вельможамиболярами.

Виїхав наперед Вінітар і, не злазячи з коня, сказав:

— Пощо бився зі мною, княже? Пощо не піддався відразу? Поглянь — скількох воїв готських погубив! А то ж була моя опора і нація! З ними хотів розбити гуннів і знову стати вільним володарем степів! А тепер що?

Подивився старий Бож крізь криваві сльози на трупи воїв венетських і готських, що лежали, пообнімавшись, як брати, і відповів так:

— Дурний єси і нерозумний, риксе! А що хотів зробити готів вільними, то мав би не з мечем іти до нас, а зі словом миру і дружби, як добрий сусід, щоб разом виступити супроти кочовиків!.. А тепер — пізно: не піде народ венетський за тобою! І сам загинеш від руки гунна, і плем'я твоє розсіється серед інших племен, як придорожній порох по стерні — без сліду, і зла твоя слава згине… І ніхто не пожалкує за

тобою!.. Шкода тільки, що й нашу силу підсік ти на корені в переддень страшного лихоліття. Підкорили гунни вас, підкорять тепер і нас!

Замовк Божі стояв, облитий кров'ю і підтримуваний синами, прямо і гордо, ніби й не був переможений. Степовий вітерлегіт остуджував його рани і бавився сивим волоссям, — а воно дзвеніло, мов срібло. І сини його дивилися сміливо на переможця, і вельможі, і ні в чиїх очах не було страху.

Стиснулось від страшних пророкувань серце Вінітара.

Він зблід від гніву — закричав:

— Ось як ти мовиш, княже!.. Не молиш, не благаєш, а погрожуєш!.. Так знай же — не буде по-твоєму! Переміг я венетів — переможу і гуннів! Та ти вже не побачиш цього, бо умреш лютою смертю! — І повернувся до своїх дружинників: — Розіпніть князя разом з синами і вельможами його! Розіпніть на високих хрестах і поставте на горі, щоб виділи венети і жахалися!

Схопили готські вої князя Божа, його синів і вельможболярів — розп'яли на хрестах, поставили на високій могилі, звідки було видно венетську землю, і так сконали вони в нелюдських муках...

А Вінітар?

Недовго втішався він нерозумною перемогою. Дізнався каган Баламбер, що готи без його дозволу напали на венетів і перемогли їх, злякався посилення свого непевного союзника і велів передати йому: "Ти захотів для готів перемоги, а для себе — слави. Сьогодні ти напав на венетів, а завтра, охоплений гординею, нападеш на мене!.. Та цього не буде! Іду на тебе — провчу зарозумілого!"

І пійшов на Вінітара війною.

Зійшлися вони над рікою Дніпром, яку готи називали Данапром, гукни — Гунніваром, тобто гуннською рікою, а деякі інші племена звуть по-своєму — Ернаком.

Люто билися вони день і другий. Стугоніла під кінськими копитами земля, кров лилася, як водиця, наводячи жах на все готське військо, а вороння закрило півнеба.

І побачив Баламбер Вінітара, котрий рубався нарівні зі всіма, наклав стрілу на свій тугий лук, склеєний з міцного деревав'яза, і вистрілив йому прямо в голову.

Вінітар упав мертвий під ноги своєму коневі.

І пустилися готи навтьоки, охоплені розпачем і жахом. А гунни наздоганяли їх і рубали гострими шаблями, вражали списами, в'язали арканами і тягнули, мов скотину, в рабство.

Переміг Баламбер і взяв собі в жони золотокосу красуню Вадамерку.

І справдилося пророкування князя Божа. Вінітар загинув, а його плем'я підкорилося гуннам і никає по світу, не знаходячи собі ніде постійного пристановища...

* * *

Червонястий місяць поволі заходив за Високу могилу, і темна тінь все ширше й ширше простягалася над нічним степом. Кий довго дивився, як криваве коло місяця ховалося за гору, і йому здавалося, що там, на вершині, на самому шпилі, ворушаться якісь велетенські постаті... Може, то тіні, а може, на високих стовпах конає розіп'ятий разом з синами і болярами король Бож? І, може, то не криваве місячне сяйво струмує з неба, а їхня кров стікає з гори в гомінкий степовий потічок? Може, в тій горі і досі живе душа короля Божа?

Довго стояв Кий, поринувши в задуму, аж поки місяць не сховався за Високою могилою і на землю не впала непроглядна пітьма. Тоді він зітхнув, попрямував до табору і, пересвідчившись, що всі сплять, а довкола панує мирна тиша, і собі приліг на духмяну траву.

Та спав він чутко. Як тільки на сході загорілася денниця і в степу загомоніло птаство, він схопився, з подивом поглянув на Високу могилу, намагаючись збагнути — бачив він короля Божа наяву чи все те привиділося йому вві сні, і почав будити своїх супутників…

РОСЬ

Рось — прабатьківська ріка роду рось, чи русь, котрий в таку глибоку давнину, що в неї не сягає пам'ять найстаріших людей, поселився по її берегах та по берегах її приток — Росави, Роські, Ростaвиці, Молочної, Хороброї та Протоки і розмножився так, що став справжнім плем'ям.

Іноді тихо, а іноді стрімко несе Рось по своєму кам'янистому руслу чисті ясні води. То тут, то там над нею здіймаються високі кручі, темніють густі діброви, шумлять бори. У дібровах та борах бродять вепри, тури, олені, козулі, вовки, гніздяться птахи, у дуплах старезних дерев мирно гудуть бджолині рої. У найгустіших хащах живуть лісовики та душі померлих предків — домовики. У водах річки аж кишить риба — плітка, щука, лящ, сазан, окунь, судак, стерлядь, а в тихих заводях, у глибині темних, аж синіх, ям, хлюпочуться русалки і водяники, що в місячні ночі виходять на зелені берегові галявини водити свої грища.

Рід русь — один із багатьох у племені полян. Полянські весі привільно розкинулися на низинних терасах, на великих лісових галявинах, зручних для хліборобства. Нічим не захищені від ворожих нападів, вони примощувалися, мов гриби, побіля річок та в розлогих долинах, побіля води. Тільки оселя старійшини роду Тура на острові, що омивається бурхливими потоками порожистої в цьому місці Росі.

Острів чималий. Стоїть він насупроти течії могутнім і високим кам'яним чолом, що упродовж віків потріскалося і розсипалося на більші і менші брили. А Рось, мов розлютована звірина, б'ється об його підніжжя, скаче по камінню, проривається вузькими щілинами поміж скелями і мчить далі, у темні вири. Тут завжди, вдень і вночі, влітку і взимку, стоїть безугавний шум, а в сонячні години у дрібних водяних бризках грає барвиста веселка.

Вниз по течії острів поволі знижується, поступово переходячи в широку родючу рівнину, засіяну різними злаками.

Тут і розкинулося селище Тура, прозване Кам'яним Островом.

Опівдні до південного берега під'їхало кілька вершників. Передній щось гукнув через річку дідові, що дрімав біля підйомного дерев'яного моста на осонні, і той, зраділо замахавши руками, відразу почав опускати підняту цупкими конопляними вірьовками перекидну кладку. Верхівці спішилися і поволі, обережно перебралися на острів. Назустріч їм від селища з гавкотом вискочило кілька псів. Потім появилися люди.

Русокоса дівчина в довгій білій сорочці загукала:

— Отче, отче, Кий з хлопцями повернувся!

З більшої хижі, що стояла посередині селища, вийшов Тур, приклав руку до лоба насупроти сонця, щоб краще роздивитися прибулих.

За ним на майдані згромадилися родовичі — старші й молодші, сиві діди і стрункі жилаві парубки, згорблені бабусі і рожевощокі дівчата, підлітки і зовсім малі діти, які щойно зіп'ялися за ноги. Висипав увесь рід. Ніхто, іноді навіть сам Тур, не міг визначити ступеня родичівства декого з цих людей з сім'єю старійшини. Жили вони тут здавна, і до кожного з них усі звикли.

Дівчина помчала назустріч братам.

— Що привезли зі степу, хлопці? Кий пригорнув дівчину.

— Нічого, Либідко! Тільки гостей… Віддаємо їх на твої руки — приглянь за ними! — і показав на стомлених змарнілих уличів. А потім додав: — Клич волхва Ракшу — хай прийде: пораненого привезли!

Либідь побігла.

До приїжджих підійшов старійшина. Його стурбований погляд упав на незнайомих жінок і отрока, що ледве тримався від утоми на ногах, на змилених коней, на дикуватого гунна зі зв'язаними руками і раптом прикипів до змученого обличчя, що виглянуло із похідних нош.

— Князь Добромир? Звідки? Яким побитом? — та, помітивши, що той ледве дише, повернувся до Кия. — Що з ним?

— Гунни розгромили уличів, отче. Тур здригнувся.

— О милостиві боги!.. Не може цього бути!

— Але ж це так, отче, — Кий здвигнув плечима. — Не минуло й тижня, як це трапилося. Майже вся дружина князя Добромира загинула. На щастя, княгиня, княжна і княжич урятувалися…

— Які ж наміри гуннів?

— Одним богам це відомо… Князь Добромир гадає, що каган Ернак хоче відновити гуннську державу. З Мезії[13] він перебрався на лівий бік Дунаю і, щоб з'єднатися з акацирами, котрі кочують понад морем, ударив на уличів, бо вони стояли на його шляху. А коли дві гуннські орди з'єднаються, то…

— Підуть на нас?

— А хто їм тоді стане на перешкоді?

— Справді, нікому, — замислено промовив Тур. — Тиверці, якщо досі ще не розбиті, самі потерпають, як би Ернак не пішов на них.

— Гуннські роз'їзди найближчими днями можуть бути тут і рознюхають, що ми не готові до відсічі… Може, поїдемо до князя Божедара і відвеземо йому полоненого?

— Відвеземо… І пошли гінців по всіх полянських родах — хай попередять про небезпеку!

— Гаразд, отче.

— Ну, а тепер — давайте князя Добромира до хати. Та обережно! Щоб не зашкодити йому…

* * *

Волхв Ракша зняв з плеча шкіряну торбу, примостив її на лаві, у ногах князя Добромира, і суворо глянув на строкатий натовп, що запрудив півхати. Густе сиве волосся, перев'язане через лоб шнуром, спадало йому на плечі і на спину, важкою копицею кострубачилося на голові.

Всім стало лячно. Ніхто не хотів зустрітися з пронизливим поглядом старого. Хтозна, що в нього на думці!

Передні позадкували, напираючи на тих, хто стояв біля порога. Хтось комусь наступив на ногу, хтось когось штовхнув. Почулося приглушливе ойкання.

— Ідіть звідси геть, чада! — загув сердито старий і замахав на людей руками. — Хай зостануться тільки Тур, Кий, княгиня та Либідь!

Натовп сколихнувся. Родовичі почали поспішно виходити надвір. Одна Цвітанка несміливо підступила до волхва.

— Діду, а мені можна зостатися? Це мій отець, — і поглядом показала на пораненого.

— Отець? — Ракша погладив дівчину шкарубкою долонею по давно не розчісуваних косах. — Ні, отроковице, тобі тим більше не можна тут бути… Іди погуляй трохи!

Цвітанка вийшла.

Ракша повиймав з маленьких круглих віконець ганчір'яні затички, і в хатину ввірвалося яскраве сонячне світло. Наблизившись до князя Добромира, довго вдивлявся в нього, щось мимрячи собі під ніс.

Князь лежав на широкій лаві, застеленій вовняною ковдрою. Важко дихав. На чаклуна не звертав ніякої уваги. Тільки раз розплющив помутнілі очі і пильно глянув на старого довгим допитливим поглядом, а потім знову заплющив повіки.

Тим часом Ракша почав щось приспівувати і притупувати ногами, взутими в шкіряні зморщені постоли. Щодалі спів дужчав, а танок прискорювався. Волхв підняв угору вузлуваті руки, затрусив головою, так що чуприна ззаду розвіялася, мов льняне повісмо, і раптом пустився у швидкий танок. Шкіряні постоли глухо зачовгали по змазаній глиною долівці. В ритм танцю з вуст старого зривалися якісь малозрозумілі словазаклинання, що, як удари бубнів, підстьобували його і змушували пританцьовувати все швидше й швидше.

В його бурмотінні вчувалися подекуди знайомі слова, але вони змішувалися з зовсім незнайомими, з дивними вигуками, що викликали в серцях присутніх тривожний дрож. Кілька разів повторювався один і той же приспів:

Чорна смертеморовице, вража язвоязвовице, мертва крівцекривавице, йдіть на води, на три броди, йдіть до лісу, до трилісу, йдіть на луки, на прилуки, цур вам пек, цур вам пек!

Раптом волхв зупинився, замовк, важко відсапуючись, потім узяв торбину і почав витягати різне чаклунське приладдя: кремінь, кресало, трут, пучок якогось сухого зілля, ніж, довгу швайку і маленьке закопчене горнятко з відігнутими назовні вінцями, як у макітерки.

Все це розіклав на ослоні.

Викресавши вогню, запалив зілля, — від нього по хижі пішов легкий приємний дух. Обкуривши зі всіх боків пораненого, чаклун кинув недогарки в кабицю — відкриту піч у кутку — і заходився знімати з улицького князя цупкі зашерхлі пов'язки. Йому кинулася допомагати княгиня Іскра.

Довго мовчки дивився на рану в грудях.

— Наконечник стріли там?

— Там, — відповіла княгиня.

— Гм, гм, кепсько, — волхв помугикав під ніс і глянув на Либідь. — Принеси, отроковице, шмат полотна і глек теплої води… А ви, — звернувся до чоловіків, — допоможіть мені витягти з рани подарунок гуннського лучника… Держіть князя міцно!

Тур і Кий, зціпивши зуби, взяли князя Добромира за руки й за ноги. А Ракша обережно занурив швайку в рану.

Княгиня зойкнула і відвернулась. Кий відчув, як у нього в руках стрепенулося, напружилося і завмерло князеве тіло. З рани пішла кров.

— О боже! — прошепотів зблідлими вустами князь Добромир.

Волхв ні на що не звертав уваги. Швидко підковирнув і витягнув невеличкий наконечник гуннської стріли.

— Є! — і кинув у кабицю.

Тим часом Либідь принесла теплої води і сувій вибіленого на сонці полотна. Волхв обмив рани на грудях і на нозі, змастив світло-коричневою маззю, яку зачерпував з горнятка просто пальцем, а потім туго перев'язав їх.

Після цього ще трохи побурмотів якісь свої заклинання, вдруге обкурив князя димом пахучого зілля і почав складати своє знахарське начиння в торбину.

Надворі Кий запитав:

— Видужає князь? Допоможуть йому твої ліки, волхве?

— Не кожному мої ліки можуть допомогти, — відповів старий і, оглянувшись, стишив голос: — Не мазі зціляють, а боги! А вони відвернулися від улицького князя. Душа його вже готується залишити тіло і переселитися до предків…

— І ніякої надії?

— Треба жертвою задобрити Світовида… Тоді хіба…

Старий Ракша замовк і повернув у свій бік, а Кий, приголомшений словами чаклуна, залишився стояти на місці. До нього підійшла Цвітанка, спитала тихо:

— Він помер?

У неї в очах стояли сльози.

— Ні, живий…

Києві не вистачило духу сказати дівчині, що надія на видужання князя зовсім мала, якщо вона взагалі є, і він замовк. Дивився, як ще більше зблідло дівоче обличчя, а в глибоких темних зіницях зачаївся страх.

— Чує моє серце — помре, — прошепотіла Цвітанка і заплакала.

Стояла перед ним, стомлена важкою небезпечною дорогою, прибита горем. Руки й ноги до крові подряпані колючими кущами та бур'яном, якого вдосталь росло по степовому бездоріжжю. Буйні коси сплуталися на голові, сорочка в кількох місцях розірвана…

— Не плач, — Кий доторкнувся до її плеча. — Сьогодні віднесемо богам требу, щоб захистили його… А якщо трапиться найгірше, ти не залишишся самотньою. Мій рід не дасть тобі загинути. Я візьму тебе за жону, захищатиму тебе. Щек і Хорив допомагатимуть. Сестриця Либідь піклуватиметься про тебе… Не плач!

Дівчина заплакала ще дужче. Кий розгубився. Підійшла Либідь.

— Чого вона?

— За батьком побивається… За князем, — і юнак, зрадівши приходу сестри, сказав: — Візьми її, Либідко, скупай, переодягни в чистий одяг, приголуб… Ну, сама знаєш, що потрібно… Доглянь, як за рідною… Іди!

* * *

Розмова Тура з Креком не дала нічого нового. Тих кілька слів, які ще залишилися в пам'яті старійшини від молодих років, коли йому доводилося зустрічатися з гуннами, явно не вистачало, щоб зрозуміти що-небудь. До того ж Крек теж не проявив ні найменшого бажання второпати, що його питали. Сопів носом і мовчки бликав з-під важких повік на світлооких молодих русів та їхнього сивочубого батька.

Тур плюнув спересердя.

— Нічого не доб'ємося від цього опудала… Збирайте, хлопці, молодшу дружину! Хай отроки сідають на коней і мчать від роду до роду, від весі до весі! Хай оповіщають усіх, щоб тримали напоготові і списи, і луки, і мечі, і щити, — гунни близько!.. А ми зараз віддамо богам требу, а завтра поїдемо до князя Божедара на Родень — відвеземо полоненого і розповімо про небезпеку…

— Гаразд, отче, зберемо, — відповів Кий і повернувся до Щека. — Іди, брате, подай воям знак тривоги! Хай збираються до Світовидової скелі!

Щек тріпнув своїм кучерявим чубом і, не перепитуючи нічого, відійшов осторонь, заклав у рота чотири пальці, свиснув оглушливо. На той свист з усіх усюд до нього поспішили отроки. Щек передав їм наказ Кия, і ті прудко помчали до навколишніх селищ.

— Зараз будуть, — сказав, повернувшись, Щек. — Хлопці в мене — одна нога тут, а друга — там…

Тур схвально кивнув головою:

— А тепер воздамо требу Світоводові і всім богам, щоб ласкаві були до князя Добромира і його родовичів, щоб захистили його від смерті, а всіх нас — від кровожерливих гуннів… Хориве, візьми у повіті ягницю — принеси до требища! А тим часом і молодша дружина збереться до Світовидової скелі…

Хорив швидко пішов до повіті, виплетеної з лози та хворосту і обмазаної глиною. За якийсь час виніс звідти на плечах молоду ягницю і попростував до водоспаду, де серед густих заростей виднілися сірі кам'яні скелі.

Всі рушили за ним.

Світовид — високий дерев'яний ідол — стояв на узвишші, перед скелями, звідки відкривався гарний краєвид на річку, на водоспад і прибережні ліси та поля. Це був бог сонця — головний полянський бог. Йому приносили в жертву биків, корів, овець, свиней чи якусь іншу свійську чи дику живність, а в дні біди і загального горя — також людей. Перед ідолом темніло від пролитої крові кругле кам'яне требище.

Родовичі стали перед Світовидом.

Сюди вже збиралися покликані Щеком вої із молодшої дружини — підлітки, яких Кий з братами навчав усьому тому, що вміли справжні вої. Їх було ще не багато, — тільки ті, хто перебував поблизу. Інші надходили. У білих полотняних штанях і сорочках, загорілі, чубаті, у постолах або й босі, вони якось непомітно, безшумно виринали з-за кущів і ставали півколом позаду старших родовичів.

Старійшина зняв з плечей Хорива ягницю і поклав на требище. Наступивши на неї ногою, підняв руки і голосно проказав, пильно вдивляючись у жовтий лик верховного божества:

— О всемогутній боже! Ти даєш усьому сущому на землі світло й тепло, переборюєш морок ночі і зимовий холод, ти даєш життя людям і деревам, звірям і птахам, рибам і плазунам! Ти все можеш! Будь же милосердний, боже, і захисти князя Добромира від смерті, а нас — від усякої напасті! Ми принесли тобі требу і молимо, щоб ти прийняв її в знак нашої любові й пошани до тебе, боже сонця й життя!

З тими словами він вийняв ніж і одним ударом перерізав ягниці горло. Яскраво-червона кров зросила сухе каміння требища.

Родовичі й собі завторували, простерши до ідола руки:

— Прийми, боже, требу! Захисти нас від усілякої напасті, лихого ока і злих духів!

Родовичі стали на коліна — схилилися в прохальному поклоні перед ідолом, вершителем долі людської і всього сущого на землі. І стояли так, аж поки жертовна кров не запеклася і не висохла — знак того, що жертва прийнята.

Тим часом волхв Ракша, піднявши до Світовида руки, повів свій чаклунський танок — все швидше і швидше. Сивий чуб його розвіявся на вітрі, очі палали, як у людини, що наїлася дурману, а з уст зривалася молитва.

Нарешті у знемозі він опустився на коліна поряд з родовичами і довго стояв так, щось беззвучно шепчучи сухими, в синіх прожилках губами.

Умилостививши незворушного ідола, старійшина звелів усім повертатися назад, до весі, а сам з синами і молодшою дружиною відійшов на край скелі, до урвища, де клекотіла вода.

Всі стали кружка.

— Чого нас покликано сюди? — спитав стрункий білявий отрок. — Щойно зібрався ставити ятери — аж, чую, свист… Я кинув їх на воду — і бігом… Що скоїлося?

— Май трохи терпцю, Ясене, — коротко відповів старійшина. — Ось усі зберуться…

Ясен тріпнув вицвілим на сонці конопляним волоссям, підстриженим під макітерку, і прохально сяйнув на Кия широко розплющеними, довірливими, як у дитини, очима.

Кий усміхнувся і пацнув хлопця по розпатланій голові. Любив отрока. Він був однолітком Хорива, дружив з ним і, як усі знали, накидав оком на Либідь… То дарма, що на вигляд тендітний. Молодий ще! Змужніє… Зате швидкий, метикований і до всього вдатний! Ніхто з отроків не стріляє так влучно з лука, не розведе вправніше багаття в мокрому осінньому лісі, не запече спійманого в сильце тетерука, як він… А пробігти без відпочинку кільканадцять поприщ, взяти невидимий слід і не збитися з нього — тут Ясен завжди попереду інших.

— Гунни близько, друзі! Погромили уличів, примучили їх… — сказав Кий. — Тому й зібрали ми вас сюди… Не барячись, сідайте на коней, мчіть від роду до роду — оповіщайте росян про небезпеку! Хай вої готують зброю і ждуть знаменія!.. Частина з вас піде в степ нести сторожу…

— Коли ж вирушати?

— Відразу! Гаятися не можна!

Кий обвів поглядом отроків. Хоч молоді ще, а дужі, спритні, витривалі. Засмаглі обличчя, м'язисті руки, округлі міцні плечі, густі чуби… Його дружина! Друзі! Справжні вої уже! Наймолодшому — чотирнадцять літ, найстаршим — Щекові, Хоривові, Ясенові та завжди

похмурому, мовчазному Коню — по сімнадцять, вісімнадцять і дев'ятнадцять… Навчив їх стріляти із лука, метати списа, захищатися щитом, рубати й колоти мечем, їздити верхи, висліджувати ворога й дичину, розводити влітку і взимку, в дощ і в вітер багаття, щоб спекти коржа, засмажити м'ясо чи просушити мокрий одяг, ходити пішки від зорі до зорі без спочинку, а вночі — знаходити шлях по зірках. А ще — збиратися на перший поклик, перепливати ріки, замовляти кров і перев'язувати рани…

Дарма що молоді — кожен уже вартий дорослого досвідченого воя! А головне — віддані йому, мов брати. Старійшині і князеві не зроблять того, що зроблять за його наказом!

Всі поділені на десятки, в кожному — десяцький, болярин. А Щек, Хорив, Ясен та Кінь — мужі велії, вельможі, старші над сотнями…

Спочатку гра була. Тур навіть кепкував з цієї затії. Та коли побачив, як отроки влучно стріляють, як б'ють списами в ціль чи, накрившись овчинами, сплять у дощ і в сніг у безлюдному степу, скоро переконався, що це далеко не гра, що стали справжніми воями, на яких можна покластися в скрутну хвилину.

Всі вони зараз пильно і віддано дивилися на Кия, ждучи наказу. І він їм сказав коротко:

— Кінь з трьома десятками — сторожувати степ. Інші — від роду до роду з вісткою про гуннів! На Росаву, на Красну, на Роську, на Стугну — аж до Ірпеня! Ідіть!

РОДЕНЬ

Третього дня, опівдні, Тур з синами і полоненим гунном прибули до Дніпра, де впадає в нього світловода Рось, і піднялися на високу гору, що звалася Роднем. Довкола неї сидить князівський рід — родь.

З обох боків гори — обривисті, майже прямовисні стіни ярів. Від Дніпра — теж. У найвужчому місці перешийка, що відділяв гору від материка, — частокіл і міцні дерев'яні ворота. За ними — княжа весь. А вдалині — неозорі простори лівого берега, по якому на багато поприщ теж сидять полянські роди.

Був теплий сонячний день. З Дніпра віяло свіжістю широких плес, густими пахощами очеретів, осоки, верболозу та вільшаника. З розлогих, порослих темним грабом, кленами та ліщиною ярів линуло веселе пташине щебетання, а в чистому голубому небі величноповільно ширяли гордовиті орли.

— Як тут гарно, отче! — вигукнув захоплено Кий. — Наш Кам'яний Острів усім нам подобається, а тут ще краще! Чом, отче, ти не поселився на березі цієї величної ріки? Чому твій брат, а наш стрий, Межамир, — на Дніпрі, а ти — на Росі?

Тур усміхнувся в бороду.

— І в нас не погано… А коли б зібрати всі гарні місця, що я перебачив за своє довге життя, та сказати — вибери найкраще, то я завагався б. Так багато їх було! І на Дунаї, і на крутобережному Рейні, і на тихій галльській річці Сені, і в теплій сонячній Італії… Де тільки в молодості мене з князем Божедаром не носило!.. А повернувся таки на свою рідну Рось — і не жалкую…

З цими словами він загрюкав списом у ворота. З-за них почувся старечий голос:

— Хто там? Князь Божедар відпочиває…

— Відчиняй, Лосю! З Кам'яного Острова ми! Тура пам'ятаєш?

— Тура? Як не пам'ятати!.. Півсвіту сходили разом!.. Яким вітром принесло тебе сюди, друже?.. Заїжджай!

Скрипнув дерев'яний засув — і ворота відчинилися. Високий, сивий, але міцний ще на вид сторож широко розкинув руки.

— Туре! Друже! Ти такий же молодий, як і раніше! І роки тебе не беруть… Тільки побілів ще більше…

Вершники спішилися і зайшли на подвір'я.

Старі друзі почоломкалися. Виявилося, що вони не бачилися кілька літ, і тепер з подивом і радістю розглядали один одного.

— А це твої сини?

— Так, Лосю.

— Гарні отроки… А це що за мара? — показав на полоненого, що зі зв'язаними руками сидів на коні. — Невже гунн?

— Справжнісінький.

— І де він тут узявся?

— В степу знову об'явилися.

— З цим і до князя?

— Так, щоб лиха не було.

— Князь спочиває, будити не буду… Покличу вам княжичів, — сказав старий сторож і поколивав до однієї з хат, що стояли на кручі. — А ви тут розташовуйтесь.

Від повітей прибігло кілька отроків — забрали коней і, поставивши до конов'язі, поклали їм по оберемку трави, а в жолоб сипнули по півцеберка оброку.

Кий з братами уперше приїхав на Родень і тепер з цікавістю розглядався довкола.

Тут, як і на Кам'яному Острові, стояло десять чи п’ятнадцять хат, обмазаних глиною і вкритих соломою. Серед них вирізнялася розміром хоромина князя Божедара. Вона була просторіша, вища, з гарним ґанком і більшими, круглішими віконцями, які, однак, як і всюди, затикалися ганчір'яними затичками.

Понад яром — повіті для скоту, коней та інших свійських тварин, а також клітікомірчини. В повітях зараз було порожньо — і коні, й корови, й свині, й вівці паслися на лузі. А комірчини зачинені — в них зберігалося князеве добро, яке йому привозили, сплачуючи данину, з ближніх і далеких родів, — збіжжя, мед, хутра, полотна, овчини…

З князівської хоромини у супроводі сторожа Лося вийшло двоє мужів. Один мав літ тридцять і був високий, русявий, з підстриженою кучерявою борідкою. А другий — молодий, не старший за Кия. Та було в ньому щось таке, що зразу привертало до себе увагу, — невисока, але міцна постать, чорний цупкий чуб, широке смагляве обличчя з випнутими вилицями і бистрі, палкі, мов вогонь, чорні очі, такі незвичні для світлооких полян. Вони так і вп'ялися в приїжджих.

Старший здалеку впізнав Тура.

— Старійшина? Здоровий будь!.. Що привело тебе сюди? Адже час княжої данини ще не настав!

Тур привітався — спочатку зі старшим, потім — з молодшим.

— Здоровий будь, княжичу Радогасте! Вітаю тебе, княжичу Чорний Вепре!.. Не данину привіз я з синами, а чорну звістку — гунни йдуть! Треба з князем поговорити… І полоненого ось привезли!

Княжичі переглянулись, і Радогаст сказав:

— Ходімо!

Вони попростували до князівської хати.

Неширокі темні сіни поділяли її навпіл. На ліву руч — витесані сокирою липові двері, на праву руч — такі ж самі другі. Радогаст завернув наліво, а Чорний Вепр повів гостей направо. Там повідтикав віконця — і крізь них всередину бризнули яскраві сонячні промені.

Вони освітили чимале приміщення, вимазане білою глиною. Підлога — дерев'яна, гладенька, заслана рогозом, лепехою та свіжою луговою травою. Попід стінами — широкі лави, покриті барвистими ліжниками. На покуті — такий же тесаний стіл, під ромейською скатертиною. На стінах — зброя: луки, тули зі стрілами, мечі, списи, бойові сокири, дубова гуннська булава, два щити — один невеликий, круглий, оббитий мідною бляхою, другий — більший, довгастий, виплетений з лози і обтягнутий сухою бичачою шкурою.

Не сідали — ждали князя. Чорний Вепр став біля столу і мовчки розглядав гостей. Мовчав і старійшина Тур, стомлений неблизькою дорогою. Застигли в непорушності його сини. А полонений згорбився в кутку і крізь вузенькі щілинки очей кидав бистрі погляди на полянських вельмож.

З сіней почулося глухе покашлювання. Скрипнули двері — і до світлиці вступив князь Божедар, колись, видно, міцний, широкоплечий, високий чолов'яга, а тепер — кістлявий, зігнутий, виснажений хворобою дідуган у накинутому наопаш червоному князівському корзні[14]. Радогаст підтримував його під руку.

Князь примружився від яскравого світла.

— То хто, кажеш, прибув? Старійшина Тур? — він підсліпувато поводив своїми вицвілими очима. Потім, упізнавши старійшину роду русів, радісно вигукнув: — А й справді — Тур!.. От не ждав!.. Здоровий будь, болярине! Яким побитом? Що привело тебе на Родень, та ще й з такими гарними молодцями?

Вони обнялися.

— З синами, князю… З синами…

— З синами?.. Це добре… Дякую, що завітав… Дозволь — обніму тебе ще раз! Бо, скажу тобі, все рідше провідують мене колишні друзі, з якими півсвіту сходив… Одні загинули, другі померли, а третіх болячки обсіли, як оце мене тепер, чи старість пригнула до землі…

Вони обнялися знову — сивий, висхлий князь і такий же сивий, але ще міцний, жилавий Тур.

— Ну, сідайте — розповідайте, з чим приїхали, — опустився на лаву князь. — Щось гарне чи погане?

— Погане, князю.

— Ну?

— Гунни погромили уличів, князю… Князь Добромир помирає від язвин у нас на Кам'яному Острові…

— О!

— Гуннські вершники переслідували його з сім'єю аж до Тікича. А звідти, як відомо, недалеко і до полянських родів…

— Хай бережуть нас боги! Це справді страшні вісті!.. Від Тікича до Росі — рукою подати… Але, може, у них немає наміру йти на нас? Що каже князь Добромир?

— З його слів, князю, ясно, що гунни замислили відновити могутність своєї держави, — втрутився у розмову Кий, — і перший свій удар спрямували проти уличів…

— Поки сини Аттіли сварилися між собою і чубили один одного, щоб зайняти місце батька, ми сиділи собі спокійно, — додав Тур. — А тепер, коли Еллак убитий у бою, Денгізих помер, Кандак засів зі своїм плем'ям у Мезії, за Дунаєм, а інші розбрелися хто куди, Ернак згуртував чималі сили і нападає на сусідів. Видно, хоче, як і його батько Аттіла, примучити їх, обкласти даниною зробити своїми рабами…

— Схоже, що так.

— Ми привезли полоненого гунна, князю, — отроки взяли в полі, коли рятували улицького князя з сім'єю… Може, розв'язати йому язика? Він знає багато…

Князь Божедар тільки тепер повільно скосив очі на гунна і довго мовчки дивився на нього. Києві, котрий тим часом уважно розглядав князя, здалося, що у старого пробудилася при цьому якась зацікавленість, ніби спалахнула в пам'яті іскра давно відшумілого життя.

— Запитай, Чорний Вепре, як звати його і гуннського кагана, — повернувся до молодшого сина князь.

Чорний Вепр швидко й голосно заговорив погуннськи. Почувши рідну мову, гунн спочатку витріщився на молодого княжича, а потім щось коротко відповів.

— Що він каже? — спитав нетерпляче князь.

— Він каже, що його звати Креком, а каганом у них справді син Аттіли Ернак…

— Ернак? Я його пам'ятаю… Які ж його наміри?

Гунн наїжачився, втягнув голову в плечі і, похмуро бликаючи спідлоба, кинув крізь зуби кілька слів.

— Крек відмовляється відповідати на такі запитання. Каже: простому воїнові невідомі наміри кагана, — знову переклав Чорний Вепр.

— Скільки ж у Ернака воїв?

— Це знає один каган, — була коротка відповідь.

— Куди піде каган після битви з уличами?

— А це відомо одному Тенгріханові! — з викликом відповів Крек і криво усміхнувся кутиками уст.

Князь Божедар розгнівався.

— Низький рабе! Песе! Ось коли тобі засунуть за пазуху тліючу головешку, ти заговориш інакше і все розповіси! Подумай над цим,

негіднику!.. Даю тобі на роздуми одну ніч! — і наказав синові: — Віддай його челяді — хай посадять у яму.

Чорний Вепр повів полоненого.

У світлиці запанувала тиша. Старий хворий князь, опустивши голову на груди, мовчки сидів у задумі. Його висхлі, безживні руки нерухомо лежали на гострих колінах, що випирали з-під корзна, ніс загострився, очі позападали, як у мерця, і тільки важке, хрипке дихання свідчило, що в цьому немічному тілі ще тліє життя.

Коли повернувся Чорний Вепр, князь обвів потухлим поглядом присутніх, запитав:

— Що будемо робити?

— Зібрати весь полянський полк, князю, а в поле вислати сторожу з молодшої дружини, щоб стерегла гуннів, — твердо сказав Тур.

Чорний Вепр зневажливо хмикнув.

— Гм, ти так говориш, старійшино, ніби ворог уже стоїть на березі Росі.

Тур спокійно, з гідністю відповів:

— Я не знаю, княжичу, де він нині стоїть, і сторожа має нам сказати про це. Та коли гунни з'являться на Росі, а ми завчасно не зберемо рать, біда нам буде! — і, подумавши, додав: — Не завадило б нам послати слів до тиверців, до бужан, волинян, деревлян та сіверян. Об'єднати б наші сили — тоді й гунни були б не страшні!

— Ніби це так легко і просто зробити! — Чорний Вепр з викликом подивився на гостей.

Тур вражено здвигнув плечима і замовк. Сини насупилися.

Тут у розмову втрутився княжич Радогаст:

— Мені здається, звістка, привезена русами, така важлива, що легковажити нею не слід!.. Чи варто зараз посилати слів, як радить старійшина, не знаю. Треба подумати. А от сторожу в поле пошлемо негайно! І всіх полян оповістимо про загрозу… Заледве минуло двадцять чи двадцять п'ять літ, як ми звільнилися від гуннів. Боюсь, коли б вони не запрягли нас у ярмо знову. Ми не повинні, згорнувши руки, ждати, поки на нас нападуть! Треба ударити першими!

Чорний Вепр хрипко засміявся.

— Хаха, мій брат дуже войовничий!.. А з якими силами йти?.. В уличів, гадаю, воїв було не менше, ніж у нас, бо ж усім відомо, яке то багатолюдне плем'я. А де вони зараз? Розсіялися по степу, мов туман, лягли кістьми, а сам князь Добромир теж збирається до пращурів…

— Що ж ти радиш? Не розумію! — розсердився Радогаст. — То не віриш, що гунни близько, то сумніваєшся, чи варто запрошувати на допомогу сусідів, то не бажаєш посилати сторожу в степ… Що ж, по-твоєму, робити?

— Слати слів до Ернака!

— Щоо?

— Так, слати слів до Ернака! — твердо повторив Чорний Вепр. — І запевнити його, що ми, як і при Аттілі, будемо підкорятися гуннам і справно сплачувати данину!..

— У тебе боги відібрали розум, Вепре! — Радогаст схопився з лави. — У тобі заговорила гуннська кров!.. Тобі хочеться підкорятися Ернакові? Ну, й підкоряйся, будь ласка, але сам! А ми хочемо залишатися вільними людьми!

Чорний Вепр спалахнув, теж схопився на ноги і, мов молодий задерикуватий півень, став насупроти брата. Чорний чуб його настовбурчився, широкі ніздрі роздималися, а в очах заблискотіли злі вогники.

— Так, я гунн! Я внук великого Аттіли! У мені заговорила, як ти кажеш, гуннська кров! — він викидав слова, як каміння з пращі. — Ну, то й що?.. Хіба разом з тим я не княжич полянський? Хіба мені серце менше болітиме, коли проллється більше полянської крові, ніж гуннської?.. Мені жалко і тієї й другої... Ось чому я хотів би миром домовитись зі своїм вуйком Ернаком, щоб поляни мирно, спокійно сиділи на своїх місцях!

— І платили данину?

— Краще важка данина, ніж легка смерть!.. Крім того, ніхто зараз не може сказати, якою буде данина... Тож, гадаю, варто переговорити з Ернаком. Може, він зовсім не має наміру нападати на нас, а може, задовольниться нашими запевненнями, що ми, як і при Аттілі, ввійдемо в гуннський союз!

— Нізащо! Тільки не в гуннський союз! Ти не відаєш, що говориш, Вепре! — гнівно вигукнув Радогаст і стиснув перед своїм обличчям кулаки, мов захищаючись від брата.

Сварка, що раптово вибухнула між княжичами, страшенно вразила Тура і його синів. Подив, замішання, біль і гнів поперемінно відбивалися на їхніх обличчях. Ясно, що братів від рішучих дій стримує тільки присутність старого батька. А помре він — між ними відразу розгориться справжня війна. Що тоді буде з полянами?

Сварку припинив князь.

— Годі вам! — підвищив він голос. — Наслухався я вашого крику, тепер послухайте мене!.. Гадаю, поки гунни не перейшли Тікича, нам нема чого боятися їхнього нападу. А щоб не заскочили нас зненацька, пошлемо в степ сторожу. Хай отроки розімнуть коней та постріляють трохи дичини…

— Гаразд, отче, — схилили голови обидва княжичі, враз замовкнувши.

— Завтра гарненько полякайте гунна, щоб розповів усе, що знає… Треба розв'язати йому язика! По всьому видно, знає він більше, ніж каже… А мовчатиме — на кіл його!.. Та, думаю, заговорить… Тоді розпитайте все: і скільки війська в Ернака, і які його наміри, і що робиться в степу…

— Гаразд, отче, — знову покірно відгукнулися княжичі.

Князь Божедар повернувся до Тура.

— Дякую, друже, за важливу звістку… І за те, що своїх молодців привів до мене… А мої до тебе теж невдовзі нагрянуть… Пригостиш?

— А чого ж — пригощу, — приклав руку до грудей старійшина. — Хай приїздять — всім, що маю, привітаю… На Купайла хай приїздять — ждатиму…

Князь усміхнувся.

— От і добре, що на Купайла… Може, Чорний Вепр серед вашого роду уподобає собі яку дівчину та привезе мені невістку?.. Чув я, що в тебе, окрім синів, ще й дочка є, Туре, — чом би нам і не породичатися? Я

буду радий, якщо оженишу у себе цього лобуря, а то зовсім від рук відбивається хлопець!..

— І я буду радий породичатися з тобою, князю, — мовив Тур. — Моя донька Либідь — славна дівчина: на весь рід — красуня...

— Чуєш, Веприку? — Князь повільно підняв зморшкувату висохлу руку і поплескав нею сина по передпліччю. — Привезеш мені невістку?.. Привези — хочу перед смертю побачити...

— Гаразд, отче, — покірно схилив свою чорночубу голову Чорний Вепр. — Якщо дівчина гарна, чому й не привезти...

— От і добре, — зрадів старий князь. — Домовилися... А тепер — до учти! Сонце сідає на захід — вечеряти пора...

* * *

Учту князь Божедар звелів відправляти не в хаті, а на високому шпилі Родня, поросломy м'яким зеленим моріжком.

Тут було просторо й привільне. З трьох боків — стрімкі кручі. В ярах під ними — густі зарості лісу. О шую[15], на схід сонця, розкинувся широкий могутній Дніпро, а за ним, на тому боці, — безконечні луги, зелені бори і голуба далина. О десну — струмує, вливаючись у Дніпро, спокійна срібновода Рось. І тепле ласкаве сонце щедро поливає ту незбагненну красу своїм живодайним золотим промінням.

Жінкиродовички та служебки простелили на горбі барвистий ромейський килим, привезений князем у молодості з походу, на великій олив'яній тарелі, здобутій аж у далекій Галлії, принесли смажене бараняче м'ясо, в глибоких череп'яних мисах — холодну юшку з судака та стерляді, на дерев'яних дошкахтацях — свіжий, ще теплий хліб, а в

корчагах — медяну ситу. Для неї були подані теж ромейські срібні келихи.

Коли всі попримощувалися довкола килима, княжич Радогаст на мовчазний знак отця наповнив келихи ситою. Князь підняв свій келих угору, повернувся обличчям до сусіднього, нижчого горба, де бовваніли ідоли Світовида та Рода — покровителів князівського роду, і врочисто проказав:

— О великий і всемогутній Даждьбоже! Ти володієш небом і землею, повеліваєш вогнем і громом, у руках своїх держиш життя звірів і птахів, людей і цілих племен! Молимо тебе, боже, захистити нас від злих духів і нечистих сил, від чорного мору і липкої лихоманкитрясовиці, від всілякої напасті і недоброго наговору, а найпаче — від хижого, кровожерливого племені гуннів! Молимо тебе, всемогутній боже! І тебе молимо, Роде, захиснику наш, і приносимо требу!

Потім вихлюпнув з келиха в бік ідолів трохи сити, взяв шмат м'яса, скибку хліба і кинув у яр.

— Прийми, боже, требу!

Всі зробили те ж саме і тільки після того випили ситу і почали їсти.

Розмова не клеїлася. Старий хворий князь стомився, а Тур з синами ще не отямився після спору княжичів, їли мовчки і швидко — аби насититися.

Сонце поволі опускалося за темний ліс, і з Дніпра війнуло вечірньою прохолодою.

Кий сидів насупроти Чорного Вепра і нишком спостерігав за ним.

Одноліток, мабуть. Літ двадцять — не більше. Невисокого зросту, широкий у плечах. Міцно посаджена на дебелу шию кругла голова з копицею лискучого чорного волосся. З-під виразних темних брів зирять бистрі й палкі, мов вогонь, очі. Був би навіть гарний, коли б не дикуватий, хижий оскал білих зубів та не маленький, трохи приплюснутий ніс.

На кого він схожий? На отця? Ні. На брата? Теж ні. Отже, на матір?

Кий знав, що у князя було чимало синів. Однак два чи три загинули на війні, кількох покликали до себе боги ще підлітками. Залишилося двоє… І такі неоднакові!

Ой, не дружно живуть княжичі! Чорна кішка пробігла поміж ними! Зле око скаламутило їхні серця, а Див накликав, наврочив біду на обох! Що буде з полянськими родами, коли помре старий князь?

А скороскоро котрийсь із них стане на місце Божедара, бо, по всьому видно, тому не довго топтати стежку життя… Хто ж? Невже Чорний Вепр?

Кий піймав себе на думці, що йому не хотілося б, щоб цей гарячковитий і зарозумілий отрок вершив коли-небудь долю всього племені… Чого захотів — піддатися гуннам! Слати до них слів! Платити данину! З якої б то речі?.. Ні, ні, полянам такого князя не потрібно! Радогаст зовсім інший… Розумний, розважливий, стриманий і, видно по всьому, твердий, рішучий…

Плин його думок раптом урвався. До них наближалася жінка з великою мискою в руках. Не стара ще — літ сорока п'яти. Одягнута не як служебка чи полонянкарабиня — в одяг з грубого полотна, а в тонку вишиту сорочку і барвисту плахту. На голові — шовковий очіпок, з-під якого виглядала туга чорна коса. До очіпка, побіля ушей, прикріплено по три великих золотих кільця, що під час ходи тихо подзвонювали.

Повагом підійшла — вклонилася князю.

— На закуску… Солоденького… їжте на здоров'я, княжечку милий і гості дорогі! — і поставила на килим миску з жовтими щільниками, з яких стікали краплини свіжого запашного меду.

Голос її був ласкавий, мелодійний, але в ньому вчувалась якась чужа, не полянська вимова. Та й сама вона зовсім не схожа на русокосих, світлооких полянок — тілиста, міцна, з круглим загорілим обличчям, чорною, смолянистою косою і такими ж темними бистрими очима.

"Мати Чорного Вепра!" — здогадався Кий, відразу помітивши схожість між цією жінкою і молодшим княжичем.

Його здогад підтвердив князь, сказавши:

— Спаси боже тебе, Чернето! Дякую, княгине, що принесла нам медку запашного — з лісів наших поршанських… А тепер іди й накажи служебкам приготувати для гостей постелі… Закусимо — та й на спочинок!

Гості подякували теж, і княгиня Чернета пішла.

Учта тривала до заходу сонця. А як тільки перші вечірні сутінки упали на землю, князь попрощався і, підтримуваний Чорним Вепром, подибав спати, а Тур з синами у супроводі Радогаста попростував до невеличкої хатини, призначеної їм для ночівлі.

* * *

На Родень налягла темна ніч. В ній потонули і навколишні дрімучі ліси, і глибокі яруги, і високі шпилі круч, і широкі дніпровські плеса, і приземкуваті, вкриті почорнілим очеретом хати та повіті князівського

селища. Бог ночі Морок, син Сварога і брат Даждьбога, заволодів і землею, і небом, і лісами, і водами, і всім сущим на землі до самого ранку, аж поки золотоликий Світовид не здолає свого похмурого брата і не бризне вогненним промінням на весь білий світ.

Неспокійно дрімав уже, перевертаючись з боку на бік, одряхлілий, немічний князь Божедар. Відразу міцно заснув княжич Радогаст. Поснули стомлені далекою дорогою і переобтяжені щедрою князівською учтою гості — старійшина Тур із синами.

Все заснуло довкола.

Не спали тільки княгиня Чернета та її син — Чорний Вепр.

Сиділи в темній хоромині на м'якій постелі княгині і, прислухаючись до гавкоту собак та нічних звуків, що долітали з навколишніх лісів, стиха розмовляли. Бесіда їхня велася погуннськи.

— Матінко, — сказав Чорний Вепр, — отець став зовсім слабий… От-от помре…

— Я сама бачу це, синку, — відповіла княгиня.

— Якщо князем поляни оберуть Радогаста, нам життя тут не буде… Ненавидить він нас!

— Як і ми його… Я не раз казала тобі про це, Вепре, а ти все мовби не розумів або не хотів розуміти моїх слів…

— Не міг же я так, з доброго дива, убити брата… Та ще й за життя батька…

— То він тебе зведе зі світу, коли стане князем… Суперника не потерпить. І мене він ненавидить лютою ненавистю. Як тільки отець помре, спалить, за звичаєм свого племені, разом з покійником…

— Жахливо!

— А ти скільки разів нагоду мав, щоб позбутися його, — і не позбувся: пожалів!

— Тепер не пожалію!

— Стережися, щоб він не випередив тебе!

— Сьогодні ми знову посварилися з ним… Тому я й прийшов до тебе на пораду.

— Чого ж ви посварилися?

— Бачиш, каган Ернак, твій брат, розбив уличів. Може, й на полян піде. Невідомо тільки — коли… Тож я й порадив князеві не ждати, поки він погромить нас, а послати слів до кагана і укласти мир…

— Ти мудро порадив. Безперечно, твій вуй Ернак забажає мати полянським князем тебе, а не Радогаста. Про це вже потурбуюся я!.. Що ж твій брат?

— Накинувся на мене, мов роздратований тур… Коли б це було не в присутності князя та старійшини русинів з синами, то дійшло б до мечів!

— От бачиш… Він розуміє, що головний його ворог — ти. Миру між вами не буде ніколи! Як тільки помре князь, проллється кров одного з вас!.. Тож треба випередити Радогаста!

— Як?

— Ернак не залишить свого племінника в біді. Але ж він не знає нічого ні про тебе, ні про твій намір увійти з ним у союз. Тому треба послати до нього посланця… От тільки — кого? Потрібна віддана людина!

— Ти хочеш сказати, що посланець має бути таємний?

— Безперечно. Ніхто, крім нас двох, не повинен тут знати про нього.

— Гм, — Чорний Вепр задумався. — Старійшина Тур привіз полоненого гунна Крека. Князь наказав кинути його до ранку в яму… Ця людина щонайкраще підходить для цього!

Чернета стиснула синові руку.

— То влаштуй йому втечу! Тільки зроби так, щоб на тебе не впала підозра…

— Зроблю, матусю.

— Приготуй йому доброго коня й харчів!

— Приготую… Один сумнів маю — чи повірить каган Ернак?

— Повірить! Ми з Ернаком від одної матері. Нашим родовим знаком було кабаняче ікло. Тебе й названо Чорним Вепром тому, що захисником нашого роду був Вепр. Коли мене мій отець Аттіла віддавав за твого отця, то моя ненька дала мені оправлене в золото кабаняче ікло, щоб воно обороняло мене від хвороб та всіляких бід, — з цими словами Чернета зняла з шиї золотий ланцюжок з іклом і вклала в жменю синові.

— Побачивши його, мій брат, а твій вуй Ернак одразу здогадається, від кого посланець, і повірить кожному його слову.

— Я так і зроблю, матусю. Але ж як я дізнаюся потім, що намислив каган?

— Домовся з Креком, щоб повернувся і сповістив тебе про його наміри. Назнач йому час, місце зустрічі…

— Розумнесенька моя! — вигукнув Чорний Вепр радісно і, пригорнувшись, поцілував матір у голову.

* * *

Не спав у цю ніч також гунн Крек. Ще звечора обмацав усю яму і пересвідчився, що без сторонньої допомоги вибратися з неї не зможе. Тепер він мовчки скоцюрбився в кутку й задумливо пощипував свою ріденьку бороду.

Іноді підводив голову догори і довго дивився на шматочок темного неба, де мерехтіли дрібненькі, як мак, зірочки, і тоді з його пересохлого горла виривався глухий болісний стогін, схожий на клекіт степового беркута. Крек знав, що це остання в його житті ніч, що ранок принесе нестерпні муки і смерть…

Раптом його чутке вухо вловило якийсь неясний шурхіт.

Він схопився на ноги.

Шурхіт посилився, і через мить поруч з ним у яму опустилася дебела сукувата жердина. Потім долинув шепіт:

— Креку, вилазь! Я врятую тебе!

"О великий Тенгріхане, невже ти почув молитву і благання бідного нікчемного гунна і послав полянського княжича, щоб він висвободив мене з цієї сирої холодної ями? Адже це голос Чорного Вепра!"

— Ну ж, вилазь! Швидше! — линуло згори.

Крек ще раз у думці попросив Тенгріхана врятувати його і захистити від недобрих людей і злих духів, а потім спритно подерся по жердині нагору. Там міцна рука підхопила його і допомогла стати на землю.

— Я княжич Чорний Вепр, — почувся знайомий шепіт. — Я внук Аттіли і племінник кагана Ернака…

— О боги! — вирвалось в ошелешеного гунна.

— Я приготував тобі найкращого коня, торбу з харчами і зброю, щоб було чим відбиватися від хижих звірів чи переслідувачів… Мчи прямо до кагана і вручи йому цей талісман, щоб він здогадався, чий ти посланець, — і Чорний Вепр вклав гуннові в руку материн амулет. — Скажеш — від твоєї сестри, полянської княгині Чернети, і твого племінника, княжича Чорного Вепра… Зрозумів?

— Зрозумів…

— Ти народився під щасливою зорею: я врятував тебе від смерті, а каган Ернак нагородить тебе за добрі вісті.

— Що я маю переказати каганові?

— Слухай уважно!..

І Чорний Вепр, нахилившись до самого вуха гунна, почав тихо, але настійливо втовкмачувати йому все, що він має сказати Ернакові, а той на знак згоди мовчки, не перепитуючи, кивав головою.

ГНІВ ПЕРУНА

Втечу полоненого виявили зразу після ранкової учти, коли до князя прибіг украй переляканий челядник.

— Князю, утік гунн! — вигукнув він.

Звістка вразила всіх, мов грім.

Князь спохмурнів. Гнівно затіпалася його біла скуйовджена борода.

— Кажи толком — як він зумів утекти? Де ж був дворовий сторож?

Челядник розгублено здвигнув плечима.

— Виліз із ями… А як — хтозна… Не інакше — нечиста сила допомогла… Задушив сторожа Одлигу і затягнув у повіть… А там, у яслах, притрусив соломою — ледве знайшли оце… Вивів за ворота коня, так, що й жоден пес не гавкнув, — і тільки його й виділи!..

У старого князя одвисла нижня щелепа — він не міг уторопати, як гунн виліз із ями.

— Справді, нечиста сила… Чаклун якийсь! — прошамкотів зі страхом.

— Отче, ми наздоженемо його! — першим отямився Чорний Вепр.

— Пізно, мабуть, — князь скрушно похитав головою. — Далеко він уже! Не наздоженеш!..

— А все ж погнатися можна, — підхопився і Радогаст. — Дозволь, отче! У втікача все може трапитися: зіб'ється з дороги, кінь закривіє чи сам заслабне — от і наздоженемо!

— Гаразд, їдьте, — погодився князь. — Та стережіться, бо той нечистий дух може наврочити або перекинутись вовкулакою…

— Ми заговір знаємо, — сказав Радогаст. Тур з отроками теж підвівся.

— Тоді й ми — в путь!.. Допоможемо княжичам… Ніхто краще за Кия не відшукає слід… Прощай, князю! Бувай здоровий!.. Бо ми вже зі степу — наздоженемо гунна чи ні — повернемо прямо додому…

— Їдьте — і хай вам щастить! — тихо промовив князь і, обнявши старійшину, просльозився. — Не знаю, чи побачимося ми ще раз, друже. Такий немічний став я останнім часом.

— Побачимося! Ще потопчемо трохи рясту, князю! — підбадьорив його Тур, хоча, бачачи, як заточується той на тонких, мов диби, ногах, і сам не вірив у те, що казав.

— Ее, де там! — махнув безнадійно рукою князь і вже сердито додав: — Ідіть! Не гайтеся!

Збиралися недовго. Челядники осідлали коней, приторочили до сідел торбини з їжею. Півтора десятка дружинників, що теж мали їхати в погоню, вже стояли напоготові біля воріт. Щек і Хорив приєдналися до них.

Тим часом обидва княжичі й Тур з Києм пішли оглядати яму.

Яма була глибока, стара, з поростими травою та мохом краями. Довкола неї лежали купи сміття, сухого хворосту та соломи, в якій греблися кури та рилися свині.

— Нічого ми тут не знайдемо, — розсердився Радогаст. — Одне ясно: без допомоги нечистої сили гунн вилізти не міг!

— Справді, без допомоги лісовика, дідька чи якоїсь іншої нечистої сили з ями не вилізеш, — погодився Чорний Вепр. — Якщо тільки сам гунн не чаклун чи вовкулака…

Тим часом, поки княжичі обмінювалися цими словами, Кий заглянув у яму. Око в нього було чіпке й гостре. На смітнику, де все стоптано, перегребено і перерито, знайти щось варте уваги не просто. А ось внизу…

На сирому глинистому дні ями, вкритому цвіллю й мохом, він зразу помітив невелику свіжу вм'ятину… Ого! Тут щось є! Мовби хто сильно дзьобнув загостреним кілком… А зверху, понад краєм, обвалена земля… Отже…

— Гадаю, тут обійшлося без нечистої сили… Гляньте на ці сліди! Чи не свідчать вони про те, що гунн виліз по жердині, яку хтось опустив йому в яму? — промовив замислено, а, глянувши на купу дров під повіттю, скрикнув: — Та ось і вона! Дивіться!

Міцна довга сукувата жердина лежала зверху. На її товщому, навкіс зрубаному кінці жовтіли крупинки засохлої глини.

Це було так несподівано і разом з тим так переконливо, що всі якийсь час стояли мовчки. Радогаст хмурив рудуваті брови і морщив лоба, намагаючись до кінця збагнути обставини, що по-новому пояснювали втечу гунна. Тур захоплено дивився на сина, відчуваючи гордість за його розум і кмітливість. А Чорний Вепр, кинувши бистрий

погляд на сліди, полишені його нічною пригодою, раптом ударив себе кулаком у груди і голосно вигукнув:

— Хай мене Перун поб'є, якщо все було не так, як каже Кий! Жердина в глині, на дні ями слід від її гострого кінця, земля по краях обрушена… Тільки хто ж це міг зробити? Невже хтось із робучичів? У нас є кілька полонених акацирів — це діло їхніх рук! Повернемося — допитаємо всіх! А тепер не гаймо часу — в путь, у путь! Наздоженемо негідника — і він усе розповість!

Кий пильно вдивлявся в його обличчя, поки він говорив, і йому здалося, що княжич чимось збентежений і намагається приховати це збентеження. Звичайно, коли б не розмова, нічого Кий зараз не помітив би, а та розмова застряла в його голові, як колючка в підошві, і тепер змушувала ставитися до княжича упереджено. "Гм, невже він допоміг гуннові втекти? Невже гуннська кров так заговорила в ньому, що він пішов на пряму зраду свого племені? Чи мені тільки здається? Справді, полонені акацири, родичі гуннів, могли допомогти своєму одноплемінникові вибратися з ями, а він уже сам і сторожа задушив, і коня вивів зі стайні…"

Однак Чорний Вепр був незворушний. Ніщо, окрім голосу, не видавало його схвильованості, і Кий засумнівався. "Дідько його знає, — подумав. — Не піймав — не кажи, що злодій!"

Тут Чорного Вепра підтримав Радогаст.

— Так, час не жде — рушаймо!

Вони швидко пішли до воріт, сіли на коней — і невеликий загін вирушив у путь.

* * *

Слід легко знайшли на вогкому замуленому березі Росі. Гунн уплав перебрався через річку і якийсь час їхав по горбовистому узвишшю понад Дніпром, а потім почав забирати праворуч і незабаром помчав прямо на південь.

Переслідувачі гнали коней, не жаліючи, без перепочинку. Слід то губився, то знову з'являвся в густому степовому різнотрав'ї, ведучи все далі й далі від обжитих поршанських країв. Залишилися позаду зелені діброви й гаї, зникли високі шпилі придніпровських круч, з яких відкривалася далеч на багато поприщ довкола. Натомість почалася сива від полину та ковили, трохи горбовиста рівнина.

Непомітно виїхали в степ.

— Так і до гуннів у лабета можна потрапити, — бурчав Тур, витираючи спітніле чоло.

Радогаст, що був старшим над загоном, на це не відповів нічого. Йому дуже хотілося впіймати гунна, і він гнав і гнав коня, що вже весь змокрів від поту і біг з останніх сил.

Опівдні вони таки побачили втікача. Далеко попереду з'явилася чорна цятка, що то виринала на пагорб, то знову ховалася в долині.

— То Крек! Ми наздоженемо його! Вперед!

Верхівці вдарили стомлених коней, і ті прискорили біг. Ну ж, швидше! Швидше! Стомилися, бідні! Вже змокріли спини, з грудей виривається не дихання, а важкий болісний хрип, але й коневі Крека теж не легко, він сильний, витривалий, та всякій силі і витривалості є межа!

Радогаст мчав попереду, за ним — Кий, Щек, Хорив, Чорний Вепр, трохи відстали дружинники і зовсім відстав старійшина Тур. Не ті роки, щоб гнатися за молодими!

Крек, видно, помітив погоню, бо не зупинявся ні на мить. Відстань між ними і переслідувачами не змінювалася, однак перевага була на боці останніх. Переслідувачів багато, і хто-небудь наздожене його. Він це розумів. Врятувати його могла тільки зустріч з передовими гуннськими роз'їздами.

Переслідувачі розтяглися довгою низкою. У кого були сильніші коні, ті вирвалися наперед, інші все більше і більше відставали.

В шаленому бігові ніхто не помітив, як щось у степу змінилося. Спочатку подув прохолодний вітер і перестало пекти сонце, бо його закрила сіра степова імла. Потім на заході з'явилася хмара, що швидко росла і незабаром запнула півнеба.

Поляни занепокоїлися. І Радогаст, і Чорний Вепр, і Кий, що вирвалися далеко вперед, з тривогою поглядали вгору. Невже буде гроза?

Грім ударив зненацька — і покотився луною понад потемнілим степом. Серця людей затремтіли — Перун гнівається! Бог блискавки й грому йде прямо на них і здалеку подає свій грізний голос!

Коли сяйнула блискавиця і грім удруге прогримкотів над землею, Радогаст зупинив коня, зіскочив на землю, став навколішки і простягнув угору руки.

— Перун гнівається на нас! Ми прогнівили його!

— Це начаклував той проклятий гунн! Ми не повинні їхати далі! Перун застерігає нас від великої біди! — вигукнув Чорний Вепр.

У Кия теж затремтіло серце. З Перуном не сперечаються і не жартують! Божий гнів кожної миті може впасти на голову того, хто провинився!

Під'їхали дружинники, що відстали.

В цей час хмару розпанахала страшна блискавиця, і над головами в смерть переляканих людей тріснуло, вдарило, грюкнуло так, що задрижала земля. Могутній грім заревів, як десять тисяч турів. Хлинув дощ. Холодні потоки, змішані з градом, уперіщили по принишклому степу, прим'яли, сплутали, столочили сиву ковилу, що хвилювалася під вітром.

Дружинники кинули коней, стали теж навколішки, простягли в благаннях до неба руки, їхні зблідлі губи шепотіли молитви.

— О найясніший Перуне! Помилуй нас!

Радогаст безперервно бив поклони.

Тремтів Чорний Вепр. Тур теж бив поклони, мокрими сивими патлами торкаючись землі. Щек і Хорив притулилися один до одного і долонями позатуляли вуха, щоб не чути нещадних ударів грому. Кий відчував, як зі страху починає скніти під серцем, але самовладання не втрачав. Побачивши, як розбігаються налякані коні, схопив повіддя і міцно затис у руці. Посірів від жаху і Чорний Вепр. В його широко розплющених очах миготіли відблиски сліпучих блискавиць. Лівою рукою він держав повід коня, а праву простягнув до неба, благаючи бога грози вгамувати свій гнів.

Знову грякнуло, затріщало, застугоніло над головами. Дружинники простяглися ниць на землі, позатуляли руками вуха і ждали невідворотної кари.

Злива дужчала. Світ побляк, померк. Стало темно, як пізнього надвечір'я. В небі трахкало, грюкало, тріщало, гупало. Розгніваний Перун раз по раз прокочувався по ньому в своїй вогняній колісниці і метав на всі боки божественні стріли. Здригалася, коливалася земля, і, здавалося, цьому буйству й шаленству не буде кінця.

Коні іржали, здиблювалися і теж, як і люди, тремтіли від страху. Все живе завмерло — зникли птахи, поховалися звірі, принишкли веселі гомінливі цвіркуни. Тільки вогонь, вода і грім панували на небі і на землі.

Кий однією рукою тримав повіддя кількох коней, а другою благав Перуна стишити свій гнів.

Та цього разу Перун чомусь гнівався особливо сильно. Хмари зійшлися з землею, і настала така темрява, ніби Морок назовсім поглинув Світовида. Грім гримів без угаву, і видно було в світлі блискавиць, як степом проносяться, наздоганяючи один одного, водяні вихори.

В цю мить один з дружинників зірвався з місця і з диким лементом шпарко побіг до високої степової могили. Він то зникав у мороці за суцільною завісою дощу, то знову з'являвся, як примара, у синьосліпучому спалахові блискавок. Досягнувши шпиля могили, впав навколішки, простягнув до неба руки і закляк у молитві.

І тут небо спалахнуло вогнем. Страшенний гуркіт сколихнув землю. Звивиста стріла вдарила в самий вершечок могили.

Всі попадали ниць у мокру, прибиту й сплутану дощем та вітром ковилу. О Перуне, ти знайшов свою жертву!

Так лежали довго. Гроза лютувала ще деякий час, але сили її поволі почали вичерпуватися. Наситившись требою, Перун попустив віжки

своїх буйногривих коней, щосили гукнув на них і помчав понад степом далі — на схід.

Все рідше й рідше били блискавиці, все глухішими ставали удари грому. На заході почав підніматися, ясніти край неба, хмари розпливалися — і нарешті блиснуло сонце.

Мокрі, налякані, оглушені, люди схопилися на ноги і простягнули до нього задубілі руки.

— О великий Світовиде, преславний Даждьбоже! Ти показав нам свій золотий лик, ти вселив у наші серця надію і радість! Будь славен вовіки, Даждьбоже!

Гроза відшуміла — і в степу знову забуяло життя. Запідпадьомкала перепілка, спурхнув у небо і завис у високості срібноголосий жайворонок, промчав на видноколі табун бистроногих тарпанів.

Тільки мертвий дружинник лежав на шпилі могили, повернувши до сонця почорніле обличчя, і в його розплющених очах застиг жах.

Його не чіпали, залишивши там, де спіткала смерть, бо він уже належав не собі і не людям, а богові грому.

Нажахані, ледь отямившись від пережитого страху, княжичі дали знак сідати на коней і повертатися додому. Про переслідування гунна не було вже й мови.

На півдорозі до Росі Тур з синами попрощався з княжичами і повернув до Кам'яного Острова. Гаряче сонце швидко висушило їхній одяг, овчини та торби з харчами. А з сердець поволі вивіювався страх. Грізний Перун на цей раз обминув їх своєю карою…

НІЧ НАД РОССЮ

Ніч застала їх у дорозі. Якось раптово зчах і зів'яв рум'яний красень вечір, швидко густішали сутінки, що невдовзі переросли в темряву, на небі висіялися дрібненькі миготливі зірки, а з широкої долини Росі на круті горби потягло туманом і сирою прохолодою.

Кий придержав коня.

— Де заночуємо, отче? Завернемо до якої-небудь весі і попросимося на нічліг чи розкладемо багаття та й передрімаємо тут до ранку?

— Тут переночуємо! У степу! — загукали Щек і Хорив, яким не хотілося цілу ніч душитися в чужій, переповненій дітьми й дорослими хижі.

Тур не перечив.

— Гаразд, переночуємо тут… Паші для коней довкола вдосталь, сухого хмизу для багаття теж. Простелимо кожушини та й задрімаємо…

Місце для ночівлі вибрали на узвишші, щоб вітром здувало мошву та комарів. Тур стриножив коней і пустив пастися, Щек і Хорив принесли з лісу по оберемку сухого гілля, а Кий викресав вогню, роздмухав трут і розвів багаття.

Малинові язички полум'я весело зазміїлися по хмизові — і вгору з тріском шугнули золотисті іскри. Від того морок ночі став ще густіший.

Розкинувши з підвітряного боку старі кожушини, подорожні лягли покотом.

Кий заклав руки під голову і дивився в небо. Йому не спалося. Події останніх днів тривожили душу.

Мав двадцять і одне літо, а йому здавалося, що живе споконвіку на цій безмежній, широкій землі, — таке довге було життя, наповнене думами й споглядданням великого таємничого світу, працею біля рала в полі, в лісі, коли рубав на паливо дрова, чи на ловах, висліджуючи дичину. А ще не раз доводилося разом зі всіма відбивати наїзди акацирів, котрі, прорвавшись крізь заслони уличів, налітали на полянські весі, щоб захопити табун коней, череду овець чи полонених. Чомусь у бою вважав, що він безсмертний, бо не вірилося, що і в нього, як в інших, котрі падали поруч, може влучити акацирська стріла. І ніколи не думав, що буде завтра, бо знав — завтра буде так само, як і вчора. А тепер щось змінилося. Страшне слово "гунни", вимовлене князем Добромиром, наповнилося раптово цілком відчутним змістом — хмарою вершників, що, горбатячись на своїх невеликих, але витривалих конях, можуть налетіти на Рось так само, як налетіли вони на поселення уличів, повбивати чоловіків, жінок, дітей, старих, убити його… Про гуннів серед полян здавна ходили страшні перекази. Гуннами лякали дітей, їх порівнювали з нечистою силою — відьмаками, водяниками, чортами, що тільки те й роблять, що чинять зло. Старі люди зазнали від них немало лиха. Невже тепер доведеться зазнати й молодим?

Тривожився він і тому, що бачив, яким старим, хворим, немічним і безпорадним став князь Божедар. Хіба може він повести полян супроти ворогів, якщо вони з'являться в степу? Чи, може, настановить старшим над дружиною когось із синів? Але кого?

Добре було раніш. Старі розповідають, що колись князя обирали на вічі не на все життя, а тільки на воєнний похід. Вибирали найдужчого, найрозумнішого, найсміливішого… А кінчався похід — і знову жили всі, як хто хотів… А тепер — на все життя. Та й сини князівські мостяться на батькове місце… Чи ж достойні вони?

Що буде з полянами? Чи зуміють відбити гуннів, якщо ті одного дня нападуть на їхні весі й угіддя?

Думки набігали одна на одну, як хмари в осінній день, і відганяли сон. Потріскував хмиз у вогні, хрупали соковиту траву коні і заливалися на всі лади невидимі в темряві цвіркуни — сюррсюррсюррсюрр!

Прямо над головою раптом зірвалася зоря, залишивши після себе вогнистий слід. Кий здригнувся.

— Отче, спиш?

— Ні, — відповів Тур.

— Бачив — зоря впала…

— Чиєсь життя згасло.

— А де моя зоря, отче?

Щек і Хорив теж не спали — попідводили голови, почали прислухатися.

— Того ніхто не відає, сину, — Тур замислився. А згодом додав: — Але вона десь там є! І моли Сварога, щоб міцно тримав її на небі… Тобі ще треба довго жити — молодий…

— А здається, живу хтозна-скільки… Чи то з твоїх розповідей, чи з дитячих снів добре пам'ятаю, чого ніколи не міг бачити — гуннів, Атіллу, готів, короля Божа…

Тур підвівся на руку, усміхнувся.

— Ти не можеш пам'ятати Аттілу… Тебе ще й на світі не було, як боги покарали його лютою смертю, не гідною воя, за гріхи його і за гріхи

його племені… А тим більше не можеш пам'ятати готів і короля Божа… Тільки твій прапрадід, кажуть, знав його…

— А це правда, що князь Добромир — правнук короля Божа, отче?

— Кажуть, правда… по матері, що була з племені венетів…

Тур замовк і надовго замислився. Щек і Хорив непорушно лежали на теплих м'яких овчинах, теж про щось думаючи, а Кий сидів побіля них, поставивши лікті на коліна, а долонями підперши щоки, і вслухався у неясні шерехи, якими повнилася нічна темрява, і йому вчувався глухий гул тисяч кінських копит, брязкіт мечів і різкий посвист стріл, крики гуннських, готських і венетських воїв, стогін поранених… Він зітхнув.

— Жалко князя Божа, отче… Кого ж венети обрали собі королем після його смерті?

— А нікого… Ті венетські роди й племена, що сиділи по цей бік Дніпра, по Бугу та Дністру, гунни підкорили і змусили платити данину збіжжям та хутром, а ті, що сиділи в лісах по Прип'яті, причаїлися й мовчали, мовби їх і на світі не було… Мабуть, гунни про них і не знали або ж просто не хотіли чіпати, бо хліб там на супісках та болотах родить нікудишній…

— Хитрі гунни — орати не хотіли, а до хліба, бач, звикли швидко!

— Орати вони так і не навчилися… Для гуннів не було нічого ліпшого, як життя на коні та в кибитці. Жінки й діти в халабуді на колесах, а він — верхи! Верхи їде, верхи їсть, верхи п'є і навіть часом спить, вчепившись за луку сідла… На конях гунни полюють, наздоганяючи дичину в степу, а під час війни гуннській кінноті ніхто не може протистояти: вишикувавшись клином, вона, мов гостра сокира, розтинає ворога навпіл, трощить і розсіює його. А якщо, бува, перемогти

не в силі, то повертає назад і, не вважаючи це за ганьбу для себе, без втрат тікає щодуху геть…

— Ну, для венетів данина хлібом не така вже й обтяжлива…

— Коли б же тільки хлібом… А то ще й худобою, і медом, і хутром, і полотном. Та найбільшою пагубою була данина людьми — набір отроків до гуннського війська.

— І ти ходив, отче?

— І я ходив… З князем Божедаром. Він тоді був молодий, дужий і сміливий.

Щек і Хорив аж схопилися.

— Отже, виходить, мати Чорного Вепра справжня гуннка?

— Не тільки гуннка, а дочка самого Аттіли… Аттіла хитрий був. Щоб міцніше прив'язати до себе союзних та підлеглих вождів, женив їх на своїх дочках. А що жінок у нього, по гуннському звичаю, було без ліку, то й дочок мав багато — всім князям і риксам вистачало…

— Так ось чому княжич Радогаст назвав Вепра гунном, — замислено промовив Щек. — І чому тягнеться той до Ернака…

— Ну, тягнеться він до Ернака не тому, що гунн, а тому, що хоче посісти місце отця свого, котрий ось-ось відправиться в дорогу до праотців, а Радогаст — на заваді, — сказав Кий. — Тож, гадаю, звістка про Ернака вселила в нього якусь надію…

— А чому ми мусимо обов'язково обрати князем полянським котрогось із Божедаровичів? — спитав Хорив. — Хіба мало достойних

мужів серед інших племен і родів? Ну, хоча б наш отець Тур… Адже плем'я наше, русь, не останнє серед союзного племені полян, а може, й найсильніше!

Старійшина усміхнувся в сріблясту бороду.

— Ось тому, мабуть, старійшини і не погодяться обрати мене чи кого-небудь з русів, — побояться, щоб не посіли князівства назавжди… Та й старий я для цього… Тож маю вже подумувати про дальню дорогу… Окрім того, Божедарове плем'я родь, наш найближчий родич, теж не погодиться на зміну князя. А його підтримають задніпровські роди, бо покійна Радогастова мати звідти… Ее, все це не так просто!

— Про мене — хай буде князем і Радогаст. Здається, розумний і сміливий муж, — сказав Кий. — Страшно тільки, що між княжичами запалає розбрат, — і якраз напередодні війни з гуннами… Що тоді робити?

Тур нахмурив високе, зоране зморшками чоло.

— Гунни зараз не ті, що при Аттілі. Не та у них сила. Та все ж легковажити не слід. Адже уличів погромили? А чому?.. Та тому, що Ернак вирішив бити нас поодинці! Сьогодні — уличів, завтра — полян, а там — бужан, деревлян, і знову опиняться слов'янські роди під гуннською п'ятою!

— Де ж вихід, отче?

— Вихід один — об'єднатися… З сіверянами, з деревлянами…

— Як при Божові?

— Як при Божові… Тоді напевне погромимо гуннів.

— Але ж Божедар про це не обмовився жодним словом…

— Мусимо самі.

— Як? Старійшина задумався.

— Ви знаєте, що на краю полянської землі, в лісах, на річці Почайні, залишився жити з родом своїм мій брат Межамир. Коли наші племена звільнилися від гуннського ярма, майже всі наші роди, що втекли в ліси, повернулися на Рось, а він залишився… І, здається, там йому непогано… А живе він якраз у кутку, на стику земель трьох племен — деревлян, сіверян і полян, і йому добре відомо, що діється в сусідів… Тож поїдеш, Кию, до нього, — хай шле слів до князів деревлянського на Прип'ять та сіверянського — на Десну… Хай просить у них військової допомоги!

— А якщо гунни вдарять раніше, ніж прийде допомога?

— Гадати не будемо… Вдарять раніше — будемо самі оборонятися… А може, й поміч якраз вчасно надійде…

— Я згоден, отче, — сказав Кий. — Доберемося додому — відразу ж помчу до стрия Межамира.

— От і гаразд. А тепер, чада, спати!.. Гляньте на небо — вже Віз перевернувся колесами догори! А ми все гомонимо… І хай вам сняться нестрашні сни!

— Гунни та Аттіла, — усміхнувся Хорив.

— Цур їм і пек! — сплюнув Тур спересердя, натягуючи на себе кобеняк. — Ми зазнали від них лиха, а вас хай воно обмине!

АТТІЛА

Примучивши готів і венетів, гунни рушили на Дунай. Вони не поспішали. Зупинялися надовго там, де росла паша для їхніх коней, де водилася дичина для ловців і вдосталь було палива для незчисленних багать.

Підкорені племена аланів, готів, венетів, словенів, гепідів, даків постачали їм хліб та м'ясо, одяг та хутра. Гунни жерли, мов не в себе, пили кисле кобиляче молоко, розмножувалися, мов сарана, і сунули й сунули на Дністро, на Прут і на Дунай. Потім перевалили за гори Карпати й опинилися серед гарних, привільних степів, які їм дуже сподобалися, бо нагадували їм їхні рідні простори, але відзначалися багатством паші для коней і теплими, майже безсніжними зимами. По тому краю протікала ріка Тиса.

Там гунни зупинилися надовго.

Один за одним змінювалися їхні кагани — Баламбер, Ульдін, Аспар, Роїлас, Руа… Було їх, мабуть, більше. Та чия пам'ять у силі втримати їхні незвичні імена?..

Ішов час, кагани змінювалися, а звичаї племені залишалися такими ж, як і раніш. Гунни кохалися в конях, жили в кибитках, ласували спареною під сідлом кониною, заплітали в косички свого довгого цупкого чуба… Та найулюбленішим їхнім заняттям були війни і розбій. Нападали вони на всіх, хто жив поблизу, — на словенів, на швабів, на моравів, на гепідів, на даків. А найчастіше — на ромеїв, котрі звали себе греками і сиділи на південному березі Дунаю аж до теплого моря.

Налітали ордою, мов вихор, убивали людей, спалювали хижі, а скот, збіжжя і все майно забирали собі.

Багато племен, щоб урятуватися від загибелі, визнавали їхню зверхність, платили данину і посилали своїх воїв до їхнього війська.

Ромеї ж, народ могутній і гордий, не хотіли підкорятися чужинцям, або як вони казали, варварам. Тому будували фортеці понад Дунаєм, ставили там військо. А часто платили гуннам золотом, щоб не нападали.

Так тривало до того часу, поки каганом не став Аттіла.

У кагана Руа не було синів, і після його смерті гуннами почали правити два його племінники — Бледа й Аттіла сини Мундзука, молодшого брата Руа.

Бледа й Аттіла були рідними по батькові і чужими по матерях. Але не ворогували, як це часто буває, а з дитинства жили в злагоді й дружбі.

Мундзук, як і каган Руа, жив уже не як простий гунн — в кибитці, а в великій гарній хаті, такій, як у ромеїв, і мав він, окрім цих двох синіводнолітків, ще багато дітей. Це був цілий дитячий кагал, і хлопці верховодили в ньому.

Та одного разу Мундзук привів білявого, голубоокого хлопчину і сказав жонам:

— Це гот, син ромейського магістра кінноти Гауденція із Доростола на Дунаї, бо вестготи служать ромеям. З Гауденцієм ми уклали мир, а щоб ромейські федерати не напали на нас зненацька, взяли цього отрока заложником. Кілька літ жив він у князя союзних нам остготів Аларіха, а тепер, коли підріс, ми з Руа забрали його до себе, щоб не втік… Годуйте його, зодягайте, як власних дітей, а Бледа й Аттіла хай стережуть. Великі вже!

І пішов. Жони одна по одній зникли теж.

Двоє підлітківгуннів з цікавістю розглядали незнайомця, котрий був їхнім ровесником і, насупившись, зпід рудуватих брів зиркав на них.

— Ти справді гот? — спитав Аттіла — низенький, але міцний хлопчина з великою головою, широким вилицюватим обличчям і маленькими чорними очицями.

— Гот, — відповів той.

— Як же тебе звати?

— Аецій… А тебе?

— Я Етіл (гуннське ім'я Аттіли)… А це мій брат Бледа, — низенький показав рукою на такого ж чорнявого, але вищого хлопчину. — Де ти навчився погуннському говорити?

— А я вже п'ять років заложником у гуннів — тож мав час… Рикс Аларіх приставив до мене стару жінкугуннку, щоб я навчився повашому.

— А з лука стріляти вмієш?

— Умію.

— Але не так влучно, як ми з Бледою, сподіваюся… Ану, ходімо надвір — постріляємо! — він схопив тул зі стрілами і два луки.

Він був самовпевнений, і в його різкому голосі вчувалася звичка наказувати.

Отроки вийшли на подвір'я, кинули жереб — кому за ким стріляти. Випало — спочатку Бледі, потім Аттілі, а наприкінці — Аецію.

На старе товсте дерево повісили невеличкий обруч — ціль. Відміряли півсотні кроків.

Бледа надів на ліву руку шкіряну рукавичку, щоб туга тятива не обірвала шкіру, наклав стрілу на лук…

Він був тендітніший за брата і рухливіший. Від матері-аланки успадкував прямий ніс і гарні сумні очі, а ще — гарячковитість, нетерплячість.

Тільки дві його стріли влучили в ціль.

Аттіла стріляв неквапно і влучно: всі п'ять стріл лягли в круг. Він радісно засміявся і з викликом простягнув лука молодому готові, наперед смакуючи перемогу.

— Тепер — ти!

Аецій не поспішав. Рухи його були спокійні, неквапливі. Спочатку він розглядав стрілу — чи рівна, чи добре припасований наконечник, чи не обламалося оперення. Потім поволі натягував тятиву, довго цілився…

Одна за одною чотири стріли влучили в ціль. І з кожним пострілом все більше хмурилося темне обличчя Аттіли. Ще один постріл — і цей жовточубий гот зрівняється з ним!

Звичайно, ніхто не відав, які думки юрмилися в Аецієвій голові, які почуття бурхали в його серці. Чи бачив він блискавки в вузьких очах майбутнього владики гуннів? Чи відчував, яка гроза збирається над ним — попади він п'ятий раз?

Мабуть, бачив і відчував, бо був не по літах розумний і спостережливий. Тривале перебування в полоні, серед чужих людей, навчило його обачливості й хитрості. А хитрість і обачливість, як відомо, — зброя слабших, пригнічених, принижених…

Він довго цілився — і нарешті вистрілив.

П'ята стріла цьвохнула різко, мов батіг, і вп'ялася в стовбур дерева трохи вище над обручем.

Аттіла радісно, з полегшенням вигукнув:

— Не влучив!.. Моя зверху!.. Моя!.. — і додав поблажливо: — Але й ти чудово стріляєш!.. Не хотів би я з тобою зустрітися вічнавіч у, бою!

Після цього уподобав Аттіла Аецію і три чи чотири літа, поки гот перебував у гуннів, дружив з ним. Разом їздили вони на лови, разом навчалися гуннському військовому ремеслу, ходили зі старшими на словенів чи даків, коли ті бралися за зброю, щоб звільнитися від гуннської камчі.

Аецій був кмітливий отрок і швидко переймав усе гуннське: і звичаї, і мову, і військове ремесло. Особливо — військове ремесло.

Коли б то знав Аттіла майбутнє!.. Та не знав він, як і кожен смертний, майбутнього, і коли настав час Аецію повертатися додому, він щиро жалкував за своїм другомготом…

Минуло багато літ. Помер каган Руа, помер його брат Мундзук. І стали Бледа та Аттіла каганами. Ходили з військом у походи, збирали данину з сусідніх племен… Розросталася держава гуннів. Від далекого Дону простяглася вона до Дунаю, а понад ним — ще на багато денних переходів. Разом з тим розросталася, мов квасне тісто в діжі, і таємна ворожнеча між братами каганами. Нікому не хотілося ділити владу на двох, кожному хотілося правити самому… Колишня юнацька дружба висохла, випарувалася, мов роса на сонці, а серця їхні натомість наповнилися лютою ненавистю.

Та нелегко було їм зіпхнути один одного. Кожен мав військо, мав своїх ліпших мужів, котрі їх підтримували і оберігали, мав окремі улуси, де жили їхні племена.

Хто ж кого?

Хитрішим і спритнішим виявився Аттіла.

Задумав він заманити брата в пастку. Для цього послав до Бледи посланця: "Збирай, брате, військо — повоюємо ромейські міста в Іллирику, здобудемо собі слави, а воям — здобичі багатої!"

Погодився Бледа.

Переправилися вони через Дунай і обложили місто Сінгідун. Воювали його тиждень, воювали другий, а взяти не змогли…

Тоді закликав Аттіла Бледу до себе на раду, щоб домовитися, як їм узяти те кляте місто.

Приїхав Бледа зі своїми ліпшими мужами і зайшов до Аттіли в шатро. Довго вони там про щось говорили — надвір долітали їхні голоси, лунав приглушений сміх. І подумали вельможі Бледи і вельможі Аттіли, що між братами настав мир.

А тим часом Аттіла, вдаючи з себе гостинного господаря, пригощав Бледу найкращими ромейськими винами і смачними стравами. І коли той добре сп'янів, непомітно всипав йому в келих отрути. Випив Бледа — і тут же сконав.

Ніхто не підозрював ніякої біди.

Та раптом пролунав розпачливий крик, відкинувся важкий полог намету — і до стривожених ліпших мужів вибіг Аттіла. Б'ючи себе руками в груди, він закричав:

— О великий Тенгріхане! О гуннський народе! Закотився ясен місяць! Погасло золоте сонце! Помер великий каган Бледа — осиротив військо! Що я скажу, нещасний, його жонам і дітям? Як мені жити без мого улюбленого брата і друга, з яким я пройшов плічопліч усе життя, о великий Тенгріхане!

Приголомшені ліпші мужі закам'яніли. Люди кагана Бледи не знали, що думати. Щойно вони чули голос свого вождя — і раптом цей голос змовк, обірвався. Тільки троє з них, найсміливіших і найвідданіших, вихопили шаблі і з криком кинулися до Аттіли.

— Це зрада! Ти вбив його!

Але не ступили вони й кількох кроків, як охоронці Аттіли пронизали їх списами. Інші, бачачи, що Бледу нічим уже не піднімеш, а сила на боці живого кагана, не зрушили з місця.

Тоді Аттіла підійшов до них і возложив кожному на шию важкий золотий ланцюг, яким ромейські імператори нагороджували своїх ліпших мужів за воєнні перемоги й хоробрість. Потім сказав:

— Мого брата Бледу покликав до себе великий Тенгріхан! Він тепер щасливий... А ви живі й повинні думати про живе — про ваших жон і дітей, про ваші племена й табуни, про нові перемоги над чужинцями і про військову здобич!.. Відтепер у гуннів є один вождь — Аттіла, і він поведе вас у далекі краї, де багатств незміряне, а ніким не столочена паша для ваших коней росте по коліна! Там ви знайдете все — і золото, і одяг, і юних жон, і славу!

І гукнули залякані й задобрені вельможі Бледи:

— Десять тисяч літ великому каганові Аттілі!

Після того Аттіла повернувся до свого шатра і на руках виніс мертвого брата. Поклав на щит. І підняли його вельможі і понесли вздовж війська, гукаючи:

— О преславні гуннські воїни! Раптова смерть від надлишків вина вразила кагана Бледу! Погляньте — жодна краплина крові не пролилася з нього! Помер він сам… Десять тисяч літ великому каганові Аттілі, батькові всіх гуннів!

Аттіла ж ішов зразу за мертвим братом, а за ним — його ліпші мужі. І кожен гострим ножем надрізав собі щоки, бо погуннському звичаю за померлим каганом слід плакати не слізьми, а кров'ю.

І ніхто не підняв руки на вбивцю. Нікому не хотілося починати братовбивчу війну, хоча багато хто підозрював Аттілу у вбивстві.

Та хто те бачив?

Знявши облогу Сінгідуна, гунни поховали Бледу в чистому полі, а Аттілу проголосили верховним каганом, якому стали підкорятися всі роди й союзні племена.

І з того часу Аттіла сам володів величезною державою. Не один кривавий похід зробив він на всі кінці світу, не одно плем'я зігнав з насидженого місця, не одну тисячу люду посік, розіп'яв, спалив і замучив. Чорна слава йшла попереду його бойового коня!

Та, видно, волала про помсту кров безвинно убитих ним людей і кров брата Бледи, бо недовго втішався він і владою, і багатством, і славою. Боги вибрали слушний час, потрібних для цього людей і покарали його…

* * *

На світі багато держав, та наймогутнішою і найславнішою є Ромейска держава… Розкинулась вона у теплих краях, за Дунаєм, за високими горами, на берегах синього моря. Живуть у ній різні народи. І правлять нею два царі — один у далекому Римі, від чого держава та і називається Ромейською, а другий у Константинополі, що за велич, багатство і пишність прозивався ще Царградом.

І ось тоді, коли Аттілі вже було літ двадцять п'ять чи й тридцять, у царградського імператора Констанція народилася дочка Гонорія. Була вона племінницею імператорів Гонорія та Аркадія і сестрою майбутнього імператора Риму — Валентиніана.

Ледь сповнилося їй років сім чи вісім, як її брата Валентиніана посадили на престол у Римі, а її з Царграда привезли в далеку Італію і навічно поселили в похмурий замок, взявши з неї, ще малолітньої нерозумної отроковиці, урочисту обітницю назавжди, до самої смерті, залишатися дівою, не одружуватися, щоб її діти не стали братові і його нащадкам суперниками за царський трон.

Минуло чимало років. Виросла Гонорія і стала красунею, розквітла, мов пишна троянда. Жила у достатках, у розкошах, мала що їсти й пити і в що вдягнутися. Та не раділа з того, бо почувала себе нещасливою, як остання римська жебрачка.

Хотілося їй волі, щастя, хотілося великого світлого кохання, а всього цього була вона позбавлена. Тому й нудьгувала, сумувала — вдень плакала, а ночами мріяла про гарного принца, котрий одного дня визволить її з ненависної тюрми і назве жоною.

Та принц не приходив, а роки спливали. І почала в'янути краса принцеси і гаснути надія…

І був у неї вірний друг — старий служник Гіаціант. Він любив дівчину, як дочку, і намагався допомогати їй, чим міг. Навчав її читати й писати,

розповідав про далекі, ніколи не бачені нею краї, про високі гори й бистрі ріки, про безмежні сині моря й великі міста на їхніх берегах, про незчисленні племена, що живуть у ромейському царстві, та про варварів, котрі своїми нападами поставили те царство на край загибелі. А найчастіше розповідав про Аттілу, що став бичем божим ромеїв і всього ромейського світу, про його походи й перемоги.

І спитала його одного разу Гонорія.

— Скажи мені, Гіаціанте, чи справедливо вчинив брат Валентиніан, ув'язнивши мене в цьому осоружному палаці?

— Ні, несправедливо, — відповів той. — Ти народилася вільною, як і всі люди на землі, окрім рабів.

— Як же мені визволитися? Де взяти таку силу, щоб переважила силу Валентиніана?

— В імперії такої сили немає… Ніхто не зважиться виступити супроти волі імператора.

— А поза імперією?

Служник збентежено глянув на дівчину.

— Лише Аттіла… міг би це зробити, Гонеріє… Лише Аттіла… Та невже ти зважишся на таке? Невже покличеш варвара, щоб сплюндрував твою батьківщину, щоб брата позбавив трону, а може, й життя?

Не довго думала Гонорія над відповіддю. Кров відхлинула з її лиця, уста скривилися від злості, а очі запалали гнівом.

— Хіба можу я назвати батьківщиною ту землю, яка прирекла слабку безвинну дівчину на довічне ув'язнення і нестерпні муки? Хіба можу я назвати братом людину, яка вчинила зі мною так несправедливо? Хіба є у нього хоч краплина братньої любові до своєї нещасної сестри?

— Ні, немає.

— То чому ж я повинна виявляти до нього сестринські почуття?

— Справді, не повинна.

— Я довго думала над тим, хто може мене визволити. Виходить, лише Аттіла… Для всіх він страшний, для всіх він — бич божий, для всього християнського світу — погубитель, а мені він любий, бо сильний. Бо лише він може вирвати мене з цих ненависних похмурих кам'яних стін і дати мені волю!.. Я давно думала про це, тепер ти підтвердив мій здогад.

— Але ж, Гоноріє, чому ти думаєш, що Аттіла захоче заради однієї дівчини затівати війну з імперією, йти з військом у чужу далеку сторону?

Гонорія спалахнула, гордо випросталась.

— Ти забуваєш, Гіаціанте, що я не проста дівчина, а принцеса ромейська! Я принесу йому посаг — усю Західну імперію![16]

— Пробач, я, справді, не подумав про це… Але ж є ще одна причина, яка має утримати тебе від необачного кроку.

— Яка?

— Аттіла вже старий… І в нього стільки жон, скільки піску на морському березі… Нарешті, він бридкий — низенький, головатий, безбородий… Невже ти могла б покохати такого?

— Я хочу волі! — вигукнула з розпачем Гонорія і заплакала.

Чутливий служник просльозився теж.

— Бідна моя крихітко! — погладив він її ніжну руку. — Якщо вже ти зважилася на все, навіть на заміжжя з Аттілою, то я згоден допомогти тобі… Що я маю робити?

У Гонорії радісно блиснули очі. Вона обняла відданого слугу, прошепотіла:

— Я ніколи цього не забуду!.. Візьми ось мій перстень — мчи з ним до Аттіли! Скажи йому, щоб прийшов і визволив мене. Я стану його жоною, а всю Західну імперію принесу в посаг… Скажи: не гайся — принцеса жде!

З цими словами зняла з руки перстень, дала, окрім того, грошей на дорогу, і Гіаціант, осідлавши вночі коня, таємно покинув замок…

Довго чи недовго тривала його небезпечна подорож, але одного дня прибув він до Аттіли.

Здригнулося від радості серце старого кагана, жадібним вогнем запалали його маленькі брунатні очиці. Не володарем дикої степової орди, а імператором півсвіту і мужем юної принцеси відразу уявив себе. А уявивши, почав збирати військо…

* * *

Улюбленець Аттіли, старший його син Еллак, що володів гуннськими племенами на величезному терені від Волги до Дунаю, привів тисячні загони кінноти. Прибули інші сини зі своїми ордами. Збиралися дружини готів, гепідів, дакіз, словенів, венетів та інших підлеглих гуннам племен.

Всі простували до Гуннограда — ставки Аттіли на річці Тисі.

Вів полянську дружину і молодий тоді князь Божедар. У місяці березолі піднявся він на гори Карпати, перевалив через хребет і понад Тисою добрався до столиці гуннів.

Давно минув той час, коли кагани, як і прості гунни, жили в кибитках та юртах. Надивившись на ромейські селища й міста, на розкішні будинки й палаци, вони й собі почали будувати такі ж, тим більше, що полонених умільцівмайстрів ніколи не бракувало.

Гунноград розкинувся на високому рівному березі Тиси, що несе свої каламутні води з Карпатських гір у Дунай.

Був ясний весняний день, коли поляни підійшли до нього і ще здалеку замилувалися його величчю й красою. Всюди стояли гарні будинки гуннських вельмож. А на горбі, над рікою, височів пишний каганський палац — з чудернацькими прибудовами і надбудовами, з цяцькованими ганками і великими блискучими вікнами, з безліччю вирізьблених з дерева звірів і птахів, що прикрашали його. Він був огороджений високими дерев'яними стінами, гладенько вистругані дошки яких були пригнані одна до одної так, що в щілину не залізло б і тонке лезо ножа.

Цьому житлу грізний каган віддавав перевагу перед всіма фортецями й містами, які здобував силою, бо, живучи в розкошах, водночас перебував поблизу гуннських стійбищ і гуннського війська.

Сюди вже зібралися гуннські дружини, всі племена, підвладні Аттілі. Навколишній степ димився тисячами багать, здригався від крику воїв, тупоту кінських копит, ревіння верблюдів.

Аттіла поділив цю силу на дві частини. З одною рушив сам лівим берегом Дунаю насупроти його течії, а другу на чолі з Еллаком послав правим берегом — підкоряти ромейські міста і села.

Рушили й поляни, всупереч своїй волі і своєму бажанню, — завойовувати гуннам нові землі, підкоряти чужі племена, а ненаситному Аттілі здобувати молоду жону і корону ромейського імператора.

Йшли вони з Еллаком.

Стояла весна. Цвіли сади. Свіжою зеленню вкривалися поля, і ліси, і гори. Тільки там, де пройшло гуннське військо, залишався страшний чорний слід. Земля стоптана, села розграбовані, міцні фортеці з кам'яними та земляними стінами взяті приступом і зруйновані. І всюди — трупи, трупи, трупи... Зачувши про наближення гуннів, ромеї кидали все напризволяще і тікали світ за очі...

Так Еллак пройшов аж до витоку Дунаю і тут з'єднався з Аттілою, котрий вирішив спочатку підкорити Галлію, де збиралося ромейське військо, а потім, на зворотному шляху, зайти в Італію, щоб визволити Гонорію.

Мов чорна хмара, сунули гунни по чужій країні. І всюди палали людські житла і лилася кров.

Нарешті дійшли до Каталаунських полів, де протікає ріка Сена. І тут Аттіла зупинився. Шлях йому перетнули ромеї з вестготами й союзними племенами — аланами, котрі від гуннів утекли з Північного Кавказу аж у Галлію[17], франками, саксонами, бургундіонами, бріонами та багатьма іншими. І вели ту силу ромейський патрицій Аецій, той самий Аецій,

котрий у юності був заложником у гуннів і дружив з Аттілою, та король вестготів Теодорід з двома синами— Торісмундом і Теодеріхом.

Дізнавшись, що його супротивником є Аецій, Аттіла так розлютився, що весь посинів, і в нього з носа хлинула чорна кров. Волхви заговорили її, і каган поклявся Тенгріханом схопити Аеція і вбити його.

Він вдався до хитрощів — заслав слів до короля аланін Сангібана, щоб той переметнувся на його бік. У страху перед майбутнім Сангібан погодився. Однак йому не пощастило зробити цього. Попереджені вірними людьми, Аецій і Теодорід поставили аланів посередині між своїми військами і пильно стерегли аланського короля.

Тим часом Аттіла дізнався, що багато союзних вождів вагаються — битися їм на боці гуннів, котрі підкорили їх, чи перейти до ромеїв та вестготів.

Уперше в житті злякався вождь гуннів і наказав привести до себе волхвівворожбитів, щоб провістили майбутнє.

Стали ті волхвувати — вдивлятися, по своєму звичаю, то в нутрощі жертовних тварин, то в якісь жилки на обшкрябаних ножами кістках. І всі присутні ждали, що вони скажуть.

— Ну? — не стримався Аттіла.

Збентежені волхви переглянулись, і старший, звівши вгору руки, пророк:

— Великий кагане, боги віщують лихо гуннам. Багатьох своїх синів покличе до себе Тенгріхан, заплачуть гуннські жони на берегах бистроплинної Тиси і тихого Дунаю...

Аттіла посірів.

— Ну, і все? У кожній битві бувають з обох боків великі втрати. Хто ж переможе?

— Боги не кажуть про це… Але втіхою для тебе і для всіх нас буде те, що в наступній битві загине верховний вождь супротивної сторони і своєю смертю затьмарить для своїх торжество перемоги.

Довго мовчав Аттіла, заглиблений у роздуми, занепокоєний грізним віщуванням. Важкі передчуття гнітили йому серце, захмарили чоло. Врешті він сказав:

— Королі, князі, вожді й старійшини! Не для того прийшли ми сюди, на край світу, щоб відступити без бою! Я хочу загибелі Аеція і доможуся її — будь-що! Хоча б і ціною власного життя!.. Тож — розпочнемо!

Поставив він свої сили так, що сам з гуннами опинився посередині величезного війська, якого не збирав, відколи сонце сяє, жоден військовий вождь, а на крилах стали союзні племена — гепіди, остготи, бургунди, тюрінги, словени, венети…

І рушили гунни вперед, щоб зайняти вершину горбів, які відділяли їх від ворога. Та не встигли пройти і половини шляху, як Аецій і вестготський король Теодорід вдарили силою по їхніх лавах. І відкотилися гунни, а ромеї зайняли ті вершини і укріпилися там.

Тоді сказав Аттіла своїм одноплемінникам, бажаючи підбадьорити їх:

— Гунни! Ви перемогли безліч племен. Тепер до ваших ніг, якщо ви і тут переможете, упаде весь світ! Ви створені Тенгріханом для війни, і ніщо інше не звичне вам так, як війна! Бо що любіше хороброму воїну, ніж своєю рукою наносити удари ворогові? Насищати свій дух помстою — це великий дар природи! Тож, бистроногі й легкорукі, нападемо на ворога, бо завжди сміливий той, хто завдає удару перший!.. Зневажте і знехтуйте ті різномовні племена, що стали зараз супроти вас:

захищатися спільними силами — то ознака страху!.. Дивіться! Ще до вашого натиску вони вже бояться вас: шукають висот, займають кургани і в запізнілому каятті мріють про укріплення в степу. Вам же відомо, які боягузливі ромеї: їм страшна не тільки перша рана, а й сама пилюка, що здіймається, коли вони йдуть бойовими порядками і змикають свій стрій під естудо — черепахою щитів!.. Хай піднесеться ваш дух, хай у ваших серцях закипить шаленство!.. Тепер, гунни, вперед — пустіть у хід вашу зброю! Хто буде поранений, хай домагається смерті супротивника, а хто залишиться неушкоджений — хай насититься кров'ю наших ворогів!.. Тих, хто йде до перемоги, не вражають ніякі стріли, а кому судилося померти, того смерть знайде і в теплій постелі, під боком у жони!.. Нарешті, для чого доля зробила гуннів переможцями стількох племен? Хіба не для того, щоб після цього бою ви стали володарями всього світу?.. Я не сумніваюся в наслідках битви — ось поле, що віщує нашу славну перемогу! І я перший пущу стрілу на ворога! А хто сподівається відсидітися у затишку, коли Аттіла б'ється, той може вважати себе заздалегідь похованим!

З цими словами він підвівся на стременах, натягнув лук і пустив у ворожий бік стрілу.

І тоді, запалені його словами, гунни ринули в бій. За ними пішли і підлеглі їм племена.

Почалася битва — люта, стравана, уперта. Повноводий струмок, що перетинав Каталаунські поля, розлився в низьких берегах від крові й перетворився на бурхливий потік.

Аттіла з кращими гуннськими полками намагався розколоти ромейське військо і захопити Аеція. Та збити ромеїв з горбів не зміг. Підвладні гуннам племена билися без запалу, бо нікому не хотілося вмирати за своїх пригноблювачів. Всі вони поволі почали відступати.

Не зупинила цього відступу навіть хтозна-ким принесена звістка, що загинув верховний вождь противника.

Аттіла невимовно зрадів. Аецій загинув! Колишній друг, що став найненависнішим ворогом! Віщування волхвів збувається!

— Гунни, вперед! Ви чуєте — Аецій загинув! Вороже військо обезголовлене! Ще один натиск — і ми переможемо!

Він кидався від роду до роду, кричав, підбадьорював, погрожував, завертав відступаючих і йшов попереду них у бій.

Та ніщо не допомогло — гунни відступали. До всього — налетіла кіннота вестготів, розколола їхній стрій і замалим не затоптала самого Аттілу. Він змушений був тікати, як останній боягуз, і врятувався тільки тому, що заховався разом з ліпшими мужами й охоронцями в таборі, зробленому з возів.

Всю ніч відбивав він натиск ромеїв і вестготів, готуючись до найгіршого. Щоб не потрапити в руки ворога, ладен був спалити себе і для цього наказав посеред табору розкласти з кінських сідел велике багаття. Та до цього не дійшло.

Нічна темрява все згущувалась і згущувалась — і битва поволі вщухла…

А вранці стало відомо, що загинув не Аецій, а старий король Теодорід, котрий під час атаки упав з коня і був розтоптаний своїми ж.

Аттіла мало не плакав: битва програна, і ненависний Аецій живий!

Тим часом зійшло сонце, розвіявся туман — і всі вжахнулися. Безмежний простір всуціль покритий трупами. Всюди хрипіли поранені. Бродили у пошуках не залитої кров'ю трави осідлані коні. Лежала

розкидана в безладді зброя — луки, стріли, списи, мечі, щити… Важкий дух смерті піднімався від землі до неба, наганяючи ще більший жах на тих, хто залишився живий.

* * *

Переможений, але не до кінця розбитий, Аттіла знявся з Каталаунських полів і пішов в Італію, щоб здобути Гонорію і хоча б цим присолодити гіркоту поразки.

Однак і тут на нього чекало велике розчарування. Дізнавшись про намір сестри одружитися з вождем гуннів, імператор Валентиніан поспішно відіслав її у Царград до двоюрідного брата — візантійського імператора Феодосія. А той швиденько підшукав їй нареченого, якогось незначного вельможу, і видав заміж.

Розлютований Аттіла сплюндрував півІталії. Погрожував, кричав:

— Я візьму Рим! Спалю його! Не залишу каменя на камені!

Римляни тремтіли і готувалися до найгіршого. До Аттіли поїхав сам папа Лев — просити миру. Привіз багаті дарунки — і золото, і срібло, і самоцвіти, і одяг… Та Аттіла тільки похмуро глипав на все те багатство. Тоді слуги ввели дівчину несказанної вроди.

— Прийми, кагане, замість Гонорії, — сказав папа. — Щоб урятувати Рим, ця дівчина погодилася добровільно піти за тебе… Поглянь — хіба ця юна красуня не варта десятьох перезрілих тридцятилітніх принцес?

І Аттіла, і його вельможі аж роти пороззявляли з подиву: такої краси ніхто з них не бачив зроду.

— Як тебе звати, дівчино? — спитав вражений каган.

— Ільдіка.

— Ільдіка! Як мило і ніжно!.. І ти справді згодна піти за мене заміж?

— Так, — відповіла дівчина. — Якщо ти залишиш у спокої Рим і виведеш свої війська з Італії…

І вона сміливо глянула на грізного владику півсвіту своїми прекрасними голубими очима.

Зачарований її красою, великодушністю і жертовністю, Аттіла прийняв дари, уклав з папою мир — і повернувся з військом у свою Гуннію.

А там влаштував бучне весілля.

На радощах обдарував усіх риксів, князів і вельмож, котрі ходили з ним у похід, багатими дарунками. Кого золотом, кого сріблом, кого дорогим ромейським одягом та коштовностями, а нежонатим та вдівцям дав у жони своїх незаміжніх дочок. Полянський князь Божедар, на той час удівець, теж одержав у жони каганову дочку.

Для війська було забито тисячу биків. Хай кожен їсть, п'є і пам'ятає той день, коли женився Аттіла!

Вельмож запрошено до палацу. Там рікою лилося дороге ромейське вино, ковшами черпали з бочок хмільну ситу, зварену із словенського меду, та готське бро, тобто пиво, зварене також із словенського ячменю. Вдосталь було прохолодного кумису та гуннської бузи, яку гунни роблять з пшона.

Всі їли і пили донесхочу.

Весілля тривало до пізнього вечора. Лунала музика, сп'янілі гості горлали пісень і танцювали так завзято, що їхній крик, спів, гамір і тупіт було чути аж за Тисою.

Найдужче веселився Аттіла. Він сидів з Ільдікою під шовковим опахалом, яке держали над ними раби, — радісний і помолоділий. Не поминув жодної чари, не відсунув від себе жодного блюда зі смачними стравами, а співав і танцював нарівні з молодими. Його сите кругле обличчя стало мідно-червоним, вузькі очиці блищали, а рідка сива борода прилипла до спітнілої зморшкуватої шиї.

Довкола нього сиділи його жони, сини, дочки, внуки і внучки. Серед синів виділялися каганові улюбленці — Еллак, Денгізих, Емнетзур, Ултциндур та Ернак, що самі вже були каганами в своїх племенах і мріяли про верховну владу.

Вони прийшли сюди з жонами і дітьми і, сівши поміж гуннськими вельможами, слідкували, щоб усього було вдосталь.

Стомлені раби й рабині, слуги й служниці, знай, прибирали спорожнілий посуд і приносили нові наїдки та напитки.

Нарешті Аттіла сказав:

— Досить! Ми з Ільдікою йдемо спати! А ви гуляйте! Хай музика і співи не затихають до самого ранку!

Взявши молоду жону за руку, він з натугою підвівся і повів її до своєї опочивальні.

Всю ніч не вгавала та весільна учта. При світлі свічок і смолоскипів гості їли, пили, співали, аж поки не поснули там же, в каганському палаці, де хто примостився.

Зійшло сонце. Зморені слуги прибрали захаращені об'їдками столи, поставили на них чисті тарелі й келихи, поналивали з бочок у корчаги вина, пива, сити й кумису. Прокидалися рикси, князі й вельможі — і тут же починали похмелятися.

А каган не виходив зі своєї опочивальні.

Спочатку нікого це не стурбувало: мовляв, відпочиває старий після надмірних веселощів.

Та коли сонце, підбиваючись вище й вище, звернуло з обіду, в серця всіх присутніх закралася неясна тривога. Чому не виходить каган? Де поділася його молода жона?

Першим кинувся до зачинених дверей Еллак. Загрюкав кулаком.

У відповідь — мовчанка.

— Батьку, відчини! Ніякої відповіді.

Вщух застільний гамір. Припинилися розмови. Занімував каганський палац. Тільки біля дверей опочивальні товпилися перелякані родичі кагана та слуги.

— Ламай двері!

Вибили двері. Натовп вкотився до просторого покою. І всі раптом зупинилися, вражені тим, що побачили.

Моторошна тиша зависла в палаці. Не стало Аттіли! Не стало того, хто упродовж багатьох літ наводив жах на цілий світ! Кого всі боялися й ненавиділи, як скаженого пса! Кого в вічі називали "батьком гуннів",

найславнішим й наймудрішим, а поза очі кляли найлихішими словами і кому бажали найлютішої смерті!

Тепер він лежав непорушно — такий маленький, миршавий, нікчемний.

Однак його боялися й мертвого! І всі зі страхом дивилися на бездиханний труп.

А де ж Ільдіка? Де молода жона кагана? Може, це вона зарізала свого старого мужа?

Ні, всім було ясно, що Аттіла помер сам. Із носа, коли він, об'ївшись і сп'янівши, ліг на ложе горілиць, кров полилася не назовні, а в горло і задушила його. А перелякана Ільдіка забилася, мов пташка, в куток і там, накрившись килимом, проплакала і в страсі протремтіла всю ніч…

Похорон відбувся на третій день.

Серед голого степу, у шовковому шатрі, поклали Аттілу, щоб віддати йому останню шану. І найліпші, найдостойніші мужі гуннських родів їздили верхи довкола того шатра і, піднявши вгору руки, вигукували: "О великий королю гуннів Аттіло, народжений каганом Мундзуком, володарю найсильніших племен! Ти, котрий з нечуваною досі могутністю сам оволодів скіфськими і германськими царствами, котрий захопленням городів сповнив великим страхом обидві імперії ромейського світу і, щоб не було віддане й останнє на пограбування, приймав від них щорічну данину! Ти, щасливо звершивши все це, сконав не від ворожої рани, не від підступності своїх, а в радощах і веселощах, без почуття болю, коли твоє плем'я перебувало цілим і неушкодженим на висоті слави й могутності! Хто ж вважатиме це за кончину, якщо нікому відомстити за неї?"

При цьому вони різали собі щоки гострими ножами і, розмазуючи по обличчі кров, так оплакували великого кагана.

Там же, неподалік від шатра, на узвишші, була відправлена похоронна тризна, що перетворилася — не так від горя, як від радощів — на величний і бучний бенкет. Вино й мед лилися рікою, більшою, ніж на весіллі. Жалібні плачі змінювалися веселими піснями. І так, поєднуючи в собі протилежні почуття, гунни, а з ними і вельможі підлеглих племен до самого вечора проявляли скорботу, змішану з веселощами.

А вночі, таємно від усіх, сини кагана та гуннські вельможі поховали Аттілу.

Тіло Аттіли поклали в три труни — золоту, срібну та залізну. Посеред степу, в нічим не примітному місці, раби викопали глибоку яму й опустили в неї разом з останками гуннського владики награбовані ним в інших народів багатства — коштовну зброю, золоті блюда та келихи, золотий лук, золотий меч та золотий щит, оздоблений самоцвітами одяг, улюбленого коня кагана зі срібним сідлом та срібною вуздечкою.

Коли все було закінчено, сини Аттіли вбили тих рабів, що копали могилу, і вкинули їх також туди, щоб слугували своєму володареві на тому світі.

Потім гуннські вельможі власноручно закидали яму, і тисячі вершників з криком, потрясаючи зброєю, промчали над нею, затоптавши її на віки вічні, так, що й сліду ніякого не лишилося…

Зосталася тільки страшна пам'ять про криваві вчинки тієї людини та люта ненависть між синами, котрі, мов скажені пси, одразу ж, не відходячи від свіжої могили, почали гризтися за владу над гуннами…

* * *

Наступного дня після похорону зібралися сини Аттіли у батьківський палац на раду і відразу ж пересварилися. Кожен хотів стати великим каганом. Довго сперечалися вони, доходячи аж до зброї, і ніяк не могли обрати великого кагана і поділити між собою землі й племена, що дісталися їм у спадок від отця.

Тоді вирішили кинути жереб — тобі це, а тобі — оце!

Почув про такий ганебний перерозподіл гордий король гепідів Ардарік, почули інші рикси, князі й вельможі — обурилися страшенно! Як? Розігрувати нас, мов жалюгідних рабів? Ні, досить терпіти гуннське ярмо! Підняли свої війська, об'єдналися і виступили проти гуннів!

Злякалися гунни, що втратять усе, і, припинивши чвари, рушили назустріч. І зійшлися за Дунаєм, де тече ріка Недва…

Січа була люта. Довго жодній із сторін не щастило переважити супротивника: Ардарік, що став на чолі всіх пригноблених племен, підбадьорював своїх союзників: "Хто хоче волі, той не повинен боятися смерті! Перемога — на кінці наших списів! Сьогодні ми або станемо вільними, або ж загинемо достойно! Бійтеся одного — залишитися рабами!"

А Еллак, старший серед братів, улюбленець Аттіли, кидався в саму гущу бою, мечем, списом, булавою і пращею прокладаючи собі дорогу до перемоги і ведучи за собою все гуннське військо. І став би він великим каганом, коли б переміг! Та не пощастило йому в бою. Кинутий чиєюсь сильною рукою гострий спис пронизав йому груди і обірвав життя. Закричали у страхові великому гунни і покотилися назад, залишивши мертвими на полі бою тридцять тисяч своїх одноплемінників. І назавжди втратили панування над сусідніми племенами… Поділили сини Аттіли між собою недобитків, і кожен зі своїм родом потягнув у свій бік.

Так загинуло, розпалося криваве царство гуннів, а підкорені ними племена списом і мечем здобули собі волю!

МЕЖАМИР

Від Кам'яного Острова на Росі до річки Почайни, де в густих предковічних борах кінчалася Полянська земля і за Ірпенем починалася Деревлянська, а за Дніпром по Десні — Сіверянська, два дні кінної їзди. Однак послані Туром Кий, Хорив і Ясен мчали щодуху і, міняючи по селищах, які траплялися на їхньому шляху, стомлених коней на свіжих, подолали цю відстань за півтори доби.

Поспішали до стрия Межамира.

Кий не раз бував на Стугні, і на Ірпені, і на Почайні, але і його, не кажучи про молодих супутників, знову вразила дика величавість тутешньої природи. Все йому здавалося цікавим, незвичайним, не таким, як дома, на Росі. Які могутні дуби! Які стрункі красуні сосни! При корені в три обхвати, вони здіймаються вгору так високо, що, здається, підпирають верхів'ям небо! А який густийпрегустий під ними підлісок! Переплівшись із сухим буреломом та з буйними заростями трав, він утворював такі непролазні хащі, крізь які без сокири чи ножасікача і продертися неможливо… Для дичини ж тут — привілліроздолля! Не раз і не двічі натикалися хлопці на стада гривастих зубрів, котрі спокійно випасалися на росянистих галявинах. То тут, то там мелькали серед кущів гіллясті роги лосів та оленів. З яруг долітав глухий ведмежий рик… А зайців, лисиць, козуль, борсуків, куниць, вовків, бобрів та іншої дрібноти — і не злічити!

Ледь помітна дорога, по якій пробиралися три вершники, спочатку вивела їх на заболочену заплаву якоїсь невеличкої, перетнутої бобровими гатями річки, а потім — на високий пагорб, порослий лісом. Пагорб раптово закінчився урвистою кручею.

Тут вершники зупинились і спішилися, не в силі вимовити й слова від захоплення. Яке чудове видиво! Яка неозора далечінь, яка широчінь відкрилася перед ними!

Одних висота лякає, інших окрилює. Незважаючи на втому, Кий відчув, як щось радісне й прекрасне раптом увійшло в його серце. Аж хотілося співати! Або — летіти!.. Йому здалося, що звідси видно півсвіту — така неосяжнопрозора далеч, пронизана сонцем, простяглася в безмежжя. Перед ним лежала прекраснодивна країна, помережена ріками, заводями, озерами й протоками, вкрита темно-зеленими лісами й буйними зеленими травами, заквітчана свіжими барвами, яких він ні разу не бачив у степу, країна, котру можна вимріяти лише в казці або побачити вві сні…

Його молодші супутники теж завмерли від зачудування й довго стояли мовчки, вражені незвичайністю, могутністю і красою краєвиду, що відкрився перед ними.

— Ось ми й приїхали, — тихо сказав Кий і показав рукою на широкий поділ. — Тут живе наш стрий Межамир…

Хлопці глянули вниз. Там, на рівному березі невеликої повноводої річки Почайни, виднілося чимале селище. Над очеретяними дахами дерев'яних хиж звивалися сизі дими. За річкою, на оболоні, паслася худоба. Біля дощаної пристані, де погойдувалися на воді темні човни, юрмилися люди. А ще далі, за зеленими лугами і жовтими пісками, виблискував проти сонця широкими плесами Дніпро…

— В гарному місці живе наш дядько! — вигукнув Хорив. — Привілля яке! Не дивно, що він не захотів після розгрому Аттіли повертатися на Русь!

— Не дивно, — погодився з братом Кий. — Справді, тут гарно!

Вони ще якийсь час милувалися розкішним краєвидом, що розлягався на північ, на схід і на південь, а потім, ведучи коней на поводах, спустилися крутою стежкою вниз.

Селище зустріло їх гавкотом собак і гомоном людських голосів, що линув з-над берега Почайни. Там саме причалили рибальські човни, і до них зійшлися з кошиками і міхами всі, хто залишався вдома і нетерпляче ждав улову, щоб поласувати смаженим лином або вареною з укропом та цибулею юшкою зі стерляді.

Рибалки викидали рибу на піщаний берег, тут же старші ділили її на "дими", і жінки та діти, зібравши в кошелі та міхи, несли додому.

Помітивши озброєних чужинців, селищани враз притихли. Наперед виступили чоловіки. В насторожених очах зачаїлося запитання: хто ви — друзі чи вороги? З чим прибули?

Та перш ніж Кий устиг пояснити, хто вони, з гурту вийшов поважний сивобородий дід у довгій полотняній сорочці, підперезаний вузьким ремінцем, простягнув шкарубкі вузлуваті руки і вигукнув:

— Ба, ба, ба! Кию, ти? Яким побитом? Це був старійшина Межамир.

— Так, стрию, це я, — відповів Кий. — А зі мною — брат Хорив і мій друг Ясен.

Старий обняв хлопців.

— Радий я, радий, що навістили мене… А що скоїлося на Росі, що мчали ви без відпочинку? Бачу, коней загнали геть — ледве поводять, бідні, боками… Чи, бува, не приключилася біда яка з братом моїм, з Туром?

Кий заперечно похитав головою:

— Ні, отець, дякувати богам, живийздоровий…

— Тоді… — і гримнув на жінок і дітей: — Беріть рибу — і киш звідси!

Коли жінки й діти, забравши рибу, пішли геть, а чоловіки згрудилися біля старійшини, Кий сказав:

— Гунни об'явилися в наших краях, стрию… Давно не чути було. Лише акацири іноді налітали невеликими силами, щоб пограбувати нас… А це — гунни Ернака. Уличів примучили, ми з дня на день теж чекаємо нападу…

— Ось як!

Старійшина пошкріб негнучкими пальцями сиву чуприну. Селищани, вражені несподіваною звісткою, стояли мовчки. З власного досвіду чи з оповідей старших знали, яким тяжким, ненависним було гуннське ярмо. Та й до цього часу гуннські племена ще були досить міцні й войовничі і почували себе господарями степу між Дунаєм і Доном. І лише люті чвари та незлагоди між їхніми вождями, спадкоємцями Аттіли, не дозволяли їм об'єднатися і знову стати тією страшною злою силою, що ще зовсім недавно підкоряла собі всі довколишні землі і племена.

Старійшина Межамир перший порушив тишу:

— Що ж князь Божедар? Він знає про це?

— Князеві три чисниці до смерті. Що він може порадити? — Кий махнув рукою.

— А старійшина Тур?

— Отець послав нас до тебе, стрию… Щоб ти допоміг закликати на поміч наших сусідів — сіверян і деревлян… Він гадає, що лише гуртом, об'єднавшись, ми зможемо дати одкоша Ернакові… Якщо ж виступатимемо поодинці, то всім нам біда буде!..

Межамир довго дивився на Кия, морщачи високе чоло. Був він, видно, не дуже бистрий у думках і вчинках, але очі світилися розумом і допитливістю. Врешті промовив:

— Тур міркує розумно… Та й кому ж, як не йому, знати гуннів і їхні звичаї — довелося сьорбнути лиха з гунської чаші під час походів Аттіли!.. Безперечно, нам треба об'єднатись!.. Перевага Ернака в тому, що все його військо — в одній купі, в одній руці! Куди захоче, туди й поверне, коли захоче, тоді й вдарить!.. А ми розпорошені. Сидимо по своїх селищах та веськах, тягнемо — один у луг, другий — в упруг! Поляни — собі, деревляни — собі, а сіверяни причаїлися за широким Дніпром по своїх лісах, як ведмеді в барлогах, і гадки не мають, що їм хтось може загрожувати…

— То, може, вони відмовляться нам допомогти?

— Побачимо… Пошлю ліпших мужів до князя деревлян Ходоти — що він скаже… І до сіверянського князя Гордомисла…

— Це треба зробити якнайшвидше, стрию, а то боюсь, як би не було пізно, — заспішив Кий.

Сьогодні й пошлю… А от яка відповідь буде і коли князі зможуть прибути, якщо виявлять згоду, того я не відаю… Будемо сподіватися, ще вони виявлять розсудливість і виступлять без затримки у похід. І прибудуть до мене раніше, ніж Ернак нападе на полян…

— Скільки ж це часу займе?

— Тижнів три або й чотири.

— Тижнів три або чотири! Так багато! — вигукнув збентежено Кий. — Але ж Ернак не ждатиме! Йдеться про тиждень або два… Якщо за цей час не нападе, то мабуть, він взагалі облишить такий намір або й не мав його зовсім…

— Не гарячкуй! — остудив запал юнака розважливий дядько Межамир. — Намірів Ернака, судячи по твоїй оповіді, не знає ніхто. Просто ми повинні готуватись до найгіршого. А в такому ділі тверезий розум — то найперше! Затям собі це!.. Ось тобі хочеться, щоб Ходота і Гордомисл прибули з військом за тиждень… Ти б навіть хотів, щоб завтра!.. А поміркував, як це зробити? Ні?.. Мої сли добиратимуться до них три, а то й чотири дні, та й невідомо, чи дома князі, чи у від'їзді. Потім поки збереться віче, поки ліпші мужі порадяться… Аякже! Без цього не можна… На це піде не менше тижня, якщо не більше… А зібрати рать? Припаси? Дійти піхтурою чи допливти на човнах до нас, а потім до Росі?.. На все це треба немало часу… Ні, раніше як за місяць полянам допомоги не діждатися!

— Шкода!

— Однак, якщо вже деревляни й сіверяни прийдуть, то, гадаю, Ернакові не просто буде тягатися з об'єднаними силами наших племен! Ось тоді нам потрібна буде розумна голова! У Божедара була колись, та з літами і розум, і сила геть вивіялись!

— Вивіялись, — погодився Кий.

— Тож і нам варто було б зібрати віче старійшин та й вирішити, кого б поставити князем чи хоча б воєводою над полянами!

Селищани з тривогою дослухалися до цієї розмови. Ні Кий, ні Межамир не крилися від родовичів зі своїми словами й думками. Рід

єдиний, всі міцно зв'язані кровними узами і всім укладом життя. Горе родові — горе кожному родовичу зосібна! Тож треба знати, що їм загрожує! Кожен мужвоїн може і має право бути присутнім на вічі і сказати на ньому своє слово.

Ця несподівана розмова, безперечно, не віче. Але те, про що тут мовилося, було таке важливе, так близько зачіпало за живе, що кожен розумів значення її. Йшлося про волю або рабство, про життя або смерть усього племені. Тому селищаниродовичі, вислухавши і Кия, і Межамира, загомоніли:

— Послати слів до деревлян і сіверян!

— Я згоден поїхати!

— І я!

— І я!

— Зібрати віче старійшин! Обрати князя!

— Воєводу!

— Треба кріпко подумати — кого!

Загальний гомін, тривожні вигуки, схвильовані слова… Люди забули про рибу, про снасті, про човни, про пекуче сонце, що пряжило їхні неприкриті голови. Кожен пропонував те, що, на його думку, потрібно було б зробити, щоб відвернути від полянських родів нежданну, несподівану загрозу.

Врешті Межамир підняв руку:

— Годі! Наговорилися!.. Хлопці з дороги — підкріплятися пора! А тоді вже й вирішуватимемо.

Натовп ураз розсипався. Межамир обняв Кия за плечі і рушив з ним попереду.

Хата старійшини, стара, але простора і, видно, тепла, збудована зі смолистих соснових колод і вкрита товстим шаром очерету, стояла там, де Глибочиця впадає в Почайну, посеред широкого дворища, огородженого високим густим тином. У дворі — повіті, сажі, клуня, стіг сіна. Біля криниці з рубленими цямринами — великий, оброслий зеленим мохом жолоб з водою, щоб поїти коней та худобу. Над криницею — журавель... За хатою — полого спускається до Почайни та Глибочиці засаджений ріпою, капустою, цибулею, часником та хмелем город. А там далі, внизу, понад річками, простягнулася левада з калиною, вербами та вільхою. На Почайні — зграї гусей та качок.

Старий провів хлопців за хату, де під гіллястою грушею стояв чималий стіл на закопаних у землю стовпчиках. Біля столу поралися жінки — ставили череп'яні полумиски з наїдками та дерев'яні дзбани з холодним узваром і ситою, краяли на скибки хліб.

Межамир посадовив племінників по праву руку від себе, Ясена — по ліву, сам сів на чільному місці. Наповнив кухлі шипучою ситою.

— За ваш приїзд, синовці! За здоров'я мого милого брата Тура! За ввесь наш рід!

— І за погибель Ернака! — додав Кий.

— І за погибель Ернака! — хитнув головою Межамир і осушив свій кухоль.

КУПАЙЛО

Чорний Вепр прибув до Кам'яного Острова через тиждень у супроводі десяти дружинників. Кий зустрів його на березі Росі сам, бо Тур з Либеддю, молодшими синами та родовичами готував для княжича учту.

Спритно зіскочивши з коня, Чорний Вепр розстебнув на грудях золоту фібулу, скинув з пліч червоне князівське корзно і, кинувши його найближчому дружинникові, потиснув Києві руку.

Незважаючи на далеку стомливу дорогу, був він бадьорий і свіжий. Йому пасувала вишита червоною і чорною заполоччю біла сорочка. Стрункості надавали барвисті, з ромейської тканини, штани, заправлені в чоботи із жовтої шкіри, і такий же шкіряний пояс, оздоблений не срібними, як у Кия, а золотими бляшаними накладками. До пояса кріпився короткий меч.

— Гарно тут у вас! — вигукнув княжич захоплено. — День і ніч шумить водоспад! По берегах — родючі поля, дрімучі ліси! А селище у старійшини Тура нічим не поступається князівському!.. Та й не дивно: рід русів — то справжнє плем'я!

— Ну, де там! — заперечив Кий. — На Родні краще: Дніпро, Задніпря, простір — видно на півсвіту!..

Чорний Вепр задоволено усміхнувся.

— Так, у нас справді веселе місце... Кращого, либонь, над усім Дніпром не знайти! Отець знав, що вибирав!

— Як почуває себе князь? Чому не приїхав Радогаст? — спитав Кий.

— Отець зовсім заслаб, і Радогаст залишився біля нього.

Розмовляючи, вони повільно йшли до селища.

З хиж вибігали люди — здалеку розглядали приїжджих.

— Про що повідомляє зі степу сторожа? Гуннів не чути? — спитав Кий.

— Не чути…

— У нас теж не чути… Тим несподіванішим може бути їхній напад!

— Не послухали мене. Я поїхав би — і про все домовився б ладком!

— Щоб ми добровільно піддалися гуннам і стали їхніми рабами? — Кий відчув, як у грудях наростає обурення. — Хто б же погодився на таке?

— Згадай долю уличів… Чого вони добилися?

Розмова поволі переростала в спірку. Молода гаряча кров кожної миті могла спалахнути вогнем, і Кий, розуміючи це і не бажаючи сваритися з гостем, став думати, як би спокійніше відповісти княжичу. Але тут раптом на стежці, що в'юнилася від річки до селища поміж кущами калини, з кошиком випраної білизни в руках з'явилася Цвітанка.

Побачивши перед собою Кия у супроводі ошатно вдягнутого незнайомця і цілого почту воїв, дівчина зніяковіла й зупинилась, не знаючи, що робити — пропустити їх поперед себе чи йти далі? Та враз оговталась, гордо випросталась, пригадавши, мабуть, що вона дочка князя, — швидко пішла до хати, де мешкала її сім'я.

Чорний Вепр зупинився і вражено провів її довгим пильним поглядом.

— О Перуне ясний! Яка красуня! — на Цвітанці біліла вишивана сорочка, що гарно облягала її стрункy постать, на шиї червоний разок скляного намиста, а в косах синіли дрібненькі польові квіти. — Хто це? Твоя сестра?

Про спірку княжич забув. Стояв і дивився вслід дівчині, схвильований і збентежений, мов побачив яке диво.

— Ні, це князівна Цвітанка, дочка князя Добромира, — нахмурився Кий. — Мій отець віддав їхній сім'ї найліпшу хату, а сестра зодягла князівну в найкращий одяг…

Йому було неприємно, що Чорний Вепр запримітив дівчину і так відразу захопився нею. Від недоброго передчуття холодна хвиля прокотилася попід серцем.

Та княжич не помічав цього.

— Дочка князя Добромира! Яка гарна! — вигукнув ще раз захоплено. — Гм! З-за одної такої зустрічі варто було їхати сюди!

Кий промовчав, бо не хотів сказати щось різке, а Чорний Вепр не відривав погляду від стрункої постаті дівчини і все прицмокував язиком, аж поки князівна не зникла в темному отворі дверей найбільшої хижі, що стояла посеред селища.

Старійшина Тур зустрів княжича, мов сина, — обняв, поцілував у голову. Наказавши отрокам напоїти й нагодувати коней, запросив до хати, де Либідь, гарно одягнута й причесана, подавала на стіл.

— Моя донька, — показав на неї Тур.

Чорний Вепр неуважно вклонився дівчині і, ковзнувши по її обличчю байдужим поглядом, сів до столу.

Це страшенно обурило Кия. "Свиня! Хоч би чемне слово сказав дівчині!" — вилаяв його подумки. Він розумів, що образливим було не те, що Чорний Вепр з першого погляду не вподобав Либеді. Навпаки, коли б уподобав, то це було б навіть неприємно і боляче, бо Либідь кохалася з Ясенем і вони збиралися найближчим часом одружитися. Образливою і обурливою була холодна неувага до дочки старійшини, котрий намагався проявити найщирішу гостинність і любов до сина свого давнього друга й соратника.

Так думав Кий.

А ще він думав і розумів, що ця неувага викликана несподіваним захопленням Цвітанкою і навіть потрясінням, якого зазнав Чорний Вепр під час зустрічі з княжною. І усвідомлювати це Києві було найболючіше, найприкріше.

Після учти княжич забажав побачити князя Добромира.

— Проведи, Кию, — глянув на сина Тур. — Та не затримуйтеся довго біля хворого... Ледве дихає...

Кий хитнув головою.

— Гаразд, отче.

* * *

У хатині було напівтемно й прохолодно. Пахло мазями волхва Ракші та свіжою лепехою, розкиданою по долівці.

Князь лежав у кутку, на м'яких овчинах, прикритий вовняною ковдрою. Княгиня Іскра напувала його з дерев'яної чашки теплим козиним молоком, а Цвітанка і Боривой стояли в ногах і сумно дивилися

на жовте обличчя й схудлі кощаві руки батька, що лежали на грудях поверх ковдри.

Звикнувши до напівтемряви, Чорний Вепр привітався:

— Здоровий будь, князю! Мій отець, князь Божедар, вітає тебе…

Князь Добромир розплющив примерхлі очі, з цікавістю поглянув на пришельця.

— Сідай, княжичу… Будь гостем, — промовив кволо. Боривой подав гладенько обтесану липову колодочку.

Чорний Вепр сів, запитав:

— Отець прислав дізнатися, чи не потрібно тобі й твоїй сім'ї чого? І як твоє здоров'я?

Добромир кволо усміхнувся.

— Як моє здоров'я?.. Поки що живу… А як буде завтра — одному Світовиду відомо… Дякую князеві за турботу, однак нічого нам не треба. Старійшина Тур подбав і про мене, і про княгиню, і про наших дітей…

— Це добре, — Чорний Вепр на якийсь час замовк, ніби зважав, як запитати про те, що найбільше цікавило його, за чим сюди, власне, приїхав. Потім тихо промовив: — А ще мій отець, князю, хоче знати, чи це правда, що гунни погромили уличів?

По змученому обличчю князя промайнула болісна тінь.

— Так, це правда, — прошепотів ледь чутно. — Сам бачиш…

— Яка ж сила у гуннів? Невже така велика, що могутнім уличам не було чого протиставити їм?

— Сила в Ернака велика… Ми билися хоробро, та цього виявилося замало… Майже всі наші полягли…

Видно було, що князеві важко згадувати чорні дні своєї неслави. На лобі у нього виступив холодний піт, і княгиня змахнула його вологим рушником.

— Чого ж хоче каган Ернак?

— Стати новим Аттілою… Об'єднати гуннів і примусити сусідні племена…

— Невже ми, поляни, не дамо йому відсічі?

— Не знаю… Сила у нього велика… Зібрана в один кулак… А ваша розпорошена… От коли б ви заручилися підтримкою сусідів…

— Що ж сталося з уличами? Гунни винищили їх?

— Не думаю… Ернакові потрібна данина, а не мертва, безлюдна земля…

— Отже, замість тебе він дав уличам іншого князя?

— Не знаю… Але ж без князя не обійтися… У розмову втрутився Боривой.

— Уличі іншого князя не визнають! У них один князь — Добромир!

Чорний Вепр поблажливо усміхнувся.

— Бачиш, княжичу, тепер багато чого змінилося. Після перемоги над уличами каган Ернак зробить з ними все, що захоче. І князем настановить того, хто вірно слугуватиме йому! Може, когось із вашого роду…

— З нашого роду нікого там не лишилося. Мої брати загинули, а ми з Цвітанкою тут…

— Тоді когось не з вашого роду…

— Законним князем уличів є наш отець Добромир!

— Безперечно!.. Як безперечним є й те, що спадкоємцями князя Добромира є ти, отроче, і твоя мила сестра, — Чорний Вепр так пильно глянув на дівчину, що та аж зніяковіла й опустила очі. — Такій красуні личить бути княгинею!

Цвітанка почервоніла і від цих слів і від того, що полянський княжич не зводив з неї чорних пронизливих очей. Княгиня Іскра знітилася зі своїм дерев'яним кухлем у кутку хатини, Боривой так розгубився, що не знав, що сказати, а князь Добромир у знемозі затих і прикрив обличчя рукою. Кий торкнув Чорного Вепра за плече.

— Княжичу, нам пора! Ми стомили розмовами князя! Той знехотя підвівся, попрощався.

— Видужуй, князю! І хай боги бережуть тебе і твою сім'ю! — А коли вийшли з хати, запитав Кия: — Ну, що скажеш?

— Зовсім ослаб князь Добромир за ці дні…

— Я не про те… Князеві — зозулі відкували літа. Це кожному видно… Я про князівну — яка красуня! Га?

— Авжеж, красуня, — погодився Кий і раптом відчув у серці глухий тривожний щем. — Гарна дівчина!

Йому не хотілося говорити, і вони йшли мовчки.

Було ясне надвечір'я, і сонце ще не сіло за ліс. А Києві в очах потьмарилося, мов перед бурею, сонце поблякло, і все довкола стало якимось сірим, не цікавим. Він картав себе. Чому мовчить? Треба сказати княжичеві, що він раніше помітив красу отроковиці. Треба сказати, що то він з братами урятував її від смерті чи гуннської неволі, привіз сюди, на Кам'яний Острів, і надав притулок… Що дівчина з першого погляду впала йому в око, а вона теж запримітила його…

Та Кий мовчав. Що сказати? Яке він має право на Цвітанку? Що з того, що врятував її і її родину? Хіба на його місці цього не зробив би перший-ліпший полянський воїн? Ну, хоча б той же Чорний Вепр? Безперечно, зробив би… То чому ж він вважає, що отроковицякнязівна має належати йому? Він питав її? Довідувався про її почуття? Заручився її згодою?

Звичайно, було б нерозумно й жорстоко зараз, коли помирає її отець, говорити з нею про це. Тому й мовчав.

А Чорний Вепр? Чи ж мовчатиме він? Здається, він не зважає ні на що!

* * *

Другого дня, надвечір, до князівської хижі забігла Либідь — у новій вишиваній сорочці, з разком червоного намиста на шиї і золотими пружинистими кільцями на скронях. Гарна, радісна, усміхнена… Разом з нею крізь прочинені двері влетіла пісня:

А вже ж тего та Купайла ми діждалися,

а вже ж дши у віночки, ой, дідладо,

ой, дідладо, увібралися!

Цвітанчина рука з кухлем води для отця застигла в повітрі.

— Ой, Либідко, що це?

— Ти забула — сьогодні ж свято Купайла!.. Парубки і дівчата йдуть на Рось, у ліс… На грища!.. Ходімо з нами, Цвітанко! І ти, Боривою! — защебетала радісно дівчина.

Цвітанка сумно глянула на змарніле батькове обличчя. Поглядом показала на нього:

— Як же я піду?

Але князь, що, здавалося, дрімав, раптом розплющив очі.

— Ідіть, чада! Ідіть! — промовив тихо.

— Отче, а ти? — кинулася Цвітанка і піднесла йому кухлик з водою. — Як же ми тебе залишимо?

— А чого вам біля мене весь час бути?.. Мені стало краще, ніщо вже не болить, навіть у грудях перестало пекти… Матінка подивиться за мною… Ідіть!

Цвітанка завагалася, їй дуже хотілося побачити купальські грища полян, там, напевне, буде Кий… Купайло! Це веселе свято буває раз на рік — на ньому співають, граються, хлопці вибирають собі наречених…

Але ж — батько…

Виручив Боривой.

— Іди, сестрице, йди! А ми з мамою побудемо тут…

— Справді?

— Атож — іди!

Цвітанчині очі проясніли від радощів. Дерев'яною гребінкою швидко розчесала коси, заплелася, одягла чисту сорочку й полянську плахту, наділа коралі. Вийшла з хатини — заглянула у дерев'яне цеберко з водою.

— Ой!

— Гарна! — засміялася Либідь. — Кращої й не знайдеш!.. Кий побачить — зімліє!

Цвітанка почервоніла.

— Ти думаєш, Кий… Либідь здивувалась.

— А хіба сама не бачиш? Треба сліпою бути, щоб не помітити, як сохне хлопець!

Цвітанка спалахнула і затулилася рукавом.

— Я не сліпа… Та знаєш, як у нас, у дівчат, — поки не скаже, все не віриться…

— Настане час — скаже!

Сонце опускалося за темну гребенисту стіну лісу, і синя тінь упала на широке сріблясте плесо ріки. Повіяло прохолодою.

Дівчата поспішали. Швидко перетнули острів, перебігли місток і приєдналися до гурту дівчат і хлопців, що простували зі сміхом та жартами понад берегом Росі. По дорозі рвали квіти.

За кілька поприщ від Кам'яного Острова, на великій розлогій галявині, вже вирували купальські веселощі.

Тут зібралися парубки та дівчата, отроки й отроковиці з багатьох навколишніх — ближніх і дальніх — весьок і селищ. Дівчата, збившись у невеличкі гурточки, сиділи, мов зграйки білих гусей, на зеленій траві, понад річкою, — плели вінки з польових та лісових квітів. А парубки розділилися на три гурти: один гурт установлював посеред галявини зроблене з дерева та соломи ідолище Купайла, другий — лаштував ідолище Марени, а третій — носив з лісу хмиз для купальського багаття.

Либідь і Цвітанка підсіли до подружок — почали й собі плести вінки. Сплівши, заквітчалися ними.

— А тепер поведемо хоро! — гукнула Либідь. — Всі в хоровод!

З криком, сміхом і вереском дівчата спурхнули з прим'ятої трави і, ставши кружка, взялися за руки, пішли в танок, почали жартівливими пісеньками зачіпати хлопців.

Ой, по горі, по горі крокіс поріс, забрав дідько хлопців та в ліс поніс!

Почувши, як їх зневажають, хлопці враз покидали своє заняття, стали кружка, тупнули ногами.

Ой, по горі-горі крокосиця!

Ухопив куць дівку та й носиться!

Дівчата обурено залементували, але рушили хлопцям назустріч. Обидва хороводи поволі зближувалися. Лунали жарти, сміхи, веселі вигуки. Врешті зійшлися — хлопці розступилися й охопили дівочий круг своїм кругом так, що обидва ідоли — Купайла й Марени — опинилися всередині хороводів.

Тоді Либідь весело, грайливо защебетала:

Ходили дівочки коло Мареночки, а хлопців ватага — навколо Купайла…

Купальський вечір розпочався. Пісні, примовки, танці… Дівчата кружляли в одному напрямі, хлопці — в зворотному, потім — навпаки… Виблискували загорілі дівочі литки, побрязкували бронзові, срібні та золоті підвіски й сережки, стугоніла під міцними парубоцькими ногами земля.

Цвітанка в загальних веселощах забула про своє горе, — обличчя її розпогодилося, розквітло, засяяло. Сімнадцять літ — це той час, коли журба не в силі надовго поселитися в серці, і воно сповнилося нестримною жадобою життя, щастя, радощів.

Вона відчула на собі чийсь пильний погляд. Підвела очі — і насупроти себе побачила Кия, розпашілого від швидкого танку. Весь у білому, підперезаний ремінним поясом з китицями і срібними накладками, з коротким мечем при боці, він скидався на білого лебедя…

Який же гарний! Який дужий! Такого, ще й не стрічала за своє недовге життя!

Так і танцювали, не зводячи одне з одного захоплених поглядів. А коли утворилося спільне коло, Кий став поряд, поклав їй руку на плече і, нахилившись, прошепотів:

— Гарна ти!

— Невже? — дівчина почервоніла від задоволення.

— Клянусь Світовидом!.. Танцював би з тобою до самого ранку!

— Я теж, — почулося у відповідь сором'язливе признання. Їхні руки сплелися в міцному потискові.

Раптом Цвітанка здригнулася. Зі щік збіг рум'янець.

— Що з тобою? — сполошився Кий і прослідкував за поглядом дівчини.

Насупроти, за хороводом, стояв у гурті своїх воїв княжич Чорний Вепр. Невисокий, з гордо піднятою головою. На плечах — червоне корзно, на ногах — жовті чоботи. Густе чорне волосся зачесане назад і перев'язане кольоровою стьожкою. Ліва рука — на рукояті меча, права — уперлася в бік. Обличчя закам'яніле, суворе.

А чорні очі так і свердлять Цвітанку, так і прикипіли до її зблідлих щік.

Ох, боюся я його! — прошепотіла дівчина, здригаючись. — Прив'язався, мов лісовик!

Кий стиснув їй руку, відповів тихо, щоб ніхто не почув:

— Не бійся... Я захищу тебе!

— Він княжич…

— Ну то й що?.. А ти — князівна!

— Він має дружину…

— Я теж маю дружину! Рід русів могутній…

Цвітанка ясними очима вдячно глянула на юнака і раптом сказала:

— Ти так на мене дивишся, Кию…

— Як?

— Як ніхто ніколи не дивився!

— Бо ти ж гарна!!. Я казав тобі вже.

— Є кращі дівчата…

— Для мене немає… Я зрозумів це ще там, у степу, коли врятував тебе від гуннів…

— Для мене теж кращого немає…

— Люба!

— Любий!

— Будь моєю жоною! Ти згодна? Дівчина спалахнула від щастя.

— Згодна…

І мимоволі глянула поверх голів. Чорний Вепр стояв там же, де й раніш, і палаючим поглядом стежив за кожним її рухом. Невже здогадався, про що у них мова?!

Серце її стиснулося: такий лихий блиск у княжичевих очах! Сказати Києві? Та в цю мить пролунав голос Либеді:

— До річки, дівоньки, до річки! Пустимо на воду вінки! Вже сонце сіло за дерева — незабаром запалає купальський вогонь!

Хоровод ураз розсипався. Дівчата заверещали й пурхнули до берега. Хлопці кинулися за ними.

Прудконога Либідь першою добігла до річки і, знявши з голови вінок, пустила на воду. Течія підхопила — понесла.

До нього долучилося багато інших — і закружляли на темнолискучій поверхні Росі, мов пухкі жовтаві каченята. Одні пливли спокійно, поважно, без метушні, інші, потрапивши в закрут виру, заспішили, затанцювали, а треті прибилися до берега й заплуталися у лозняку…

Цвітанка пустила й свій. Він ковзнув по заводі, виплив на плесо, потрапив на бистрінь і, обганяючи поважніших і спокійніших своїх побратимів, подався вниз по течії у непроглядний вечірній морок. Дівчина не відривала від нього очей — куди понесе? Де пристане? Чи довго продержиться на плаву? Адже те її щастя, то її доля!

Вінки пливли довго, і дівчата поволі йшли за ними берегом, аж поки густі сутінки не вкрили і їх, і річку, і ліс, і весь довколишній простір темною пеленою.

Тоді Кий гукнув:

— Вертаймося до Купайла! Підпалимо купальський вогонь!

Всі рушили назад, на галявину. Стали кружка довкола Купайлового ідолища. Кий дістав з-під нього загорнуті в ганчірку дві сухі смолисті дощечки з невеликими заглибинами посередині, загострену з обох боків палицю з насадженим на неї кам'яним коліщам, трут, жмут клоччя і, нарешті, ще одну палицю з прив'язаним до обох кінців шнурком — Так званий погонич, або поганяйло.

Вогонь для купальського багаття потрібно було добути старим, прадідівським способом — тертям. Тут не годився вогонь, взятий з домашнього вогнища, ні вогонь, добутий кресалом чи запалений блискавкою. Тільки — тертям!

Причандалля для цього готове. Тепер — за роботу!

Всі затаїли дихання.

Сутінки згущувались все більше. Та Кий не поспішав. Одну дощечку поклав на землю, вставив у заглиблення палицю з кам'яним кружалом, накинув на неї шнурок батіжка, а другою дощечкою накрив протилежний кінець палиці і міцно притиснув її рукою.

Правою рукою взяв держално батіжка, що тільки називався батіжком, а насправді скидався на лук з довгою, не натягнутою тятивою, обкрутив його так, щоб утворилася петля, і почав ним розгонити, мов дзиґу, палицю з кам'яним кружалом. Власне, це й була дзиґа, що в умілих Києвих руках закрутилася з неймовірною швидкістю.

Всі завмерли. Спалахне купальський вогонь чи не спалахне?

А Кий прискорював і прискорював рух. Дзиґа аж хурчала!

І ось не минуло й кількох хвилин — дощечки задиміли, засичали, у повітрі запахло гаром.

Батіжок замелькав ще швидше.

І тоді з-під цупкого дубового гостряка заскакали іскри. Смолисті дощечки зашкварчали, в густих сутінках, що налягли на ліс і на галявину, зажеврів малиновозолотистий жар.

Кий відкинув непотрібні тепер дзиґу і батіжок, поклав між дощечки шматочок трута й жмутик клоччя й щосили почав дмухати на них.

Почувся різкий запах тліючого трута, потім спалахнуло клоччя, і по ньому зазмійлися ледь помітні золотаві язички.

Вогонь! Купальський вогонь загорівся!

Всі на радощах закричали, засміялися, взялися за руки і пустилися в танок.

А Кий тим часом скрутив жмут соломи круг палаючих дощечок, підклав під купу хмизу. Спочатку несміливо крізь дим заблискотіти іскри, затріщало сухе гілля — і враз угору шугнуло жовтогаряче полум'я. Вечірній морок розступився, і купальський вогонь осяяв і галявину, і похмурий ліс до вкола неї, і парубків та дівчат, що кружляли в нестримному танці.

Першим плигнув через вогонь тонкостанний білявочубий Ясен. Розігнався — і сягонув прямо крізь полум'я.

— Ухх! — вискочив з другого боку обсмалений, але радісний і щасливий. — Позбувся нечистого духа!..

У нього затлівся рукав сорочки. Сміючись, Либідь пригасила його. Ясен обняв її за стан, підштовхнув до багаття.

— Плигай і ти зі мною! Нумо, разом!

— Ой, згорю! — запручалася дівчина.

— Не згориш! Опирайся на мою руку — перелетимо, як птахи!

Він потягнув її вперед, залоскотав попід руками. Либідь заверещала, зареготала і помчала поруч з ним. Стрибнули з розбігу, — ухнули, мов пірнули в холодну воду, — і, щасливі, усміхнені, обоє опинилися по другий бік вогнища.

* * *

За Ясеном і Либіддю почали стрибати інші. Кожному хотілося пройти через священний купальський вогонь, що очищає від злих духів та скверни. Стрибали поодино й парами, стрибали з веселим сміхом і жартами, з молитвами і навіть зі страхом, але всі — з надією на очищени.

Далеко за північ палахкотіло багаття, далеко за північ веселилися переповнені молодою юнацькою силою і щастям хлопці й дівчата. Стугоніла під ногами земля, луною озивалося Зароссся, лисніли бронзові спітнілі обличчя, захопленням блищали очі.

Галявина не знала спочинку.

Співи, танці, жарти, ігри в горюдуба, довгої лози, челика, жмурки, гра на сопілці, ріжках, гуслях, грім бубнів, різні витівки й пустощі — чого тільки не набачилася і не наслухалася темна, таємнича купальська ніч, що здавалася ще темнішою і таємничішою від могутніх спалахів золотистого полум'я, крику наполоханих сов та ухкання лісовиків і русалок в непролазних нетрях і хащах предковічного лісу. Одного Щека не чути було серед загального гармидеру. Ще завидна уздрів незнайому

дівчину з міднозолотими косами, великими зеленими очима і дужим тілом. Побачив — і втратив спокій.

— Звідки вона? — спитав Хорива. Той розвів руками.

— Уперше бачу.

— Мабуть, з далекої веськи?

— Мабуть.

— Вона подобається мені! Я викраду її!

— Ти навіть не знаєш, як її звати.

— Дізнаюся.

— Як?

— Підійду і спитаю.

— Отак зразу?

— Не маю ж я часу приглядатися цілий рік, як ти до своєї Малушки!

— Який ти швидкий!

— А ти ж думав!

Щек осмикнув на собі сорочку, поправив пояс і сміливо попростував до зеленоокої отроковиці.

— Ти, здається, не наша, дівчино… Звідки будеш? — і подав руку до танцю.

Дівчина хотіла відхилитися, але Щек схопив її міцно за стан і повів у коло.

— Ось ти яка дика! Не втечеш!

— А от і втечу!

— Чому? Хіба я такий бридкий?

— Ні, не бридкий, навіть навпаки, — і дівчина вперше пильно подивилася на стрункого парубка з кучерявим чубом і палкими очима.

— То в чому ж річ? У тебе є наречений?

— Може, є, а може, й нема, — загадково відповіла дівчина.

— Так не буває.

— А от буває!

— Як?

— А так, — знову загадково усміхнулася незнайомка, — десь, може, є, а тут немає…

— Аа, це все одно, що немає! — рішуче сказав Щек, крутячись у швидкому танці. — Але я так і не дізнався, звідки ти?

— З Росави…

— А як тут опинилася?

— Прийшла з нашими хлопцями й дівчатами до вашого Купайла…

— От добре!

— Чому?

— Інакше — як би я тебе зустрів?

Дівчина зашарілася й опустила очі. Була зовсім молода — літ шістнадцяти, але дивилася сміливо, гордо.

— А коли б не зустрів?

— Дуже шкодував би! Дівчина спалахнула ще більше.

— Ви, хлопці, всі такі брехуни!

— Я — ні!

— Не вірю!

— Повіриш!.. Як тебе звати?

— А тебе? — в свою чергу запитала незнайомка.

— Щеком.

— А я — Рожана!

— Як гарно!

— Справді?

— Тобі личить…

— Ну, й словоблуд ти, Щеку!

— А от і ні!

— Чим доведеш?

— Тим, що викраду тя сьогодні!

— Ов? А далі?

— Станеш моєю жоною!

— Хахаха! — засміялася Рожана і, раптом перервавши танок, випурхнула з його рук і кинулась до гурту дівчат…

Цілий вечір Щек бачив одну Рожану, не відходив від неї. Не чути було його веселого співу, розгонистого сміху, ні з ким іншим не танцював, окрім зеленоокої отроковиці з далекої Росави. А коли спалахнуло купальське вогнище, кілька разів стрибнув з нею через багаття, а потім шепнув:

— Хочеш побачити, як цвіте папороть?

— Хочу… Хто побачить, як цвіте папороть, той знайде щастя!

— Тоді ходімо зі мною! — він схопив її за руку і повів до лісу.

Побачивши в темряві похмурі стовбури дерев і почувши неясні тривожні шерехи й крики нічних птахів, Рожана почала опиратися.

— Ти куди тягнеш мене?

— Я ж казав — хочу викрасти тя!

— Ой!

— От тобі й — ой!

З цими словами Щек схопив дівчину на руки і, міцно притиснувши до грудей, швидко поніс поміж коструватими кущами ліщини вниз до річки…

* * *

Цвітанка розчервонілася від швидкого танцю. Окрім Кия, вона, здається, не помічала нікого й нічого.

Чорний Вепр з досади закусив губу. Перуне ясний! Всі його мрії й сподівання можуть раптом розсипатися в порох від несподіваного почуття, що спалахнуло в серці цього дівчиська!..

А так би все могло добре скластися!

Невідомо, чи стане він коли-небудь князем полянським. Отець старий і не сьогодні-завтра віддасть богам душу. Але ж старійшини родів оберуть князем Радогаста — в цьому можна не сумніватися. Що ж тоді? Вони не почувають один до одного братерської любові. Швидше — навпаки… Отже, доведеться з матір'ю тікати з Родня і шукати пристановища десь-інде… От на цей випадок улицька князівна, коли б стала його жоною, дуже пригодилася б і допомогла здійснити задумане.

Князь Добромир — не жилець на світі. По всьому видно… Княжич Боривой ще хлопчисько, і його кілька літ можна не боятися і не брати до

уваги… Плем'я улицьке залишилося без князя, і навряд чи каган Ернак встиг поставити кого-небудь… Ось тут він і з'явиться до Ернака з проханням призначити його. А молода княгиня допоможе завоювати любов уличів… Чорний Вепр — князь уличів! Хай і під зверхністю гуннів, але — князь!.. Матиме свою дружину, матиме збройну підтримку вуя Ернака — хай тоді потягається з ним любий братик Радогаст! Руки будуть надто короткі!.. А там, дивись, і поляни перейдуть під його князівську владу!..

Окрім усього цього, і князівна ж гарна! Багато тут дівчат, а кращої немає!

І що ж тепер — утратити її? Мовчки дивитися, як інший увивається біля неї і, чого доброго, візьме в жони? Ні, Чорний Вепр не звик відступати ні перед ким і відступатися ні перед чим!

Він оглянувся на свій почет, кивнув головою.

— Люте, Мислято, Малку, йдітьно сюди!

Три вої стали поруч з ним. Лют був невисокий, гостроносий, з невеликими чорними очима, в яких блимали хитрі вогники. Він чимось нагадував в'юнкого, бистрого тхорика. В противагу йому Мислята скидався на ведмедя — вайлуватий, довгорукий, плечистий, а Малк вирізнявся серед них вродою і лагідністю.

— Ви бачите оту отроковицю? — спитав княжич.

— Яку? — незграбно повернув важку голову Мислята.

— Бачимо, — швидко відповів і за себе і за товаришів Лют. — Це та, що танцює з Києм?

— Так.

Тепер і Мислята побачив дівчину і втупився в неї важким поглядом.

— Ну, й що?

Чорний Вепр пальцем поманив хлопців ще ближче і щось швидко зашепотів їм над вуха. Потім, випроставшись, запитав:

— Ви все зрозуміли?

— Все, княжичу, — з готовністю відповів Лют.

— Та не забудьте обмотати коням копита, щоб не лишити сліду!

— Не забудемо!

— Тоді йдіть!..

* * *

Цілий вечір Цвітанка почувала себе щасливою. Міцні гарячі руки Києві легко кружили її в танці, а його ласкаві очі, в яких миготіли відблиски малинового полум'я, голубили її ніжно, як весняний вітрецьлегіт.

Раптом на галявині зчинився якийсь рух, почулися голоси:

— Купайло приспав Марену — і вогонь почав пригасати! Купайло постарів — пора йому на спочинок! Підпалімо Купайла! Підпалімо Марену! Хай очистяться у священному вогні!.. Чуєш, Кию!.. Скоро на небі зійде зоря!

Справді, було далеко за північ, і всі притомилися. Час кінчати грища і розходитися по домівках. Всі дивилися на Кия. Що він скаже?

— Ну, що ж — підпалимо Купайла! — гукнув Кий. — Грайте, танцюйте, співайте, веселіться! Ставайте в коло! А я під ідолів підкладу вогню! — і шепнув Цвітанці: — Побудь без мене... Потанцюй з дівчатами й хлопцями... Я не забарюся...

Він побіг до вогню, що вже пригасав, а Цвітанку підхопили під руки стомлені подругиотроковиці і закрутили в останньому швидкому танці, що мав продовжуватися, аж поки не згорять Купайло і Марена...

Тим часом Кий вихопив із багаття палаючий смолоскип і підпалив спочатку ідолище Купайла, а потім — Марени. Суха солома й соснові лати, з яких вони були зроблені, спалахнули, мов свічки. Золоте полум'я з тріском і гоготанням шугнуло в темне високе небо. Галявина поширшала, темрява відступила.

Довкола палаючих ідолів завихорилися в нестримному дикому танці сотні хлопців та дівчат. У відблисках кривавого світла миготіли бронзові обличчя, білі сорочки, розмаяні парубоцькі чуби і заплетені дівочі коси. Побрязкували металеві прикраси. Гула під ногами тверда вичовгана земля.

Все перемішалося. Навіть княжич Чорний Вепр зі своїми воями був затягнутий у цей бурхливий вир і, забувши про свою князівську гідність, стрибав, кричав і товк ногами землю нарівні зі всіма.

Так тривало довго, аж поки ідолища не згоріли зовсім і на галявину не впала темрява.

Тоді Кий підкинув у вогнище оберемок сухого хмизу і, коли по ньому поповзли свіжі язички полум'я, гукнув:

— Веселіє закінчилося! Час додому, друзі! — й очима пошукав Цвітанку.

Дівчини ніде не було. Стривожений, кинувся до сестри.

— Де князівна, Либідко?

— Десь тут, — відповіла та.

— Не видно.

— Ну, як же! Сама бачила її нещодавно… Кий глянув поверх голів.

— Цвітанкоо!

Ніякої відповіді. Задихані, перевтомлені дівчата й парубки поволі заспокоювалися. Улягався гамір.

— Цвітанкоо! — знову гукнув Кий.

На поклик з'явилися вої, надійшов Хорив з Малушкою, прибіг стривожений Ясен, перегодя, ведучи за руку Рожану, виринув з лісу Щек.

— Що сталося, Кию?

— Ви не бачили Цвітанки?

Всі мовчки перезирнулися. Ніхто не бачив. Кий відчув, як попід серцем війнуло крижаним холодом. Що з дівчиною? Де вона? Чи не схопив її лісовик та не затягнув у непролазні хащі? Або водяник — у чорторий? Або…

Тут він помітив Чорного Вепра. Княжич стояв, склавши на грудях навхрест руки, в оточенні своїх воїв і весело сміявся. Вої теж реготали. Один з них розповідав щось смішне.

Чорний Вепр! Яким оком дивився він на Цвітанку і як отроковиця боялася його! Чи не його це рук діло — зникнення дівчини?

Підкинутий у вогнище хмиз спалахнув і яскраво осяяв усю галявину. Скориставшись цим, Кий окинув поглядом дівчачі обличчя. Марно! Немає князівни!

— Цвітанко, озовися! Гей! Геей! Цвітанкоо!

Ніхто не озвався. Отже, залишається думати одне — дівчину викрали! Але — хто?

Кий знову пильно глянув на Чорного Вепра. Невже він? І тут раптом помітив, що в гурті княжичевих воїв мовби когось не вистачає, мовби той гурт зменшився, порідшав… Так, їх було десятеро, а зараз… А зараз всього семеро… Отже, трьох воїв немає… Де ж вони? Може, серед парубків?.. Ні, на галявині не видно… Чи не вони з наказу Чорного Вепра схопили князівну і держать десь у таємному місці?

Поволі ця думка переростала в упевненість. А коли Чорний Вепр несподівано кинув на нього через плече швидкий пронизливий погляд і зразу ж відвів очі, всякий сумнів зник. Так, без Чорного Вепра тут не обійшлося, його писок явно в пушку! Що ж робити?

Києві друзі мовчки стояли довкола і з подивом спостерігали, як мінилося обличчя їхнього ватажка.

— Що, Кию? — тривожно спитав Ясен. — Невже ти гадаєш…

— Миттю обшукайте всю галявину і прилеглий ліс! — наказав замість відповіді Кий.

Десятки юнаків розсипалися увсібіч і занишпорили у пошуках князівни. Скоро один по одному почали повертатися назад.

— Немає…

— Ніде не видно…

— Як у воду впала…

Кий усе більше хмурнів. По високому чистому чолу побігли дрібні зморшки. Темнорусі брови насупилися, а в очах заблискотіли холодні лиховісні вогники.

А коли повернулися ні з чим останні дружинники, він сказав:

— Я впевнений — це справа рук Чорного Вепра! Він викрав князівну!

— Що мовиш, Кию! — вигукнув Щек. — Одумайся! Чорний Вепр — княжич, наш гість!

— Ми не пустимо тебе до нього! — виступив наперед Хорив, держачи за руку свою Малушу.

Інші отроки мовчали, не знаючи, що робити. Ніхто з них не наважувався перечити Києві. Але й зачепити княжича… Що ж тоді буде?

На бік старшого брата несподівано стала сестра.

— А як же Цвітанка? Що ми скажемо князю й княгині?

— Хоч би й не це, то я мав би визволити дівчину, друзі, — сказав Кий. — Я бачу, мої брати пояли собі жон, а сестриця вийшла заміж… Так знайте: і я нині появ собі жону — князівну Цвітанку…

— Ти взяв собі в жони князівну Цвітанку? — вигукнув Щек. — І вона добровільно пішла за тебе?

— Безперечно.

— Тоді ми будь-що маємо відшукати її! Відкопаємо з-під землі!

— Витрусимо душу з Чорного Вепра! — додав Хорив. — Ходімо до нього!

Вся молодша дружина русів на чолі з Києм рушила на протилежний бік галявини, де в оточенні своїх воїв стояв княжич. Багато хто був озброєний мечами або списами.

Кий ішов попереду.

— Чорний Вепре, — сказав він, зупинившись насупроти княжича, — пропала князівна Цвітанка…

— Он як!

— Ми обшукали все довкола — її ніде немає!

— Хтось із парубків умкнув її, напевне…

— Вона моя жона!

— Твоя жона?

— Так, а ти викрав її, яко тать!

— Ти думаєш, що говориш? Князівни, як бачиш, біля мене немає…

— Але біля тебе не вистачає і трьох твоїх воїв!

— Вони десь гуляють з дівчатами.

— Ні, вони схопили князівну і тримають у потайному місці для тебе!

— Це лжа!

— А якщо не лжа, якщо це правда, ти станеш зі мною на двобій?

Чорний Вепр завагався. Якась невиразна тінь промайнула в його блискучих чорних очах.

— Ти погрожуєш мені? Як смієш!

— Смію!

— Я княжич, а ти… Ти, власне, простий воїн… Князівна не могла згодитися на шлюб з тобою!

— Отже, виходить, ти викрав її?

— Я не сказав цього.

Київ голос прозвучав суворо:

— Скажеш! Або ж не зійдеш з цього місця! Клянусь Перуном, я уб'ю тебе!

Чорний Вепр вихопив меч.

— Вої, до мене!

Обидві сторони оголили мечі. Ніхто вже не сумнівався, що в наступну хвилину проллється кров. Над галявиною залягла моторошна тиша.

Та до сутички не дійшло. Раптом крізь гурт занімілих, наляканих хлопців і дівчат, розштовхуючи їх, прорвався розхристаний задиханий княжич Боривой.

— Кию, де сестра?.. Де Цвітанка?.. Князь Добромир… наш отець… помер…

Хлопець уткнувся Києві в груди й голосно заридав.

Звістка була така несподівана, що всіх приголомшила. Кий опустив меча в піхви, погладив розпатлану голову отрока.

— Коли це сталося?

— Щойно… Я зразу кинувся сюди… щоб сказати сестрі… Де вона?

— Її немає…

— Як немає?

— Вона зникла…

— Кию, що ти говориш!.. Не могла вона так просто зникнути!

— Є підозра, що її викрав Чорний Вепр.

— Викрав Чорний Вепр? — у Боривоя зразу просохли сльози. — І вона погодилася?

— Він узяв її силоміць. Викрав, яко тать!..

— А ти?.. Я ж знаю — вона кохала тебе!

— Я визволю її!

— А як же... Завтра ж похорон...

— Цвітанки не буде... Але поховаємо твого отця достойно! — запевнив хлопця Кий і, повернувшись до притихлих юнаків і дівчат, твердо пророк: — Загасіть вогонь!.. Розходьтеся по домівках!.. А завтра, як сонце підніметься до полудня, приходьте на острів — поховаємо князя Добромира!..

— Що ж робити з Чорним Вепром, Кию? — спитав Щек. — Втече!..

— Не втече! Проведіть його на острів і стережіть від злих людей — він наш гість і завтра разом з нами ховатиме князя уличів.

— Ти поплатишся за це, Кию! — вигукнув княжич. — Я ніколи не прощу тобі такого приниження!

— Я знаю, — відповів суворо Кий. — Але і я тобі не прощу викрадення моєї жони! Затям це собі!

КНЯГИНЯ ІСКРА

Видовбана з дуплистої липової колоди корста стояла на санях, запряжених парою волів.

У корсті — князь Добромир, споряджений у далеку дорогу. На ньому — біла сорочка з вишивкою, широкий князівський пояс, оздоблений золотими бляшками, такі ж білі, як і сорочка, штани, заправлені в м'які юхтові чоботи.

Обличчя у князя воскове, вимучене. Напіврозплющені очі втупилися в безхмарне синє небо, а великі жовті руки мирно складені на грудях — мовби відпочивають.

Біля корсти — княгиня Іскра та її син Боривой. Втрата мужа й дочки за одну ніч вкрила княгинині коси сріблястим інеєм, а очі — тугою. Однак вона не плаче, тільки губи міцно стулені та блідий лоб зрошується дрібненьким холодним потом.

Зразу за нею — старійшина Тур, його сини й родовичі. Насупроти — Чорний Вепр з воями. Він суворий, але іноді, коли поглядом зустрічається з Києм, в його чорних очах спалахують насмішкуваті іскорки. Цьому є своя причина. Рано-вранці, дізнавшись про сутичку між княжичем і Києм, старійшина нагримав на сина і розігнав сторожу, яка стерегла княжича.

— Ти здурів, Кию, тобі боги затьмарили розум! Погрожувати синові мого давнього друга! Княжичеві! Як я подивлюся у вічі Божедарові? Га? — кричав старий схвильовано. — У ніч на Купайла кожен може пояти собі жону, яку хоче! Сам винен, що не вберіг князівни! Навіщо відпускав від себе?.. Тепер визволяй її, як хочеш, а Чорного Вепра не чіпай! Чуєш?

І це при Чорному Вепрові та його воях!

Києві не залишалося нічого іншого, як, похнюпившись, відповісти:

— Чую, отче…

Біля волів, тримаючись рукою за ярмо, стоїть волхв Ракша — високий, похмурий. Легенький теплий вітерець бавиться довгим сивим чубом. Всі ждуть його знаку — проводжати князя до скелі Світовида, де отроки вже приготували останню постіль для покійника — чималу купу сухих смолистих дров.

Та волхв не поспішає — дивиться на сонце і жде, коли воно зверне з півдня.

Всі мовчать. Не личить тривожити спокій мертвого розпачливими криками, плачем або розмовами. Хай покійник востаннє вдосталь надивиться на глибоке синє небо, наслухається шуму віруючої води у річці та шемрання зеленого віття дерев, хай безмовно побесідує з наймилішими людьми — жоною та сином, що схилилися біля нього в жалобі.

Всі дивляться на сонце. Чи не пора?

Дивиться і Ракша.

Та саме тоді, коли він хотів було гейкнути на волів, до південного берега Росі, зза крутого горба, виїхало чотири вершники. Вони швидко спустилися вниз і перемахнули через міст.

Тур примружив проти сонця очі — хто б це міг бути?

— Наші, — сказав Кий. — Сторожа повертається з поля… І, здається, не з порожніми руками — ведуть якогось гунна…

Люди захвилювалися. Хлинули від князевої корсти назустріч приїжджим. Небіжчикові вже однаково, а живі про живе думають!..

Невеликий загін наблизився до селища. Попереду їхав отрок Гроза, близький родович Кия, — зовнішній вигляд цілком відповідав його найменню: був він ростом високий, на виду — похмурий, а силу мав бичачу. Покійна мати Києва розповідала, що коли її молодша сестра Божиця народила синапервістка, саме лютувала гроза і все плем'я збіглося, щоб подивитися на незвичайного хлопчика — такий він був великий, дужий і на виду грізний. Так і прозвали його Грозою. А коли

виріс, то виявилося, що серце він мав м'яке, добре, лагідне і вивести його з рівноваги було майже неможливо.

З ним їхали нерозлучні друзі — вогнисточубий, веснянкуватий Ждан та неговіркий, з білими бровами і такими ж білими віями Велемир.

А хто ж четвертий? Руки його зв'язані за спиною, на плечах — сіра опанчиця, на голові — гостроверхий ковпак з повсті, на ногах — чирики з лошачої шкіри. І таке знайоме темне вилицювате обличчя!

Крек!

Кий аж кинувся наперед, вигукнув:

— Друзі, де ви спіймали сесю птаху? Гроза вайлувато сповз з коня.

— У степу, Кию... Поспішав кудись дуже... А ми з засідки і вискочили назустріч — от він нам прямо в руки і потрапив!

— Ну, й молодці!..

— Відбивався... Ждана поранив...

— Чим?

— Мав зброю — гуннську шаблю і лука...

"Гм, — здивувався Кий, — якщо гунн мав зброю, то одне з двох: або хтось йому дав її, коли він тікав з Родня, або ж він уже встиг добратися до своїх і там дістав... Але якщо він побував у гуннському стані, то як знову опинився тут?.. Невже гунни так близько?.. Чи каган послав його у розвідку?"

А вголос сказав:

— Спасибі вам, друзі, за бранця. І стережіть — дуже він нам потрібний!

Гроза і Велемир допомогли Крекові злізти з коня. Ніхто не помітив, як у цю мить Чорний Вепр швидко перезирнувся з гунном.

Відразу ж Ракша торкнув волів, і сани, шурхаючи полоззям по гарячій, мов присок, пилюці, зрушили з місця. Вслід за ними потік натовп людей — чоловіків, жінок, дітей.

Першими в ньому йшли княгиня Іскра і княжич Боривой.

Так мовчазна похоронна процесія перетнула майже весь острів, і Ракша зупинив волів біля підніжжя Світовидової скелі, де посеред чималої галявини лежала купа сухих дров. Тур з найстаршими і найповажнішими родовичами підняв корсту і поставив на них. Волхв Ракша дістав кремінь, кресало, трут і в ногах у небіжчика викресав вогню. Скоро полум'я зміцніло, загоготало, завирувало, почало лизати боки корсти, заповзати в неї.

Боривой, бачачи, як спалахнула на отцеві сорочка, заплакав. А княгиня раптом підняла догори руки і голосно промовила:

— О ясний Світовиде, і ти, могутній Перуне! Ви забираєте від мене мого милого лада князя Добромира… В радощах і в горі прожили ми сдільно все життя і по звичаю й покону племені нашого хочу і в смерті бути разом з ним!.. Тож прошу вас, боги, прийняти і мене разом з князем до себе! Бо жити без нього буде мені важко, гірко й нелюбо! — Потім обняла сина. — Прощай, Боривойчику, мізинчику мій найдорожчий! Знайди сестру Цвітанку — і будьте щасливі й долі милі! А я піду від вас за вітцем нашим, бо йому я зараз потрібніша!..

З цими словами вихопила з-під одягу ножа і вдарила ним себе в серце.

Болісний зойк Боривоя пролунав над сонячним островом.

— Матінко!

Але натовп, що сколихнувся від того крику, мовчав. Хто б же наважився відвести руку жони, коли вона добровільно побажала піти за своїм мужем у царство мертвих? Вона вчинила так, як велить предковічний покон і звичай слов'янських пращурів.

Іскра померла відразу, її поклали поряд з князем просто на багаття.

Вогонь розгорався все дужче. Малинові язики його шугнули вгору й охопили обох покійників з усіх боків. Стало нестерпно жарко. Люди відступили на чималу відстань, але й тут затуляли обличчя руками від віруючого полум'я.

Тільки золотоликий Світовид та суворий Перун зі своєї скелі холодно, мовби чимось незадоволені, дивилися чорними очима і на людей, і на багаття, і на небіжчиків, що лежали в вогні.

Їхня невдоволеність не пройшла повз увагу волхва Ракші.

— Боги вимагають жертви! — гукнув він, потрясаючи сивими патлами. — Князівської жертви!

Князівська жертва не проста. Тут не обійтися кров'ю бичка, ягниці чи свині, — потрібно пролити людську кріцю!

Серця людей наповнилися забобонним жахом і трепетом. Кожному хотілося побачити, як боги приймають людську жертву, але ж невідомо, на кого укаже божий перст.

— Ось винуватець смерті князя Добромира! — вигукнув Ракша і скарлюченим пальцем ткнув Крекові в груди. — Його принесемо в жертву богам! Хай проллється його кров разом з кров'ю князевого бойового коня!

— Хай проллється його кров! — луною відгукнулися родовичі.

— Ведіть його! І коня давайте сюди! І коня сюди!

Гроза і Велемир схопили Крека за руки — потягли до требища. Він закричав, почав опиратися, але його ззаду підштовхнув списом Ясен, а молодший брат Грози Тугий Лук вів позаду на поводі вороного князевого коня. За ними рушив Ракша, потім — старійшина Тур з синами, слідом — враз поблідлий княжич Чорний Вепр, а позаду — всі родовичі. Поспішали, товпилися, кожному хотілося стати ближче, щоб побачити, як проллється жертовна кров.

Перед капишем зупинилися.

На мовчазний знак Ракші підвели коня. Нічого не розуміючи і не підозріваючи, що хвилини його полічені, він спокійно похитував головою і помахував хвостом, відганяючи оводів.

Потім волхв подав знак Грозі й Велемиру — й ті підвели Крека. Волхв вийняв широколезого ножа — пальцем попробував, чи гострий.

Гунн посірів, смертельний жах округлив його вузькі очі, корчами зсудомив ошкіреного рота.

— Чекай, старий! Не вбивай! — раптом заговорив він досить добре мовою словенів, яку легко розуміли поляни. — Ваш бог задовольниться одною жертвою — віддайте йому коня! А мене не чіпайте!

Всі були вкрай здивовані — і Тур, і Кий, і Щек, і Хорив, і Боривой, і, особливо, Чорний Вепр.

— Гунне, ти говориш понашому? — вигукнув Ракша. — Чому ж не признавався раніше?

— Не було потреби…

— А тепер?

— А тепер ви хочете мене вбити…

— Ми принесемо тебе в жертву Даждьбогові!

— Це все одно… Я хочу жити! Відпустіть мене! Ваш бог задовольниться конем!

— Нам краще знати, чим задовольниться наш бог, гунне! — розсердився Ракша і підняв ножа над головою.

Але тут Чорний Вепр став перед гунном.

— Не руш, волхве! Полонений належить не вашому родові, а князеві Божедару! Його подарував йому старійшина Тур! — і витягнув меча.

Зчинився шум. Задні хотіли почути й побачити, що діється біля требища, і напирали на передніх, передні потисли і волхва, і Тура, і Крекових охоронців, і жертовного коня. Когось придушили — почувся болісний скрик.

Скориставшись замішанням, Чорний Вепр рубонув мечем по вірьовках, якими було стягнуто руки Крекові.

— Тікай! — крикнув погуннськи. — Мчи до Родня! Я наздожену тебе!

Крек, мов дика кішка, спритно плигнув на спину коневі, вихопив у сторопілого воя поводи, крикнув щосили:

— Вйо!

Кінь піднявся дибки — і люди кинулися перед ним врозтіч. Давлячи копитами тих, хто не встиг ухилитися, Крек вирвався з тісного кола нажаханих русів і помчав по схилові до Росі…

Ніхто не пустився в погоню — не було коней. А без коней хіба доженеш?

На якийсь час усі завмерли і довго не могли вийти з заціпеніння. Приголомшений волхв хотів щось сказати, але тільки зіпав волохатим ротом. Нарешті оговтався і в страшному збудженні, потрясаючи корчуватими руками, накинувся на Чорного Вепра.

— О боги, яке блюзнірство!.. Княжичу, ти зневажив Світовида, ти образив Перуна, ти відібрав у них требу! Цим накликав гнів богів на себе і на все наше плем'я! Небесні кари впадуть на наші голови — і не буде нам пощади! Коли б ти не був сином князя, ми, замість гунна, якому ти допоміг утекти, принесли б тебе в жертву богам! А так — іди від нас! І хай боги осудять тебе, яко святотатця, за вчинений злочин!

Всі мовчали, вражені і тим, що сталося, і тим, що сказав щойно волхв. Чорний Вепр зблід, до крові закусивши губу. Проклятий дідуган! Його варто було б провчити за такі слова! Але не зараз! Не час! Варто почекати, а вже потім, коли матиме владу над плем'ям, розправитися і з чаклуном, і з Києм, і з усім родом русів!

Він утягнув голову в плечі і, махнувши своїм воям рукою, швидко пішов униз, до лугу, де один з воїв стеріг коней. Всі розступилися перед ним, проводячи важкими, лиховісними поглядами.

* * *

Похорон затягнувся до самого вечора. В жертву богам зарізали дві ягниці з отари старійшини, і їхньою кров'ю оросили сухе каміння требища.

Потім жінки принесли брашно — хліб, смажене м'ясо, кисіль і ситу — і дорослі, відіславши зі старими жінками дітей додому, сіли до поминальної учти.

Коли стемніло, запалили вогонь. Полум'я осявало бородаті обличчя старих, веселі, захмелілі від сити очі отроків і жінок. Хоча Добромир і був князем, але князем чужим, і ніхто за ним особливо не тужив. Тому велися жваві розмови про купальську ніч, про княжича Чорного Вепра, про гуннів, а молодь жартувала і навіть потихеньку затягувала далеко не сумних пісень.

Тільки Києві та Боривоєві було не до веселощів. Княжич почервонілими від сліз очима дивився на пригасле вогнище, де лежали перепалені кістки його батьків, і кусок не ліз йому до горла. А Кий думав про Цвітанку. Де вона? Куди запроторив її Чорний Вепр? Як визволити дівчину?

Побачивши на очах у хлопця сльози, Кий обняв його за плечі, пригорнув до себе, прошепотів:

— Не плач! Ти ж княжич, муж, воїн! А мужеві не личить плакати!..

Боривой уткнувся старшому другові обличчям у груди і заридав ще дужче. Потім перегодя затих і довго так сидів, зігрітий теплими руками Кия, прислухаючись, як гучно й розмірено стукає в нього серце.

Опівночі зійшов місяць — осяяв усе довкола. З Росі повіяло нічною прохолодою, дихнуло вологим туманом і запахом водоростей.

Але ніхто з родовичів не рушив додому. Всі ждали сходу сонця.

Коли за лісом зарожевів край неба і на тисячі ладів заспівали, затьохкали пташки, волхв звелів подати корчагу — великий череп'яний глечик. З ним попростував до попелища, де вже згасла остання іскра. Обережно ступив у нього, взяв череп князя Добромира. Білий, перепалений, він захрускотів, зашурхотів — і розпався в його руках на дрібні скалки.

Волхв висипав їх у корчагу. Потім простягнув руку по череп княгині...

Так він визбирав усі кістки небіжчиків — наповнив ними посудину майже по вінця і, підкликавши до себе Хорива і Ясена, звелів нести до кладовища.

Хлопці повернули на лівий берег Росі. Мовчазні родовичі рушили за ними слідом.

Кладовище було розташоване на похилому горбі між двома ярами. Тут уже темніла свіжа неглибока яма. Біля неї сиділо кілька дідів з дерев'яними заступами.

Волхв забрав від хлопців корчагу — опустив у яму. Потім кинув на неї жменю землі. За ним підійшов Тур — зробив те ж саме. А тоді у мовчанні рушив увесь рід — чоловіки, жінки, старі й молоді. Кожен нахилявся — кидав пригорщу глини, примовляв:

— Хай буде вам, князю й княгине, легкою наша полянська земля!

Коли перейшли всі, чоловіки взялися за лопати, і над могилою незабаром виріс свіжий округлий горб.

ПЕРЕД ГРОЗОЮ

До півночі загін Чорного Вепра, наздогнавши Крека, швидко мчав на схід ледь помітною доріжкою, що звивалася по горбистому Пороссю. Позаду залишилися лісові хащі, звідки долітали тривожні крики нічних птахів, невеликі селища в глибоких балках, вузькі ниви побіля них, засіяні достигаючим житом. Врешті всі стомилися — і коні, й люди. Зморював сон.

Тоді княжич вибрав затишну місцину на узліссі і наказав стриножити коней.

Багаття не розкладали. Було тепло. З безхмарного неба світив сріблястий місяць, зі степу подихав легкий, настояний на запахові полину, чебрецю та ромашки вітрець, і стомлені вої, попадавши на траву, миттю поринули в глибокий молодечий сон.

Не спало двоє — Чорний Вепр і Крек.

Переконавшись, що всі міцно сплять, а коні мирно хрупають соковиту пашу, Чорний Вепр подав знак гуннові, і вони, відійшовши вбік, прилягли в тіні, під коструватим стовбуром старої груші.

— Ну, розповідай — кагана Ернака бачив? — спитав тихо княжич.

— Бачив, — відповів Крек. — І все зробив так, як ти наказував, — талісман передав, про твою матір і про тебе розповів…

— Ну й що?

— Каган зрадів, що його сестра жива і що в нього є племінник…

— А про мій намір піддатися гуннам і з їхньою допомогою стати полянським князем казав?

— Аякже!

— Ну, й що відповів на це мій вуйко?

— Обіцяв допомогу і захист.

— А якщо мені не пощастить спекатися брата Радогаста?

— Тоді — князювання у племені уличів… Каганові потрібна там віддана людина.

Чорний Вепр полегшено зітхнув:

— Це добре… Коли ж чекати вуя з військом? Крек здвигнув плечима.

— От цього не знаю… Каган своїх намірів не розкриває нікому.

— Мені, своєму племінникові, міг би й розкрити, — образився княжич.

— Його довіру ще треба заслужити, Чорний Вепре.

— Я заслужу її… Так і передай Ернакові — заслужу! — сказав після роздуму Чорний Вепр. — І хай каган не гається, а йде на Рось! Князь Божедар, мій отець, уже такий старий і хворий, що боги от-от покличуть його до себе… Було б добре, щоб гунни підійшли до Родня ще до його

смерті. Тоді мій брат Радогаст не встиг би зібрати під свою руку всю полянську силу… Розумієш?

— Ще б пак!

— У мене тут багато ворогів, та найстрашніші для мене двоє — Радогаст і воєвода молодих русів Кий. Хай допоможе мені вуйко знищити їх, а з іншими я сам розправлюся!

— Передам каганові про це…

— Тоді не гайся… Бери коня — і в путь!.. Жду тебе в першу ніч молодого місяця біля Родня.

— Гаразд, — сказав Крек і вклонився княжичеві в ноги. — Дякую, Чорний Вепре, що вдруге врятував мене від смерті. Повік не забуду цього. Хай береже тебе Тенгріхан!

Він підвівся, розтриножив коня, скочив у сідло і тихо, без шуму зник у сріблясто-синій імлі місячної ночі.

* * *

Родовичі, всі, як один, одягнуті в біле, з кладовища рушили додому, розтягнувшись попід горою купками, мов гуси, що повертаються з пастівника додому.

Тур ішов з волхвом, але Кий притримав його за рукав.

— Отче, відпусти нас з Боривоєм — пошукаємо Цвітанку, — промовив стиха, і в його голосі відчувся глухий, прихований біль.

— Де ж ви будете її шукати? Світ великий…

— Родня вона не минула… Або десь поблизу нього… Більше нікуди Чорному Вепрові її везти… Там і шукатимемо.

— А якщо потрапите княжичу до рук?

На все воля богів, отче. Але ж я не ликом шитий — сам постараюся обхитрити Чорного Вепра!

Тур з любов'ю глянув на сина. Гарний отрок! Уже, власне, муж! Спокійний, дужий, розумний! Як би радувалася душа Білиці, коли б боги не покликали її до себе! І старому батькові — радість, і молодшим братам та сестрі — опора!..

Однак дати згоду не поспішав.

— А якщо гунни посунуть?.. Я міркував, що ти станеш не тільки на чолі молодшої дружини, а поведеш усю силу руську. Бо мене вже роки гнуть донизу… А що гунни нападуть — чує моє серце. Недарма Крек так швидко об'явився в наших краях!

Кий задумався.

— Я не затримаюсь, отче… У поле ж пошлемо посилену сторожу. А замість себе залишу Щека, — він глянув у сині, трохи примерхлі очі батька. — Він впорається…

— Кого ж ти ще, крім Боривоя, візьмеш з собою?

— Хорива, Братана і Грозу.

— Гадаєш, досить буде?

— Гадаю, досить… Ми ж ідемо не на відкритий бій, а вивідачами. Чим менше нас, тим краще.

— Гаразд, їдьте… Але якнайшвидше повертайтесь!

— Повернемося, отче.

Повеселілий Кий підійшов до гурту отроків, котрі ждали на нього.

— Ну, що? — кинувся Боривой.

— Їдемо!

— Зараз?

— Який ти швидкий! — усміхнувся Кий і повернувся до отроків. — Друзі, хто хоче піти в поле сторожувати гуннів?

Всі ступили наперед.

— Я!

— Я!

— Я!

Кий підняв руку.

— Ні, так не годиться. Я сам назначу старших… Ясен, Вовчий Хвіст, Ломинога, Велемир! — названі отроки виходили наперед і ставали поряд з Києм. — Ви будете болярами… Кожен з вас візьме по п'ять воїв, коней, зброю, харчів на тиждень — і сьогодні в степ! Побачите гуннів — негайно дайте знати нашим!.. А ти, Щеку, залишишся воєводою замість

мене... Отець скаже, що робити... Хорив же, Боривой, Братан і Гроза поїдуть зі мною... Всім вирушати не гаючись!

Другого дня, надвечір, подолавши нелегкий шлях від Кам'яного Острова до Родня, Кий зі своїми супутниками зупинився в густому лісі, біля самого Дніпра. Всі були стомлені й голодні. Підкріпившись сухарями і в'яленою рибою, стриножили коней і пустили в яр пастися, а самі лягли спочивати і відразу поснули.

Опівночі Кий прокинувся, розтермосив Хорива і Боривоя.

— Пора!

Хлопці продерли очі, почали позіхати. Але, згадавши, чого вони тут, враз схопилися на ноги.

— Що робитимемо, Кию?

— Передусім — на Родень! Якщо пощастить спіймати кого-небудь і ми дізнаємося, де Цвітанка, тоді подумаємо, що робити далі!.. Все — коней, харчі, кожушини — залишаємо тут. Гроза та Братан постережуть... З собою візьмемо тільки мечі та вірьовки, щоб зв'язати полоненого, якщо візьмемо, а також ганчірку — заткнути рота.

Щоб не плутатися по яругах, пішли берегом, понад самою водою. Зупинилися навпроти Родня. Прислухалися. Тихо хлюпощеться м'яка дніпровська хвиля у темній осоці, іноді десь скинеться щука, прокричить сова — і знову терпка тиша окутує землю... Ні людського гомону, ні гавкоту собак — усі сплять...

Обережно, хапаючись за стовбури дерев та за кущі, видерлися на гору і наблизилися до дерев'яної загорожі.

Кий підвівся навшпиньках і заглянув у дворище. Та побачив небагато: темні будівлі, купи дров попід загорожею, якісь неясні тіні вдалині, ї жодної людської постаті. Мов вимерли всі або поснули непробудним сном.

"Так і до лиха недалеко. Досить гуннам підійти вночі, оточити веську — ніхто живим не виприсне звідси", — подумав Кий.

Та думав він так передчасно. Коли, вхопившись за частокіл, підтягнувся вгору, щоб перемахнути в двір, під вагою тіла заскрипіло сухе дерево — і враз у темряві завалували собаки. Ціла зграя їх, з галасливим гавкотом, мов на ловах, кинулася на той звук.

Від воріт долинув сонний голос сторожа:

— Цуцу, кляті, щоб ви показилися! Спати не даєте!

Другий голос відповів:

— Тхора почули або лисицю! От і заходилися!

Собаки — а було їх не менше десятка — побачили чужинця і, збившись у гурт, стрибали на частокіл, гавкали, гарчали — аж захлиналися від люті.

Кий вилаявся:

— А хай йому грець! Тікаймо!

Щоб не наробити шуму, з гори спускалися поволі. Біля Дніпра зупинилися і якийсь час мовчали, вслухаючись у собачий гавкіт, що не вщухав.

— Вночі нам сюди не пробитися, — промовив Хорив. — Треба шукати іншого шляху. Якщо Цвітанка у Родні, то нелегко нам буде визволити її звідти!

Кий стиснув кулаки. Справді, вночі не потикайся — собачня здійме такий ґвалт, що й не радий будеш. А вдень тим паче — якраз потрапиш у лабети до Чорного Вепра. А він живим не випустить! Що ж робити?

І Хорив, і Боривой дивилися на нього мовчки, ждучи відповіді. Та хіба легко щось тут придумати?

— Ходімо назад. Поспимо до ранку, а там зійде ясен Даждьбог — осінить нас своїм золотим промінням, і ми придумаємо що-небудь…

Вони повернулися у яр, до товаришів, вибрали суху місцину, полягали один побіля одного, накрилися овчинами і миттю поснули.

Прокинулися від голосного співу пташок. З-за Дніпра, пробиваючи густу завісу рожевого туману, сонце бризнуло на свіжу, скроплену ранковою росою землю світлом і теплом.

Умившись холодною водою з лісового струмка, нашвидкуруч поснідали.

— А тепер, друзі, ходімо, — сказав Кий. — Не поталанило нам уночі, то, може, пощастить удень… Я гадаю так: будемо висліджувати Чорного Вепра і його людей. Хто має чутке вухо і гостре око, той багато чого дізнається…

Тепер ішли обережно, один за одним, ступаючи так тихо, щоб ні суха гілка не тріснула під ногами, ні листя на кущах не зашелестіло. Здершись на кручу, що сусідила через яр з Роднем, перевели дух.

— Ждіть на мене тут, — наказав Кий, — а я гляну з високості, з дерева, бо близько підходити до князівського двору вдень небезпечно.

І він спритно, мов білка, поліз угору по сукуватому стовбуру старезного дуба. Піднявшись над верховіттям темнолистих грабів, що густо поросли довкола, примостився на міцній гілляці. Звідси видно було і князівське дворище, і требище, і дорогу, що петляла понад Россю і вела в лісові нетрі, і Дніпро, і синю задніпрянську далечінь.

Сонце вже розігнало туман, і весь великий і прекрасний край лежав умитий сонцем, як на долоні. Та Києві ніколи було милуватися цією красою. Думка про Цвітанку, мов колючка, ятрила серце.

На Родні куріли дими, спокійно ходили люди. Долинуло припізніле кукурікання півня. Все було так, як, мабуть, кожного літнього ранку, відколи там поселився полянський князь.

Все так, але й не так. Десь, у темній хижці або ж поблизу, у таємному, тільки Чорному Вепрові та його вірним людям відомому місці, знемагає від страху та розпуки улицька князівна. Про що думає вона зараз? Про кого? Про нього? Про Боривоя? Про отця? Про матір?.. Адже про смерть батька та матері вона до цього часу ще не знає…

Кий приклав руку до лоба і пильно вдивляється в кожну постать, що з'являється на княжому подвір'ї. Чи не Чорний Вепр?

Здалеку важко розгледіти обличчя, але Києві здається, що молодшого княжича він упізнає по зростові, по чорному, підстриженому під макітру чубові та по золотих бляшках, якими оздоблений його пояс.

Та Чорного Вепра немає. Пройшло кілька сторожів, робучичів, князівських конюших, котрі доглядають коней, вийшов з хижі, сів на сірого огиря княжич Радогаст і кудись поїхав, почали поратися біля свиней та птиці дворові жінки.

На дуба здерлися Хорив і Боривой.

— Ну, що?

— А нічого! — відповів похмуро Кий. — Чорний Вепр мов крізь землю провалився!

Хлопці оглянулися довкола.

— Знайдеться! Не голка! Спить, мабуть, після повернення з Кам'яного Острова, а виспиться — вилізе на білий світ! — промовив Хорив.

— Будемо сподіватися.

Вони замовкли. У кожного було тяжко на серці. Києві — через Цвітанку, Боривоєві — через те, що залишився одиноднісінький, мов палець, на світі, а Хоривові — від того, що старший брат за останні дні змарнів і звівся нанівець.

Сиділи так довго, пантруючи за Роднем, і почали вже втрачати надію на те, що побачать молодшого княжича.

Сонце підбивалося все вище і вище, аж поки не спинилося прямо над Дніпром. Його золоті промені стали вже не просто теплими, а по-справжньому гарячими, і коли б не шпаркий вітерець, Стрибогів онук, що вільно шугав понад лісом і лунко шумів у дубовому гіллі, то хлопцям довелося б добре посмажитися. Але він остуджував їхні розгарячілі тіла і летів ген-ген за темні гори Заросся. Першим побачив Чорного Вепра Боривой.

— Ось він! Їде! — Отрок показав на дорогу, що звивалася попід лісом. — Та не з Родня, як ми ждали, а, навпаки, до Родня… Отже…

— Отже, він тільки-но повертається! — скрикнув Кий. — Десь, видно, загаявся, або ми випередили…

— Не поспішає, — додав Хорив. — Бач, як вої його розтягнулися, — притомилися, мабуть… І Цвітанки немає з ними…

Чорний Вепр справді їхав поволі. Кінь опустив голову і ледве переставляв ноги. Та й сам верхівець сонно похитувався в сідлі. А його вої, попустивши поводи, розтягнулися по дорозі на ціле поприще. Всіх розварила нещадна полуднева спека.

— Ну, от, княжичу, ми й знову звиділися, — промовив тихо Кий. — Тепер не згубимо тебе з очей!..

* * *

День минув у тривозі й напруженні. До самого заходу сонця Кий з друзями пильно стежив за Роднем, не обминаючи своєю увагою жодного болярина, воя чи робучича, котрі виходили та виїздили з воріт. Слідкували за кожним, хто викликав підозру, що може бути посланцем Чорного Вепра, — куди простує? Чи не в потаємне місце, де довірені люди тримають під сторожею Цвітанку?

Та як не приглядалися, нічого підозрілого виявити не змогли.

Так минув і ще один день.

Кий впадав у відчай: де дівчина, що з нею, чи жива вона? І ладен був піти на найвідчайдушніший крок. І тільки тверезий розум утримував його від необачного вчинку.

Вранці третього дня вивідачі раптом помітили, що на Родні зчинився якийсь незрозумілий переполох. На подвір'ї забігали люди, почулися крики й голосіння. В різні кінці — на Поросся, за Дніпро, на Ірдинь —

помчали кінні гінці. А незабаром почали прибувати піші й кінні загони воїв, котрі ставали табором понад берегом Росі та у полі, де схрещувалися дороги. Там запалали вогнища. Легкий вітрець доніс запах кулешу, що варився в котлах, гул багатьох людських голосів, іржання стриножених коней.

Чорний Вепр за цей час нікуди з Родня не відлучався, хоча кілька разів з'являвся на подвір'ї і навіть одного разу навідався до табору.

Кий губився в здогадах. Що там? Чому така тривога? Для чого збирається військо? Може, Чорний Вепр задумав похід на Кам'яний Острів, щоб помститися русам за образу? Чи надійшла звістка про наближення гуннів?.. І де, нарешті, Цвітанка? Десь у таємній оселі серед лісів? Чи Чорний Вепр уночі доправив її на Родень?

Відповідей на жодне з цих питань не було, і серце Кия все дужче й дужче стискувалося від важкого передчуття. Потрібно було зважитися на рішучий крок, щоб, не роблячи безпідставних припущень, точно дізнатися, що ж відбувається на Родні і де Цвітанка.

Таких рішучих кроків могло бути два: піти кому-небудь на князівське подвір'я або схопити кого-небудь з людей Чорного Вепра і силоміць змусити розповісти про все.

Поки, сидячи на вершині дуба, Кий роздумував, що їм робити, Боривой, забравшись ще вище, озирав далину. Хлопця, як і Кия, гризла нетерплячка. Йому, безперечно, хотілося якнайшвидше визволити сестру. Але, з огляду на молодість, зосередитися тільки на своїх невеселих думках він не міг, а тому вряди-годи, забувши, чого він тут і що потрібно стежити лише за Роднем та прилеглими до нього стежками й дорогами, він іноді поглядав і за Дніпро, і за Рось, і за далеку Ірдинь.

І от в одну з таких хвилин його молоді чіпкі очі запримітили вдалині, за Россю, якусь темну рухому цятку, що спочатку здалася йому

степовим вихором. Та згодом, поглянувши вдруге, з подивом відзначив, що то не вихор.

Цятка тепер стала схожа на хмаринку, що росла, темніла і наближалася до Росі.

"Гм, що ж воно таке?" — подумав хлопець.

Він приклав руку до лба, щоб захиститися від сонця, що сліпило очі, і прикипів поглядом до далекого обрію. І тут серце його здригнулося — по степу йшла, здіймаючи куряву, гуннська орда. Саме так вона йшла й на уличів — котилася темним живим клубком, а над нею, відчуваючи поживу, шугало чорне гайвороння, Боривой мало не звалився з дерева.

— Кию! Гунни! — гукнув так голосно, що Хорив, Братан і Гроза, котрі спочивали під деревом, схопилися на ноги.

Кий з несподіванки аж кинувся:

— Де?

— Ген за Россю!

— Не бачу… Тобі, мабуть, привиділося!

— Ні, не привиділося… Та не туди ти дивишся! Ген у степу, між лісами!

Кий тихо охнув:

— Справді — гунни!.. О великий боже Світовиде!

На дерево вилізли Хорив, Гроза і Братан, сіли на товстій гілляці. Вони теж побачили гуннів. Орда наблизилася настільки, що вже видно було окремих вершників.

— Що робитимемо, друзі? — спитав Кий.

Ніхто йому не відповів. Вражені страшним лихом, що котилося по степу, хлопці мовчали. Врешті Хорив сказав:

— Треба повертатися додому… Ми мусимо попередити рід!

По Києвому обличчю промайнула гримаса болю.

— А Цвітанка? Невже ми залишимо її напризволяще?

Хорив обняв брата.

— Кию, пробач… Звичайно, ми не покинемо її в біді. Та що ж робити?

— Я звідси нікуди не поїду, аж поки не визволю сестру! — вигукнув Боривой. — Або хоча б дізнаюся, де вона і що з нею!

— Ну, хто ж каже, щоб ти їхав? — поспішив заспокоїти його Хорив. — Ми з тобою залишимося, а Кий з хлопцями хай їде! Насувається війна — він там потрібніший!

Кий обняв їх за плечі.

— Дякую, братове. Чуйні серця маєте… А тепер послухайте, що я намислив. Гадаю, не попередити про небезпеку князя і княжичів ми не можемо. Повинні попередити! Бо ні з Родня, ні з табору гуннів не видно… Тож ми — або хтось із нас — маємо їхати туди!

— А там нас схопить Чорний Вепр! Ти подумав про це, Кию? — здивувався Братан.

— І про це подумав, — відповів Кий. — Гадаю, тепер не посміє він схопити нас. Та й родовичі не дозволять… Отже, зробимо так. Хорив і Боривой залишаються тут і, що б не сталося з нами, дбають про те, щоб знайти Цвітанку… А я з Грозою та Братаном поїду до табору. А там — видно буде…

* * *

Троє воїв вискочили з лісу і прудко побігли до найближчого табору за дорогою. Ще здалеку Кий закричав:

— Гунни йдуть! Гунни!

Табір враз сполошився. Закричали, заметушилися вої, наперед вийшли старійшини, зразу оточили Кия і його друзів.

— Де гунни? Звідки дізналися?

— За Россю! Вже зовсім близько!.. Вилізьте на дерево — подивіться!

Тим часом страшна звістка сколихнула всіх. Над табором пронісся тривожний гул:

— Гунни! Гунни!

Цей гул швидко досягнув таборів, що стояли над Россю, і там зчинився переполох. Всі хапали списи, пращі, луки, тули, мечі — мчали на гору, на широке рівне поле, озиралися навкруги, намагались побачити ворога. Голосно гукали старійшини родів, скликаючи до себе родовичів.

Все змішалося, все переплуталося.

Кий помітив, що тут лише чотири найближчі до Родня роди — родя, боїка, орла і ведмедя. Отже, чомусь зібралася заледве чверть полянського війська. Чому? І чи зуміють ці чотири роди дати відсіч кочовикам? Адже на те, що встигнуть підійти інші, годі було сподіватися.

З задуми його вивели несподівані звуки, що долинули з Родня. Там затрубили роги, протяжко загули гуслі, жалісливо засвистіли сопілки. Потім відчинилися ворота — і з них білі воли вивезли на санях білу липову корсту, накриту червоним корзном. За саньми йшов чималий гурт людей, одягнутих у білі корзна — колір жалоби й печалі. Попереду виступали княгиня Чернета, княжичі Радогаст і Чорний Вепр, три князівни, яких Кий не знав, а тільки тепер здогадався — визначив по одягу, що то дочки покійного, їхні чоловіки — боляри, дворова челядь…

У Кия тьохнуло серце.

— Що це? Невже…

— Помер князь Божедар, — відповів йому хтось. "Помер князь Божедар!.. Так ось чому не показувався Чорний Вепр! Відходив з життя князь — і йому було не до Цвітанки!.. Ось у чому причина переполоху на Родні і прибуття сюди найближчих родів! — подумав Кий. — Не в тому, що йдуть гунни, — про них тут ніхто не знав, бо полянську сторожу гунни, мабуть, знищили або взяли в полон, — а в тому, що упокоївся перестарілий князь, відійшовши в країну праотців… Як невчасно! Звичайно, для нас, полян… А для гуннів — саме раз! Вибрали час для нападу — ніби в око вліпили! Ніби хто підказав їм!.. І князя нема, і військо не зібране…"

Перше, що спало йому на думку, було — тікати звідси якнайшвидше і мчати до Кам'яного Острова. Та враз відкинув цей намір. Підсвідомо

відчув, що назрівають такі події, від яких не має права тікати. Він не розумів, чи це пов'язано з долею Цвітанки, чи з долею всього полянського племені, — лише неясно відчував потребу залишитися тут, незважаючи на небезпеку, яку таїть у собі зустріч з Чорним Вепром.

Похорон тим часом наближався до лисого пагорба над Россю, де тільки тепер Кий помітив велику сіру купу дров, на яких мали спалити князя. І тоді вої рушили назустріч похоронній процесії густим натовпом, зовсім не так, як це б личило в цю сумну хвилину, а поспішно, з тривожними вигуками та брязкотом, зброї. Вони оточили сани з корстою покійного князя, і воли змушені були зупинитися.

Наперед виступили княжичі. На їхніх обличчях ясно вималювався гнів, змішаний з подивом.

— Що сталося, родовичі? — спитав Радогаст і звернувся до старійшини, що проштовхувався наперед: — Добрите, хіба так військо мало провести свого князя в останню путь? Чому всі збилися, мов отара овець?

Старійшина, високий, сивий горбоносий дід, простягнув перед собою руки, вигукнув:

— Княжичі, гунни йдуть!

Радогаст зблід. Чорний Вепр стиснув сухі пошерхлі губи, неспокійно ковзнув поглядом по обрію.

— Гунни? Де ж вони?

— Ще за Россю… Цю звістку принесли троє воїв, — старійшина повернув голову до Кия: — Та ось вони!

Юрба розступилася. Наперед виступив Кий.

Чорний Вепр, побачивши свого недруга, аж кинувся:

— Ти?!

В цьому вигукові прозвучало все: і непідроблений подив, і гнів, і зловтіха, і погроза. Княжич не зміг приховати своїх почуттів… Кий був не з полохливих, але від того вигуку серце його здригнулося. Безперечно, тепер Чорний Вепр зробить усе, аби не випустити його зі своїх рук!

Радогаст теж був здивований.

— Кий? Яким побитом? Коли ти встиг прибути? Та й дивно: ми ж до русів не посилали гінця. Далеко! Все одно ваш рід не встиг би прибути вчасно на похорон. А зважаючи на спеку, ми не могли тримати тіло князя довше…

— Я тут з іншої причини, — відповів Кий і глянув на Чорного Вепра, не бажаючи пояснювати, що то за інша причина.

Їхні погляди схрестилися на коротку мить, але цього було досить, щоб Чорний Вепр зрозумів, чого прибув сюди Кий, а Києві стало ясно, що Цвітанка в руках молодшого княжича.

Тим часом Радогаста цікавило інше. Він підступив до Кия.

— Отже, ти бачив гуннів?

— Так.

— Де саме?

— Вони вже підходять до Росі.

— Багато їх?

— Ціла орда.

— О боги!.. І вона прямує до Родня?

— Так. Накажи, княжичу, отрокові злізти на дерево — і він побачить, де зараз орда і куди прямує!

Радогаст кивнув одному з молодих воїв — і той прудко помчав до старої груші, що одиноко стояла біля дороги.

Про мертвого князя, здається, забули.

Юрба глухо гомоніла. Всі розгубились, ждали, що скажуть княжичі й старійшини. Але княжичі й старійшини були не менше розгублені, ніж прості вої, і теж мовчали.

Нарешті Радогаст підняв до неба руки, вигукнув з відчаєм:

— О боги! Що ж нам тепер робити? В такий час ми залишилися без князя!

Старійшини теж звернулися до богів:

— О великий Даждьборже, і ти, грізний Перуне!.. Що нам робити?

Кий виступив наперед.

— Треба обрати нового князя! Це перше, що нам слід зробити!.. Час не жде! Ще сьогодні гунни можуть напасти на нас!

Радогаст тихо промовив:

— Як же обирати нового князя, коли старий ще не похований по закону предків?

— Але ж, княжичу…

Кий не встиг відповісти, як раптом з вершини високої рясної груші долинув тривожний крик:

— Гунни! Гунни переходять Рось!

Цей крик приголомшив полян не менше, ніж Києва звістка. Гунни переходять Рось! Отже, поза всяким сумнівом, вони простують до Родня і незабаром будуть тут! Не встигне сонце з полудня опуститися до заходу, як їхні передові загони виринуть із-за лісу і зіткнуться з полянським військом.

— Де вони переходять ріку? Скільки їх? Невидимий серед густого гілля дозорець відповів:

— Переправляються на перемолі… А скільки їх — хіба злічиш! Мов хмара — видимо-невидимо! Весь правий берег потемнів від коней і людей!

Вражені цими словами, всі мовчали. Непорушно лежав у липовій корсті сивий, висохлий від старості та немочі князь Божедар. Завмерли біля нього старійшини родів, що зібралися, щоб провести його в останню далеку дорогу, застигли, не знаючи, на що зважитись, княжичі, мовчала насуплена огрядна княгиня Чернета…

У поглядах стояло одне запитання — що робити?

Поскільки жоден з княжичів не наважувався щось сказати — наперед виступив з гурту старійшин високий сивий муж, якому вага літ,

що пригнула його колись міцні плечі, давала право говорити першому, і пророк:

— Поляни! Родовичі! Друзі! — голос його пролунав гучно і рознісся по всьому полю. — Стоїмо ми на порозі великої біди, що темною хмарою насувається на нашу землю… Достославний князь Божедар упокоївся. Віддавати його тіло священному вогню, що востаннє мав би очистити князівську плоть і душу від скверни, — ніколи… Йде на нас могутній і лютий ворог!.. Що ж нам робити, що ж нам діяти нині, щоб гідно зустріти непроханих гостей?.. Гадаю, похорон покійного князя відкладемо на завтра, до закінчення битви, яка, без сумніву, розгориться тут ще днесь[18]. Якщо ми переможемо, то поховаємо його разом з загиблими воями, а якщо поляжемо на полі брані, то князеві останки розділять лиху долю всіх родовичів — гайвороння поклює його і нашу плоть, а сира земля полянська з часом прийме в своє лоно наші кістки… Та допоки ми живі, то про живе й маємо думати! У князя Божедара зосталося двоє синівкняжичів — Радогаст і Чорний Вепр. Ми знаємо, що покійний князь хотів, щоб після його смерті князем став хто-небудь з них… Але ж ми не ромеї і не гунни, у яких владу переймає старший із синів покійного імператора чи кагана. Ми вільні люди й живемо в самоправстві — скликаємо віче і вибираємо князем найдостойнішого! Чому ж зараз маємо відступати від покону батьків?..

— Правильно! Правильно! — пролунали вигуки.

— Вибирати нового князя зараз ніколи: часу немає та й мало тут родів полянських зібралося — віче наше не матиме сили, — вів далі старійшина. — Тож, на мою думку, оберемо воєводу — і станемо на прю з вождем гуннським! А згодом, якщо боги допоможуть нам здобути перемогу, зберемо все плем'я і виберемо князем найдостойнішого — чи то Радогаста, чи Чорного Вепра, чи когось іншого зпоміж нас…

— Згодні! Згодні! — знову загули найбільш нетерплячі.

— То кого ж оберемо воєводою? Княжича Радогаста? Найближчі вої і старійшини підхопили:

— Радогаста! Радогаста! Кий теж подав свій голос:

— Радогаста! — і глянув на Чорного Вепра.

Той стояв поруч зі старшим братом — мовчазний, насуплений, міцно стуливши губи. Щоки його зблідли. Очі палали чорним блиском, ніби в них змагалася всеспопеляюча ненависть з несподіваною радістю.

"Якийсь несамовитий! Божевільний! — подумав Кий. — Що з ним?"

НАКОНЕЧНИК СТРІЛИ

Як тільки над полянськими родами, що зібралися тут, на чистому полі неподалік Родня, пролунали одностайні вигуки, що військо воліє мати воєводою Радогаста і вручає йому необмежену владу на час війни з гуннами, до нього підступили чотири поважні старійшини і на рівні опущених рук схрестили чотири списи, поклали на них щит, утворивши щось на зразок помосту. Радогаст швидко став на нього, і старійшини підняли щойно обраного воєводу над головами.

— Вої! Друзі! Родовичі! — звернувся він до притихлого війська. — Дякую за честь… Не в легкий час виявили ви її мені, і не легкі часи наступають для нашого племені. Всі наші надії на богів наших — Даждьбога і Перуна, яких ми зараз молимо дарувати нам перемогу!.. На цьому й покінчимо… Хай старійшини шикують військо і пошлють спритних отроків вивідати, що роблять гунни і які в них сили! А ми з болярами, з милим нашим братом Чорним Вепром та з матінкою Чернетою покладемо покійного князя Божедара на похоронне ложе, щоб з висоти його він дивився на своїх хоробрих воїв!.. Я все сказав — ідіть!..

Військо сколихнулося, заворушилося. Пролунали короткі, різкі накази старійшин — і вої, лаштуючи на ходу луки, тули і списи, побризкуючи мечами і погрюкуючи круглими, виплетеними з лози і обтягнутими цупкою бичачою шкірою щитами, стали шикуватися в лави. Кілька десятків отроків швидко помчали до лісу і шугнули в кущі — то були вивідачі, котрі мали стежити за ворогом.

Тим часом воєвода Радогаст, княжич Чорний Вепр, княгиня Чернета, кілька найближчих до покійного князя боляр, а також Кий з Грозою та Братаном підняли з саней важку корсту, перенесли на пагорб і поставили на купу сухих дров.

— Може, підпалимо? — спитав Чорний Вепр. Але Радогаст заперечливо похитав головою:

— Ні, зробимо так, як домовилися… Нехай князь жде завтрашнього дня. Княгині з жінками слід повернутися додому і теж ждати — нашої перемоги чи нашої смерті. А ми підемо до війська. Будемо готуватися до битви! Ходімо! — і тут він побачив Кия і, якусь мить подумавши, рішуче сказав: — Кию, будь при мені!..

Не ждучи відповіді, він швидко попростував услід за військом, що шикувалося на рівнині, між двома дібровами. За ним рушили боляри і всі, хто мав зброю, а жінки, отроковиці та дітлахи повернули до Родня.

Кий переглянувся з друзями. Мчати до Кам'яного Острова? Тепер — ніяк: його відсутність Радогаст розцінив би як боягузтво. І все ж попередити родовичів про небезпеку потрібно.

— Ось що, друзі, — сказав тихо. — Я залишаюся тут і візьму участь у битві. Думаю, вона відбудеться сьогодні або завтра… А ви заберіть у лісі коней і мчіть додому! Піднімайте родовичів! Хай усі, хто може тримати списа в руках, ідуть до Кам'яного Острова, а жінки, діти й старі хай тікають, забираючи все, що можуть забрати, на північ, у ліси, якомога

далі від Росі!.. Скажіть старійшині Туру і Щекові, щоб послали гінців по всіх полянських родах — і на Росаву, і на Роську, і на Красну, і на Хоробру, і на Стугну, і аж до Ірпеня! Хай збирається вся сила полянська... Якщо не всі встигнуть до Кам'яного Острова, хай збираються в іншому місці — на Стугні чи на Росаві... Бо, думається мені, гунни йшли сюди не для того, щоб відбити у нас отару овець, череду скоту чи косяк коней. Каган Ернак сподівається примучити все плем'я наше! Тож січа буде люта, і ми повинні виставити проти ворога всі наші сили!

— А ти? — спитав Гроза. — Може, разом поїдемо?

— Ні, я залишуся тут! Бачу, потрібен я Радогастові. Та й хочу сам помірятися силою з гуннами, хоча, скажу вам, не вірю я в перемогу... Занадто нерівні сили... Небагато з тих, хто тримає днесь у руці списа, побачить завтра схід сонця...

— То їдь з нами! — вигукнув Братан. — Ми зберемо більшу дружину!..

— Ні! — твердо відповів Кий. — Якщо боги подарують мені у наступній січі життя, то повернуся до вас, збагачений досвідом... Треба ж на власні очі побачити, як б'ються гунни! Інакше — як їх переможеш?.. Ідіть!

Він обняв отроків, і ті, похиливши голови, подалися до лісу. А сам кинувся наздоганяти Радогаста.

* * *

Сонце повернуло з полудня і поволі, непомітно для ока, почало спускатися в Країну Мороку. Але до вечора було ще далеко.

Чотири полянські роди готувалися до бою.

Радогаст вибрав найвужче місце між двома лісами — тим, що прилягав до Дніпра, і тим, що ріс понад Россю. Вої чотирма щільними рядамилавами перегородили поле. Сам Радогаст вибрав для себе місце посередині, щоб бачити ліве і праве крило свого війська, а Чорного Вепра з молодшою кінною дружиною поставив у себе в тилу, — на той випадок, якщо гунни зуміють прорвати полянський стрій.

Від Радогастової розгубленості і невпевненості не залишилося тепер і сліду. Накази і розпорядження його були ясні, короткі і ні в кого не викликали заперечень. Він швидко переходив від одного роду до іншого, підбадьорював воїв, переконував у тому, що гуннам не здолати полянської сили, радив не думати про смерть, а тільки про те, як зупинити ворога і відкинути його назад. Кий, якому воєвода наказав триматися біля нього, радів, що не помилився в Радогастові. "З нього буде справжній князь! — думав, дивлячись на стрункy високу постать старшого княжича і на його гарне засмагле обличчя. — Якщо боги збережуть йому в наступній битві життя, то кращого князя, ніж Радогаст, полянам не знайти!"

Обійшовши все військо і упевнившись, що воно стоїть міцно, воєвода повернувся на своє місце, підкликав Чорного Вепра:

— Брате, на тебе з твоїми отроками покладаю велику надію. Спочатку хмарою стріл зустрінемо ворога ми! А як тільки він наблизиться до нас на відстань удару списа, вражай його із луків ти зі своїми воями! А ми битимемо списами!.. Якщо ж де гунни прорвуться, тут же мчи туди — затикай дірку! Хай бережуть тебе боги!

— Зрозумів, — сказав Чорний Вепр і поїхав до своєї кінної молодшої дружини.

В цю мить вивідачі, що слідкували за переправою гуннів через Рось, подали знак, що Ернак рушив.

Звістка, що гунни почали атаку, швидко прокотилася по лавах воїв. Над військом запала тривожна тиша. Припинилися розмови, перегукування, всі завмерли в напруженому чеканні, втупивши погляди в далекий закрут дороги, звідки от-от мав з'явитися ворог. Та до переправи було не менше чотирьох поприщ, до того ж вона закривалася поршанським лісом, — і скільки поляни не вдивлялися в далину, що мріла в променях надзахідного сонця, ніхто нічого не побачив.

Тоді Кий припав вухом до землі — і враз почув глухий грізний гул, що долинав мовби з безодні. То був гул від тисяч кінських копит. Він поволі наростав, ширився, наближався, сповнюючи серце лихим передчуттям.

— Гунни рушили! — підтвердив Кий, схоплюючись на ноги.

Він ніколи не вважав себе боягузом, але тепер відчув, як щось холодне й бридке, мов змія, заповзає в груди.

Що це? Страх смерті, яка може спіткати в бою? Якоюсь мірою — так. Смерті боїться все живе і всіма засобами намагається уникнути її. Однак — лише якоюсь мірою, бо він, як і всі люди його племені і його мови, вірив у безсмертя. Вірив, що споконвіку жив — у дереві чи в звірові, у камені чи в тому ж безсловесному києві, яким його названо, а помре — переселиться знову в траву, чи в птаха, чи в хмарину, що безжурно пливе по синьому небі, і так житиме вічно. Тіло згорить на священному вогнищі, а душа випурхне з нього і ввійде в щось інше, щоб через багато літ знову зринути в образі й подобі людини…

Ні, смерть не лякала його.

Лякала невідомість. З усіх боків людину оточувала невідомість, лиховісна і незбагненна. Поля і ліси, гори й болота, річки й озера, ніч і день, зима і літо, грім і блискавка, життя і смерть — все покрите таємничістю, невідомістю, в яку неможливо зазирнути, яка живе вічно і

вічно тривожить уяву людини. Що в усьому цьому — боги? Чому ж прогнівилися вони на полян і на всі племена язика словенського? Чому наслали на них напасть — жорстоке зловороже плем'я? Де взяти силу, щоб переважила гунську силу?

— Гунни рушили! — скрикнув він голосно.

Тепер усі почули той протяжний важкий гул. Здавалося, ніби десь далеко-далеко гримів грім.

— Так, рушили, — тихо проказав Радогаст. — Хай порятують нас боги!

Гул ставав сильнішим, тривожнішим. Він поволі наростав і раптом загримів по всьому полю. То з-за лісу, мов темна хмара, виринула орда і помчала прямо на полянські лави. Хоча до неї було не менше, ніж два поприща, Кий відчув, що під ногами здригнулася земля.

І тоді Радогаст гукнув:

— Передня лаво, на коліно! Закритися щитами! Виставити наперед списи!

Вої, що стояли в передній лаві, враз опустилися на ліве коліно, поставили на землю щити, утворивши суцільну стіну, наставили супроти гуннів списи.

— Друга лаво, списи наперед! Щити — перед собою!

Вої другої лави стали впівоберта лівим плечем уперед, прикрилися щитами, а списи уперли в землю і виставили над воями передньої лави.

— Лучники, до бою!

Заколивалися дві задні лави. Вої швидко видобули з тулів стріли, наклали на луки.

Кий пильно стежив за гуннами. Спочатку сонце засліплювало йому очі, і подумки він відзначив, що Ернак не відклав атаки на завтра, коли сонце сліпило б гуннів, а розпочав її зараз, хоча і вої його, і коні стомлені. Зате сонце у нього було за спиною, а полян засліплювало.

Потім Кий звернув увагу на те, що гунни мчали не лавою, а довгим гострим клином. Отже, поляни не мали ніякої змоги зустріти їх хмарою стріл, бо лівому і правому крилу стріляти не було в кого. Вони вишикувалися щільно, густо, і гострий клин орди летів на витягнуту через усе поле вузеньку лаву полян, мов спис, мов бойова сокира!

У Кия стиснулося серце: хіба витримає полянський стрій такий страшний удар?

При цьому він подумав, що на боці гуннів ще й швидкість. Тисячі коней, розігнавшись, своєю вагою легко, мов меч тятиву лука, розітнуть, розірвуть тонку лаву полян...

Всі ці думки промайнули в його голові блискавично і зразу зникли. Потрібно було вступати в бій — гунни ось-ось будуть тут!

* * *

Радогаст поправив на лівій руці шкіряну рукавичку, дістав стрілу. Те ж саме зробили вої третього і четвертого ряду.

— Стріляйте!

Свиснули стріли, пронизали синє повітря і, мов рій бджіл, вп'ялися у вістря гуннського клину. Схитнулися і випали з сідел передні вершники, зашпортнулося і полетіло додолу разом з їздцями кілька коней.

Та орди це не спинило. Вона, мовби нічого й не сталося, мчала далі, копитами коней шматуючи і перетворюючи на криваве місиво тіла тих, що впали на землю.

Стріли летіли безперервно, вражали все нових і нових ворогів. Але так само невпинно накочувалася орда.

Кий стояв поруч з Радогастом, стріляв разом зі всіма, а коли побачив, що гунни вже зовсім близько, підняв і затиснув у руці списа. Вістря гуннського клина ось-ось мало врізатися в полянське військо… І в цю мить несподівано впав воєвода Радогаст. Упав ниць — головою до гуннів.

Кий скрикнув і нахилився над ним. Стріла вп'ялася Радогастові в спину і, пронизавши тіло наскрізь, вийшла з грудей. Відламавши оперення і витягнувши з рани стрілу з наконечником, Кий оглянувся. Хто стріляв? Звідки?

Позаду завертала коней, лаштуючись до втечі, молодша князівська дружина. Чорний Вепр, з луком у лівій руці, теж повертав коня.

— Прокляття! — вигукнув Кий. — Куди ви?

Та в цю мить подав голос Радогаст. З рота в нього вибігла цівочка крові, він розплющив очі.

— То моя смерть? — спитав він, поглядом показуючи на закривавлену стрілу в Києвих руках.

Кий ствердно кивнув головою:

— Так, тебе поранено.

— Покажи!

Кий підніс стрілу до туманіючих очей воєводи. Той тихо промовив:

— Не гуннська… Наша!.. Обітри наконечник!

Кий витер залізний наконечник об сорочку і подав Радогастові. Воєвода прикипів до нього поглядом, і його обличчя раптом спотворилося від гніву.

— О боги! Це ж стріла Чорного Вепра!

— Чорного Вепра? — скрикнув Кий. — Не може бути! Ти впевнений?

Страшенний гуркіт заглушив його слова. Кий підняв голову. Гуннський клин врізався на всьому скаку в полянський стрій. Затріщали під кінськими копитами полянські щити, жахно закричали вої, засвистіли списи, задзвякали мечі й шаблі.

Кроків за сотню від того місця, де лежав поранений воєвода, гунни прорвали полянські лави, і заходячи з обох боків їм у тил, розпочали січу.

Чорний Вепр зі своєю дружиною тікав до Родня.

Радогаст, здається, не чув усього цього — ні гуркоту, ні криків, ні кінського іржання, ні посвисту стріл. Він, видно, розумів, що вмирає, але страшне відкриття додало йому сил, і він міцно стиснув Києві руку.

— Я впевнений у цьому! — сказав він виразно. — Якщо сумніваєшся, витягни з мого тула стрілу і порівняй наконечники… Вони однакові… їх робив нам один зброяр, коваль М'якота…

Кий швидко висмикнув з воєводиного тула стрілу і порівняв наконечники. Однакові! Обидва плоскі, трикутні, з загостреними вусиками… Ясно — їх робила одна рука!.. Отже, стріляв у Радогаста Чорний Вепр!..

— Ну, що?

— Однакові, — відповів Кий.

— Прокляття!.. Як він ненавидів мене!.. І таки підстеріг нарешті! — проказав з натугою Радогаст. — Я відчуваю, як холонуть мої руки й ноги… Дух смерті вже витає наді мною!.. О боги!..

Йому стало важко говорити. З рота пішла кров. Кий нагнувся над ним, але його слабкий голос губився в клекоті бою, що поволі наближався до них.

— Мужайся, княжичу! Може, це ще не смерть твоя! — Києві хотілося хоч одним словом втішити пораненого, хоча він сам не вірив у те, що казав.

Радогаст важко підняв повіки, довго вдивлявся в Кия туманіючими очима. Потім слабко стиснув йому руку.

— Оо!.. Сонце зайшло… Темно стало… Помстися за мене… Поляни… Поляни гинуть… Я знаю…

Він раптом здригнувся, випростався і перестав дихати. Вражений цією незвичайною смертю, Кий якусь хвильку ще дивився на його посуворіле непорушне обличчя. Потім підвівся, оглянувся — і вжахнувся: все поле бою було за гуннами. Вони розітнули полянський стрій навпіл і двома крилами почали оточувати їх, безжалісно побиваючи бойовими палицями, січучи шаблями, топчучи кіньми… А молодша дружина Чорного Вепра, замість того, щоб ввігнатися в прорив і відтиснути

гуннів, одійшла назад, зупинилася на пагорбі і спостерігала звіддалік за побоїщем.

"Чорний Вепре! Гнів Перуна на твою голову! Якщо залишуся живий, я помщуся тобі — і за Радогаста, і за родовичів, що тут безславно гинуть!" — подумав Кий і, схопивши списа, кинувся в кривавий вир, у саму гущу бою.

Одного погляду було досить, щоб зрозуміти, що поляни підупали духом, що їм уже не вистояти супроти незліченних вершників Ернака. Потрібно рятувати тих, кого ще можна врятувати.

І він щосили гукнув:

— Поляни! Не дозволяйте себе оточувати! Відходьте до лісу — він сховає нас і захистить від ворожої кінноти!

Його сильний, гучний голос перекрив гамір бою і покотився понад правим крилом полянського війська. Ліве крило вже було повністю відрізане гуннами і приречене на загибель.

Підупалі духом вої, почувши, що хтось думає, дбає про них, збилися в щільний гурт і, прикриваючись щитами, почали поволі відступати до лісу. Тепер кожному стало ясно, що лише густий ліс порятує їх від несамовитої гуннської кінноти, яка в чистому полі має безсумнівну перевагу над пішими воями.

Кий відступав разом зі всіма. До лісу було недалеко, але гунни насідали. Потрібно було відбити їх, затримати.

— Списами! Списами бийте вершників! — гукав він. — Бо наші мечі закороткі, щоб дістати їх! Мечами розпорюйте животи коням!

Він підняв кілька списів, яких удосталь лежало повсюди, і щосили метнув одного в груди гуннові, що мчав на нього. Гунн не встиг відхилитися. Гострий наконечник блиснув на сонці і прохромив нападника наскрізь.

Потім ще два вороги впали поряд, влучені вправною рукою молодого воїна. Інші, зустрівши несподіваний опір, притримали коней, відхлинули назад.

— До лісу, друзі! До лісу! — знову загукав Кий. — Під його захист! Гунни на конях не поткнуться туди! Всі, хто залишиться живий, ідіть до Кам'яного Острова! Зберемо там сили і вдаримо на гуннів. Боги допоможуть нам!

Поляни поспішно відступали до лісу. Передні вже пірнули в його зелену гущавину і звідти почали стріляти по гуннських вершниках, не дозволяючи їм переслідувати тих, що ще залишалися в полі.

Кий відступав одним з останніх. Розлютовані несподіваною відсіччю, гунни значно більшими силами знову напали на тих полянських воїв, котрі прикривали своїх товаришів. Тепер вони гнали наосліп, потрясаючи шаблями і бойовими палицями, вигукуючи свій грізний бойовий клич — гурракх, гурракх!

Темна хвиля ординців котилася, мов степовий вихор. До лісу залишалась якась сотня кроків, але Кий бачив, що до нього не добігти. Тоді він, зібравши всіх, хто був поблизу, наказав прикритися щитами і з боєм відступати назад.

Немало воїв відгукнулися на його заклик і, вишикувавшись щільною стіною, стримували насідаючого ворога. Гунни посилили натиск, та пробитися наперед і посікти тих, що тікали до лісу, не змогли, їхні коні здибилися перед щитами, списами й мечами, якими прикрилися поляни,

болісно заіржали, падаючи з розпоротими животами й підсіченими сухожиллями ніг.

Кий бився в першому ряду. В одній руці — спис, у другій — щит. Легкий полянський спис був грізною зброєю в умілих руках — його можна метнути, ним можна вдарити, не випускаючи з руки, чи закритися від шаблі. Кий вибив із сідла двох ворогів, під третім поранив коня, і тільки четвертий нападник перерубав шаблею тонке древко, але воно врятувало Кия від загибелі. Тоді, прикриваючись щитом, Кий вихопив меча і наніс смертельний удар гуннові, що напав на нього збоку.

Різкий посвист бойової палиці змусив Кия підняти над собою щита і прикритися ним. В ту ж мить гуннськкй кінь штовхнув його в плече. Та так сильно, що звалив з ніг. В наступну хвилину Кий відчув, як щось тупо ударило його по голові. В очах пожовтіло, і він, непритомніючи, впав під кінські копита…

* * *

Молодша дружина Чорного Вепра стояла на пагорбі, за півпоприща від бойовиська, і вої, власне отроки, з жахом дивилися, як один за одним гинуть поляни, встилаючи землю трупом.

Чорний Вепр посірів. Ліва його рука міцно затиснула повід коня, що ніяк не хотів стояти спокійно, а все танцював під вершником. Права ж — шарила біля горла, ніби княжичеві щось заважало дихати. Йому й справді від хвилювання і від усвідомлення того, що цією рукою він щойно убив брата, бракувало повітря. Страшенно лякало його й майбутнє. Смерть збирала такий рясний урожай довкола, що могла, не розбираючись, прихопити з собою і його. Він зовсім не був упевнений, що не наткнеться на гуннську або, чого доброго, полянську стрілу.

Бій почав ущухати. І тоді від гуннського війська відокремився чималий загін і рушив до пагорба.

Отроки захвилювалися ще дужче. Всі розуміли, що це кінець. Що ж вирішить Чорний Вепр?

Серед отроків, з яких складалася дружина, у Чорного Вепра було багато друзів, прибічників і однодумців. Вони загукали перші:

— Княжичу, нас зараз посічуть!

Чорний Вепр розумів, що тепер, коли Радогаст помандрував у далеку дорогу до праотців, він такий близький до здійснення своєї мрії!

Докори сумління й сумніви не гризли його серця. На рішучий крок він зважився давно. Чи ж зараз вагатися йому?

— Вої, отроки, друзі! — гукнув він. — Пам'ятайте — я ваш князь! Покладіться на мене! Я врятую вас! Тільки не смійте встрявати в бій з гуннами! Я поїду до них на переговори! А ви залишайтеся на місці!

Він торкнув коня і, піднявши, на знак мирних намірів, праву руку, рушив назустріч гуннам, що швидко наближалися.

— Не стріляйте! — загукав голосно погуннськи. — Я полянський княжич Чорний Вепр, племінник кагана Ернака, онук Аттіли!

Гунни притишили біг, потім зовсім зупинилися. Від них відокремився один вершник і шпарко помчав назустріч Чорному Вепрові. Посеред дороги він зупинився, усміхаючись.

— Креку! Ти? — Чорний Вепр упізнав гунча і невимовно зрадів.

— Це я, княжичу, — відповів той. — Мені приємно бачити тебе живого і неушкодженого!

— Мені тебе також.

— Великий каган Ернак жде тебе, княжичу.

— Він тут?

— На знак покірності і вірності ти підійдеш до нього і поцілуєш його чобіт…

— Але ж я не раб! — вигукнув Чорний Вепр, спалахнувши. — Невже мій вуйко так принизить мене?

— Цим засвідчиш свою відданість і станеш князем!.. А поцілувати великому каганові чобіт — то висока честь! Не кожен може удостоїтися її! — Крек щиро здивувався, що полянський княжич надає значення такій дрібниці. — Їдьмо!

Чорний Вепр нахмурився. Він ніколи нікому не цілував чобіт, навіть князеві, отцеві своєму. Як же цілуватиме вуйкові?

Та в наступну хвилину погляд його упав на нерухомі тіла полянських воїв, що, як білі снопи, лежали на зеленому полі — і він мовчки торкнув коня. Зрозумів — цілуватиме чоботи не вуйкові, а грізному і нещадному переможцеві. До того ж цілуватиме не задарма, а за червоне князівське корзно!

Вони їхали мовчки, і гуннські вої розступалися перед ними. Нарешті Крек зупинився і, миттю сплигнувши з коня, схилився в низькому поклоні перед старим одутлим вершником у багатому ромейському одязі.

— Великий кагане, я привів твого сестринця, полянського княжича Чорного Вепра…

— Бачу, — сказав каган, пильно вдивляючись вицвілими брунатними очицями в полянського княжича.

Був він середній на зріст, огрядний, з широким темнуватим лицем і золотою сережкою в лівому вусі. Золотом і самоцвітами ряхтіла каганська шабля і збруя каганського коня.

В срібних стременах жовтіли припалі порохом м'які, розшиті сріблом чоботи.

Чорний Вепр якусь хвилину розглядав свого вуйка, потім спішився і, підійшовши ближче, припав до чобота, що пахнув кінським потом і дорожньою пилюкою.

— Великий кагане… Вуйку… Я… — почав хрипко.

— Знаю, — перебив його Ернак і поклав важку руку племінникові на голову. — Я радий, що у моєї сестри такий гарний і достойний син. Вона жива?

— Ти побачиш її сьогодні або завтра, кагане.

— Гаразд… Що ж ти скажеш мені, княжичу?

— Мій великий повелителю, — звів угору очі Чорний Вепр, — вітаю тебе з перемогою на полянській землі. І твій і мій ворог воєвода Радогаст загинув. А плем'я полянське визнає тебе верховним повелителем…

— Хто ж буде його князем? — хитро примружився каган.

— Кого ти захочеш, той і стане князем, — скромно відповів Чорний Вепр.

— Мудро сказав, — похвалив його Ернак. — Відразу видно, що в твоїх жилах тече кров великого Аттіли! Будеш полянським князем — і хай береже тебе Тенгріхан!

Чорний Вепр схилив у покорі голову.

— Дякую, вуйку… Я вірно служитиму тобі. Можеш не сумніватися у моїй відданості!

— Гаразд. Чого ще бажаєш? Чорний Вепр глянув йому прямо в вічі.

— Бажаю, кагане, щоб ти допоміг приборкати роди, які не покоряться мені…

— Приборкаємо.

— Прошу, щоб твої люди не чіпали Родня. Там моя мати… І там буде моя дружина…

— Моєї сестри ніхто й пальцем не зачепить! Твоїх воїв теж…

— Дякую… А ще бажаю, щоб ти віддав мені полянських воїв — поранених і тих, що потрапили в бран! Я сам подивлюся, кого взяти до війська, а кого покарати за спротив тобі!

— Гаразд.

— І ще одне…

— Чи не забагато, сестринцю? — незадоволено буркнув каган.

— Останнє прохання… Помер мій отець, князь Божедар…

— Я вже знаю про це.

— Дозволь завтра поховати його за звичаєм предків… А заодно — і брата мого, воєводу Радогаста…

— Дозволяю… А тепер послухай, що скажу я… Післязавтра будь готовий з дружиною вирушити в путь. Подивимося твою землю і, якщо буде потреба, примучимо непокірні роди… Завтра — поховаєш отця і брата… А сьогодні з матінкою прибудеш до мене в стан — хочу побачитися з сестрою… А щоб ти нічого не забув і робив так, як я хочу, залишаю тобі Крека з сотнею воїнів, — каган суворо глянув на Чорного Вепра. — Всі вони мають бути ситі, зодягнуті! За їхню безпеку… Сам розумієш — відповідаєш головою!

Чорного Вепра останні слова Ернака зачепили за живе, але він промовчав і низько вклонився.

Така покірність, видно, сподобалась каганові, бо він ще раз поклав руку на голову полянському князеві, виявивши цим свою прихильність до нього, і сказав:

— А тепер поїдемо по полю — подивимося, що накоїв твій нерозумний брат… Будеш при мені!

Ернак торкнув коня і повернув до бойовища. Чорний Вепр скочив у сідло — поїхав за ним у гурті гуннських вельмож, що супроводили кагана. Позаду прилаштувався Крек.

Їхали поволі.

Через усе поле, від лісу до лісу, густо лежали полянські вої — убиті й поранені. Гунни здирали з них одяг, забирали зброю, тих поранених, що не подавали надії на одужання, тут же добивали.

Побачивши кагана, вони вклякали в шанобливому поклоні.

— То де загинув твій брат? — спитав Ернак, повернувши до Чорного Вепра своє кругле темне обличчя.

Чорний Вепр показав на невисокий горб неподалік дороги.

— Він стояв там…

— Дивися уважно! Хочу побачити його!

Чорному Вепрові й самому хотілося побачити Радогаста. Мертвого! Щоб заспокоїти серце, в якому ворушився черв'ячок сумніву, — а раптом влучив погано і Радогаст живий? Як він гляне йому в вічі?

Каган під'їхав до купи мертвих тіл. Чорний Вепр здалеку кинув бистрий погляд по обличчях мертвих і поранених — і полегшено зітхнув. Ген лежить Радогаст! Непорушний! Із застиглим поглядом розплющених очей… Ні, він уже не встане, і його нема чого боятися!..

— Ось він! — з полегкістю показав рукою. Ернак зупинився над полянським воєводою.

— Так, мертвий, — промовив задумливо, а після паузи повернув голову до Чорного Вепра. — Тобі, сестринцю, пощастило більше, ніж мені. У мене було багато братів, і нам довелося поділити батьків спадок на всіх. Колись могутнє гуннське плем'я Аттіли розпалося, роздробилося і розсіялося по землі, як туман по степу…

— Ти збереш його, кагане, — сказав Чорний Вепр. — І знову гунни стануть володарями півсвіту! А я допоможу тобі, скільки сил моїх буде!.. Тільки чим і як?

Він боявся цього суворого чужого чоловіка, що доводився йому вуйком, і намагався задобрити його улесливими словами.

Ернак процідив крізь рідкі сиві вуса:

— Зберу… Якщо допоможе Тенгріхан… А допомогти мені зможеш тим, чим допомагав Аттілі твій отець, — зерном, м'ясом, одягом, взуттям, воями… Крек скаже, що робити…

Каган торкнув коня і рушив далі поміж купами вбитих та поранених. Чорний Вепр кинув ще один бистрий погляд на мертвого Радогаста і не відчув у серці ні жалю за ним, ні каяття. Його сповнювало почуття радості від усвідомлення того, що він князь. "Аттіла на шляху до могутності переступив через труп брата. А я онук Аттіли! Онук… І я теж зміг!"

* * *

Кий розплющив очі. Вгорі над ним синіло чисте надвечірнє небо, стояла незвичайна після щойно відшумілого бою тиша. І йому було б добре лежати тут, якби якийсь важкий тягар не здавлював груди та не гуло у голові.

Він поворухнувся і зрозумів, що придушений цілою купою мертвих тіл. Заніміли ноги, отерпла ліва рука. І тільки права, що все ще стискувала меча, лежала вільно на заюшеній кров'ю землі. Він підняв її, намацав зверху чийсь цупкий рукав і з силою потягнув донизу. Додолу звалився молодий чорночубий гунн, і дихати зразу стало легше.

З горла вирвався хрипкий стогін.

І тут на нього упала тінь. Він скосив очі й побачив двох гуннів — старшого, низенького кривоногого товстуна, і високого, худорлявого отрока, — що зупинилися над ним. їхню увагу привернув стогін, і вони з цікавістю тепер роздивлялися русявочубого велетня — полянина.

Молодший гунн висмикнув з піхов шаблю й заніс над Києвою головою, цілячись вістрям прямо в обличчя. Але товстун застережливо щось вигукнув, і той опустив руку.

Удвох вони швидко розтягли вбитих, і товстун, штовхнувши Кия ногою в бік, знаком наказав підніматися.

Кий поволі, з натугою, бо все його тіло задерев'яніло, підвівся і відчув, як шумить у голові, а ноги, мов диби, нетвердо стоять на землі. Видно, дався взнаки міцний удар по тім'ю.

Товстун оглянув бранця з усіх боків і, пересвідчившись, що він не поранений, витягнув з кишені мотузку і скрутив руки за спиною.

— Іди!

Його привели до чималого гурту бранців і прив'язали до сукуватої ворини, прилаштованої, мов конов'язь, між двома яворами. Так припинають коней, — з тією тільки різницею, що бранців припнули значно міцніше, та ще й поставили двох вартових.

Кий зіперся на ворину — замислився.

Отже, як він і передбачав, поляни зазнали нищівної поразки. Хай не все плем'я підкорено, не весь полянський полк загинув, — та що з того? Сила полянська зазнала значних втрат, і тим родам, що зберуться біля Кам'яного Острова, буде нелегко тепер протистояти гуннам. Та й чи зуміють вони взагалі протистояти? Чи не розтрощать їх гунни в перші

хвилини бою, як Радогастову дружину? Чи не розітнуть своїм клином полянські лави, як це вони зробили щойно тут?

Після цього бою стало ясно, що поляни, б'ючись у пішому строю, не зуміють зупинити могутній удар гуннської кінноти, яка, розігнавшись, набирає такої швидкості й сили, що змітає все на своєму шляху… Проти кінноти теж потрібна кіннота! Проти гуннського клина треба виставити свій клин або таку міцну заслону, об яку гуннський клин розплющиться, як вістря списа об крем'яну скелю! Та як це зробити?

Думки роєм кружляли в голові, що ще боліла від удару чи то булавою, чи кінським копитом, але нічого путнього придумати Кий не міг.

Його увагу привернув загін гуннів, що не поспішаючи об'їздив поле бою. Попереду на білому коні скакав вершник у багатому одязі. Зброя його ряхтіла золотом, сідло — сріблом, а шапка — самоцвітами.

— Каган! Каган! — загукали вартові гунни і зігнулися в поклоні.

Загін наближався. Бранці — хто сидів — посхоплювалися, пильно вдивляючись у людину, від якої залежало їхнє життя. Настала тиша.

Хтось із полонених раптом вигукнув:

— Дивіться — там Чорний Вепр! Наш княжич!

— Де?

— Поряд з каганом…

— Взяли в полон?

— Та ні, вільний... І при зброї... Невже перекинувся на бік гуннів?

— Не може бути! Може, хтось інший?

— Де там інший... Він! Вартові шикнули:

— Тшшш! Мовчати!

Кий закусив губу. Він не здивувався, побачивши Чорного Вепра поряд з каганом Ернаком, бо знав більше про нього, ніж інші вої, що лише почали здогадуватися про зраду, а про вбивство воєводи Радогаста навіть не підозрювали... Він тільки тепер подумав про себе: адже зустріч з Чорним Вепром — це смерть для нього!

Каган зупинився на узвишші, звідки добре проглядалося все поле бою. Мовчки позирав на білі, полянські, і темні, гуннські, трупи. Гуннських було значно менше, і на кагановому обличчі з'явилася вдоволена усмішка.

Потім він повернувся до бранців, метнув зловтішний погляд по їхніх насуплених, суворих обличчях.

Кий не зводив з кагана очей.

Був це невисокий огрядний чолов'яга з великою сивою головою і темним широким обличчям. Крізь рідку сиву бороду і такі ж рідкі вуса просвічувала спітніла від спеки брунатножовта шкіра літньої людини. Києві пригадалися розповіді отця про Аттілу, і йому подумалося, що Ернак, мабуть, дуже схожий на "батька гуннів". Адже — син!..

Ернак раптом показав рукою на купи мертвих полянських воїв, що лежали в полі, і словенською мовою, тобто мовою тих споріднених з полянами племен, що жили на Дунаї і за Карпатами, прокаркав хрипко:

— Бачите?.. Так буде з кожним, хто не скориться гуннам і підніме на них збройну руку!.. Так буде з кожним — лежатиме з розтрощеним черепом у бур'яні, і ворони клюватимуть його мертві очі!.. Сам Тенгріхан покликав гуннів до панування над іншими народами і племенами, і це панування — на десять тисяч літ! — Він зробив паузу, щось подумав, а потім, ще понизивши голос, додав: — За те, що ви підняли супроти мене меча, вас варто було б піддати лютій смерті або продати ромеям у рабство! Але я не зроблю цього… Бо за вас вступився ваш князь Чорний Вепр, котрий пообіцяв — і за себе і за вас — вірно служити мені і під час миру і під час війни…

Чорний Вепр став при цих словах поряд з каганом і сказав:

— Поляни! Родовичі! Я єсмь князь ваш… Хтось із бранців, перервавши його мову, кинув:

— Ми тебе не вибирали… Хіба було віче наших родів або старійшин? Де ж наш воєвода Радогаст?

Чорний Вепр здригнувся і пильно подивився на бранців, бажаючи, мабуть, віднайти сміливця. При цьому погляд його упав на Кия.

— Ти?.. Живий? — не зумів приховати радості Чорний Вепр. — Отже, це ти не визнаєш мене за князя? Га? Це ти тут розпатякався?

Бачачи, якою люттю світяться чорні очі княжича, Кий зрозумів, що пощади йому не ждати, а тому вирішив не приховувати того, що знав. Що буде, те й буде! Головне — вивести братовбивцю на чисту воду, щоб родовичі знали, кого їм вороги ладять на князя. Тому голосно сказав:

— За князя ніхто з нас не може тебе визнати, бо ми ж на вічі обирали воєводою Радогаста!

— Радогаст загинув! — вигукнув Чорний Вепр.

— Ти бачив?

— Я щойно бачив його мертвого!

— А як він загинув? Ти знаєш?

— У бою, звичайно. Як же інакше?

— Ні, Чорний Вепре, він загинув від твоєї руки! Хай усі знають, що то ти вистрілив у спину своєму братові!

— Це лжа! — вигукнув Чорний Вепр. — Ти наговорюєш на мене, бо не можеш простити мені того, що я твою дівчину взяв собі в жони!

— Ні, не лжа! Воєвода Радогаст упізнав стрілу, що вразила його! То була твоя стріла, Вепре!.. А що ти вкрав, яко тать, мою жону і десь тут заховав, то правда!

Бранці обурено загомоніли, зашуміли. Пролунали вигуки:

— Виродок! Злий дух!

— Ми не визнаємо тебе за князя! — Кривавий вовкулака!

— Братовбивець!

— Не годен єси князювати над нами!

Каган Ернак мовчав, тільки переводив погляд з бранця на бранця. А Чорний Вепр посірів на виду, затіпався, мов падучий. Очі блиснули несамовитим шалом. Правиця вихопила меча, а з судомливо розкритого рота вирвався дикий крик:

— Я уб'ю тебе!

Це сталося так несподівано і швидко, що ніхто не встиг і оком змигнути. Чорний Вепр заніс над головою меча, вдарив щосили ногами коня — і ринувся вперед з такою люттю, ніби хотів одним махом покласти всіх бранців.

Та ще швидше з вуст кагана злетіло якесь слово — і навперейми полянському княжичеві метнувся Крек, схопив за поводи його коня.

— Назад, Чорний Вепре! — прогримів голос кагана. — Ти забув про присутність свого владики!.. А варто завжди пам'ятати про це!

Чорний Вепр відразу зів'яв, рука з мечем опустилася. Він справді в гніві забув про все: і про свою князівську гідність, і про сотні очей, що слідкували за кожним його словом і порухом, навіть про присутність верховного правителя гуннів.

— Прости мені, вуйку, — прошепотів він, вклоняючись і від'їжджаючи назад. — Не стримався я через того брехливого раба! Він заслужив собі смерті!..

— Безперечно, він заслужив собі смерті, — погодився Ернак і, подумавши, додав: — Як і всі інші, хто не хоче визнати тебе князем… Але ж зітнути мечем голову — то занадто легка смерть для ворога!.. Мені здається, покарати його варто в інший спосіб. Щоб і сам відчув, що вмирає, і щоб інші, нерозумні, дивлячись на його муки й конання, стали розумнішими!

— Як же? — спитав Чорний Вепр, трохи приходячи до тями.

— Як? — Каган на якусь мить задумався, а потім, зупинивши важкий погляд на Києві, сказав: — Завтра ти будеш спалювати свого померлого отця, князя Божедара… Я дозволяю разом поховати і його сина

Радогаста, що загинув у бою... От і принеси цього непокірливого бранця богам у жертву! Спали його живцем!

Плечі Чорного Вепра розпростались.

— Дякую, кагане! Я так і зроблю!

— А тих, хто не визнає тебе князем, я продам ромеям у рабство!.. Так треба вчити непокірних! Вогнем і мечем!

Ернак торкнув коня, і великий гурт гуннських вельмож і воїв, що супроводили його, рушив слідом за ним.

* * *

Небо густо затяглося хмарами, і на землю впав темний теплий вечір. Ані місяця, ані зірок. Лише від далеких гуннських вогнищ долинало червонясте світло, і в його променях усе здавалося неясним, примарним — і бранці, і вартові, і дерева, і кущі на узліссі.

Кий стояв, зіпершись на ворину[19], і вдивлявся в темряву. Затерпли туго скручені сирицею руки. У гуннському стані лунали співи й крики переможців. З лугу долітало іржання коней. Іноді чувся болісний стогін пораненого полянського воя, що, всіма забутий, лежав десь у полі, та тривожив серце тужний крик нічного птаха.

З голови не виходили слова кагана: "Спалити живцем!"! Кий яскраво уявляв, як це буде. Його зв'яжуть і покладуть на купу дров поряд з князем Божедаром і княжичем Радогастом. Потім розведуть багаття. Вогонь підбиратиметься поволі, кусатиме за боки, за ноги, за голову, щоб згодом своїм невблаганним жовтогарячим полум'ям обхопити все тіло і зжерти дощенту. Бррр!..

А Чорний Вепр стоятиме віддалік і зловтішатиметься з його нелюдських мук.

Києві стало сумно. Невже кінець? Невже обірветься і впаде у безвість зоря його життя? І не побачить він більше ні свого отця, ні братів, ні Цвітанки?..

При згадці про Цвітанку в нього защеміло біля серця. Бідна дівчина! Тепер вона залишиться беззахисною однаоднісінька на всьому білому світі! Бо що може зробити отрок Боривой? Нічого… І скнітиме вона душею біля немилого, осоружного мужа — Чорного Вепра, аж поки боги не змилуються над нею і не заберуть до себе.

Скінчився довгий літній вечір. Наступила ніч. Стали пригасати далекі гуннські вогнища. А думки в Києвій голові скачуть, як вовкисіроманці по полю, і не дають йому спокою, не дозволяють склепити очей.

Завтра його не стане. Душа переселиться в звіра чи в якусь деревину в лісі, а тіло згорить — не залишиться й сліду!.. Але ж плем'я залишиться. І піде Чорний Вепр разом з Ернаком підкоряти його своїй владі. Рине з ордою на Пороссся, на Росаву, на Роставицю, на Хоробру і Красну, мечем і вогнем почне підкоряти полянські роди. І ніхто з родовичів — ні вої, ні старійшини — не відає страшної сили гуннського клина. А якщо й знає зі старих часів — ну, хоча б отець, — то чи зуміє протиставити йому щось таке, об віщо той клин розбився б?

Він сам теж не впевнений, що зумів знайти надійний спосіб уникнути розгрому при гуннській кінній атаці, та щось неясне, туманне вже ввижається йому, бродить в його уяві. З цієї миті, коли він побачив орду, що навально, невтримно, з шаленим криком і тупотом копит мчала на полян, з тієї миті, як клин, без особливих зусиль і без значних втрат ввійшов у полянські лави, як ніж у живе тіло, і розітнув їх навпіл, з тієї миті в його голову запала думка — як же уникнути розгрому, як

урятуватися, як не допустити, щоб ворог розкраяв навпіл полянське військо? Що могло б стримати навальну атаку гуннської кінноти?

Він ще й ще раз повертався до тієї страшної хвилини, коли почув громовий удар і побачив, як гунни в одну мить потоптали піших полянських воїв, розтрощили їхні щити, поламали списи і, не давши опам'ятатися, ввігналися глибоко в тил і почали загальне винищення.

Як зупинити гуннів?

Вишикувати своїх воїв не в два, а в чотири, шість чи десять рядів? Дати передньому рядові, окрім щитів, довгі й міцні ворини, об які грудьми вдаряться й зупиняться гуннські коні?

Та чи це допоможе?

Безперечно, кілька десятків ворожих вершників упадуть додолу і разом з кіньми будуть розтоптані. Але ж від удару, від сильного натиску впадуть і полянські вої разом зі своєю вориною. І гуннський клин без перешкоди перемахне через них, вріжеться в задні, не захищені нічим ряди і повалить їх теж.

Дати ворини коленому рядові? А хто ж тоді стрілятиме з луків? Хто колотиме списами? Хто, нарешті, вражатиме ворогів і їхніх коней мечами?

Добре було б протиставити гуннському клинові свій, полянський клин і свою кінноту, як це зробив рикс Ардарік у бою на річці Недві. Та де її взяти? Поляни, як і всі споріднені їм племена, здавна звикли битися в пішому строю. У них порівняно з гуннами навіть коней обмаль, — вони ж не кочовики, у котрих цілі косяки коней і котрі без коней взагалі жити не можуть. Коні постачають їм свіже м'ясо, переносять з краю в край безмежного, як море, степу, дають шкіру для взуття та інших потреб і, нарешті, становлять собою могутню бойову силу.

Не раз і не двічі в Києвій уяві з'являлося перегороджене полянськими щитами поле, і на них, на ті округлі щити, мчать, потрясаючи повітря громовими кличами, гуннські вершники. Вишикувані один за одним густо, в сто, а може, й тисячу рядів, вони жахали своєю кількістю, стрімкістю атаки і навальністю.

Яка ж стіна, яка сила може зупинити їх?

У чистому полі, в степу такої сили не знайти. Ні скель там кам'яних, ні круч неприступних, ні лісових яруг та хащ…

Ліс!

Ось вірний і надійний спільник полян! Не поле, що годує їх хлібом, що зодягає в полотно, що дає вдосталь паші для волів і корів, для коней і овець, а ліс, якого теж вдосталь є в полянській землі — і чим далі на північ від Росі, тим більше! Хіба зможе гуннська кіннота проникнути глибоко в ліс, де полянські вої, прикриті деревами та кущами, матимуть перевагу? А якщо вишикувати військо в бойову лаву на узліссі, перед самою стіною густого лісу, де не тільки верхівцеві, а й пішому нелегко пробратися, чи посміють тоді гунни використати свій бойовий клин? Чи не розіб'ється він, не розплющиться об стіну лісу, як кістяний, бронзовий чи навіть залізний наконечник стріли від удару об крем'яну скелю?..

Над землею стояла млосна нічна задуха. Як перед грозою. Десь далеко, за Дніпром, миготіли криваві сполохи і глухо озивався басовитим голосом бог грому і блискавиці Перун. Та тут, на кривавому бойовищі, до справжньої грози не дійшло. Поволі пригасали вогнища в гуннському таборі і стихав людський гомін. Причаївся в тривожному чеканні Родень. Облишили хрупати лугову траву коні. Навіть гуннські вартові, що стерегли бранців, перестали перекликатися і поринули в свої потаємні думки чи спогади, а може, і в сон.

Кий здригнувся від різкого крику пугача. Щось у тому крикові було таке, що змусило його насторожитися і пильніше вглянутися в темряву. Хто там? Невже Хорив? Адже крик пугача був здавна умовним нічним сигналом русів!

Кий поворушив пальцями рук, що затерпли від цупкої сириці, нашорошив вуха і втупився поглядом у таємничу темряву задушливої ночі.

Що там?

Чути — хропе під деревом гуннський дозорець, все тихше й жалібніше стогне покинутий всіма поранений, цвірчитьвиспівує в пахучому зіллі невтомний цвіркун і задумливо шелестить над головою листя старого явора.

Це — коли прислухатися. А коли ні — то всі звуки зливаються в один неясний, нерозбірливий легенький шум, ім'я якому — нічна тиша…

І раптом цю тишу порушив короткий посвист стріли — цвік!

Вартовий, що сидів під деревом, глухо скрикнув, схитнувся і поволі впав на землю. Його напарник прочумався від сну і, запідозривши щось лихе, швидко попростував до нього.

І тут знову пролунали короткі посвисти — цвік, цвік!

Гунн змахнув руками, заточився і, не видавивши з себе жодного звуку, провалився в чорну пітьму, що наступила після зірниці.

Кий зрадів — це, безперечно, Хорив з Боривоєм! Він нахилився трохи вперед і неголосно подав про себе звістку:

— Пугу! Пугу!

З нічного мороку виринули дві постаті.

— Кию!

— Я тут, — відгукнувся Кий.

До нього наблизилися Хорив і Боривой.

— Швидше тікаймо! — шепнув Хорив, розрізуючи ножем сирицю на братових руках. — Поки гунни не сполошилися!

Кий розім'яв затерплі зап'ястя.

— Чекай! Звільнимо інших! — і він, розрізавши пута на руках свого сусіда, шепнув йому: — Друже, пусти ножа по колу — і хай усі тікають до лісу!

ЧЕРВОНЕ КОРЗНО[20]

Кий мчав до Кам'яного Острова, не жаліючи коня. Гнав щосили, щоб сповістити русів і сусідні полянські роди про поразку, про загибель воєводи Радогаста і ганебну зраду княжича Чорного Вепра.

У кожній весі, в кожному селищі, які траплялися йому по путі, здіймав тривогу. Тих, хто міг тримати в руках зброю, направляв до Кам'яного Острова, а всім іншим радив забирати худобу, коней, овець, одяг, збіжжя і тікати в ліси, у верхів'я Росави чи на Стугну. Або й далі.

— Не гайтеся! — напучував він. — Піднімайте весь рід — і рушайте, поки не пізно!

І знову поспішав, не даючи ні собі, ні коневі перепочинку. Оглядаючись, бачив, як за ним, по всьому Пороссю, задиміли густі дими. Полянські роди сповіщали одне одного про смертельну небезпеку.

До Кам'яного Острова приїхав надвечір. Тут уже зібралися збройні дружини, стали на берегах ріки та на лісових галявинах. Повідомлені Грозою і Братаном ближчі роди прибули заздалегідь, інші підходили. На ранок ждали тих, що сиділи по Росьці, Красній та Стугні.

Біля Світовидової скелі Тур зібрав віче ліпших мужів. Старійшини всілися навколо требища на кам'яних брилах, на пеньках, а то й просто на землі. У білих вишиваних сорочках, в полотняних штанях, заправлених у чоботи чи підв'язаних біля кісточок шнурками, якщо господар був узутий у постоли, вони скидалися на зграю білих гусей, що спочивають проти сонечка. На кожному — ремінний пояс з підвісками, прикрашеними бронзовими або й срібними бляшками. На головах — солом'яні брилі… Коли б не мечі при боках, то можна було б подумати, що вони зібралися після роботи, щоб перекинутися словом чи жартом.

Побачивши сина, Тур кинувся йому назустріч — обняв.

— Слава богам! Ти вже тут?.. А Цвітанка? Хорив? Боривой?

— Хорив і Боривой залишилися там, бо ми не встигли розшукати дівчину… То, може, їм пощастить це зробити.

— А гунни?

— Погромили Радогаста і йдуть сюди…

Кий розповів старійшинам про все, що бачив і пережив сам.

Старійшини захвилювалися, посхоплювалися, обурено загомоніли, їх особливо вразило те, що молодший княжич власноручно вбив брата і перекинувся на бік ворога.

— Зрадник!

— Мерзенний пес!

— Самозванець!

— Ми ніколи не визнаємо його князем!

Тур підняв руку. Гомін затих. Ті, хто встав, посідали знову. Один Кий залишився стояти перед отцем.

— Які ж наміри Ернака? — запитав Тур. — Підкорити наше плем'я? Захопити нашу землю?

— Так… Ще на цьому тижні, завтра чи післязавтра, Ернак буде тут! — відповів Кий.

— Яка в нього сила?

— Безмірна! Гуннів — як сарани!.. Та сила їхня не в тому, що їх багато… Нас теж не менше, якщо зібрати всіх. А може, ще більше… Сила їхня в кінноті, яка йде в бій густо, гострим клином і легко прориває лави нашого війська…

І Кий розповів, як атакують гунни.

— Пригадую, так нападали вони і раніше, при Аттілі, — вставив слово Тур. — Клином проломлювали військо супротивника, заходили в тил, а потім знищували…

— Як же оборонятися від них, тату? — запитав Кий, сподіваючись почути відповідь на свої пекучі думи й сумніви, які мучили його останні дні. — Невже ніхто нічого не міг протиставити їм?

— Не знаю, як оборонятися… Лише один ромейський вождь Аецій переміг Аттілу у відкритому бою в полі. І я думаю, переміг тим, що знав, як воюють гунни. Пам'ятаю, на Каталаунських полях у Галлії, куди я молодим воїном ходив з князем Божедаром, Аецій вишикував свої війська на висотах так щільно і глибоко, що гуннський клин, ідучи з низин і тому не набравши потрібного розгону, застряв у них, а Аттіла вже нічого на зміг зробити — відступив. Але ж у Аеція було воїв не менше, ніж у Аттіли, а головне, багато кінноти… Так само вчинив Ардарік і теж переміг… В інших же боях "батько гуннів" все змітав поперед себе, окрім хіба укріплених городів та кам'яних фортець, яких гуннська кіннота не вміла і не хотіла брати, віддаючи перевагу вичікуванню, поки обложені, яких душив голод і мор, не здавалися на ласку переможця. Та чимало було й таких городів і фортець, яких Аттіла взяти не міг…

Кий ловив кожне батькове слово.

— Отже, супроти гуннів — кіннота або городи? І нічого іншого придумати не можна?.. Але ж у нас — ні кінноти, ні городів! Що ж робити?

Тур мовчав. Старійшини теж мовчали. Сиділи кружка насуплені, заклопотані. Йшлося про долю племені — не кожен смів узяти на свої плечі такий тягар. Ждали слова сміливішого, мудрішого.

Кий, молодий, менш досвідчений, ніж інші, не стримався знову:

— Старійшини, якщо у нас немає або майже немає кінноти і городів, за стінами яких ми могли б відсидітися, то залишається одне — відступати, поки не пізно. Відступати на північ, у непрохідні ліси, як це

колись робили наші діди і прадіди. А там об'єднаємося з іншими племенами нашого язика і...

Тут схопився старійшина Вовчий Хвіст. Лисий, борода — лопатою, очі люто вирячені.

— Як? Тікати? Кидати все: і поля, і луки, і борті, і села, і всіляке добро? Кий думає, що говорить?

Старійшина був ще не старий чоловік і могутній, мов дуб. Високий, широкоплечий, руки — як довбешки, а шия — хоч обіддя на ній гни! Про такого кажуть, що він однією рукою волові роги скрутить... Його лиса стовбуриста голова здіймалася над плечима, як велетенський буряк, і, спалена сонцем, виблискувала й відливала червоною міддю.

— Старійшина Вовчий Хвіст хоче битися! Це похвально! — сказав Кий спокійно. — Я теж хочу битися!.. Тільки — як? Може, Вовчий Хвіст скаже?

Вовчий Хвіст повернув до нього густу, кошлату, як нехвороща, бороду і довгого носа. В очах — збентеження. Кий був не слабший за нього, але молодий, стрункіший, спритніший.

— Як? — старійшина довго думав. Потім сказав: — А як б'ють ворога?.. Зустрінемо, зупинимо — і навалимося всією силою! Як же інакше? Якщо тікатимеш — не поб'єш!

— Так радив і Радогаст...

— У нього було обмаль воїв, — усього три чи чотири роди. А ми зберемо майже все плем'я!.. І не намагайся, отроку, посіяти в наших серцях зерна сумніву й зневіри! — розсердився Вовчий Хвіст. — Твоє діло маленьке: сповістив — і сядь! А ми будемо думати!

— Так, так, — закивали головами старійшини родів. — Треба подумати і вибрати воєводу або князя! Замість померлого Божедара... Треба подумати і про те, як і де зустріти гуннів!

— Давайте думати, — погодився Тур. — Хто скаже? Знову підхопився Вовчий Хвіст.

— Моя думка — зібрати весь полянський полк[21], знайти рівну місцину і стати сукупно, щоб перетнути шлях Ернакові! Сила у нас немала, і боги допоможуть нам!

— Згода, згода! — загукали старійшини. — Зібрати всіх, хто здатен тримати списа в руках!

— А якщо ми не спинимо гуннів? Що тоді? — спитав Кий. — Ми поляжемо, а жони, діти, старі?..

Вовчий Хвіст знову випнув наперед бороду.

— Що ж ти надумав — кажи! Може, тікати всім?

— Не тікати, а відступати! І жінкам, і дітям, і старим — усім! — відповів Кий. — Сьогодні. Негайно! Бо потім буде пізно!.. Відступати в ліси — на північну окраїну полянської землі! А якщо й там невитримка буде, то ще далі — в землю деревлянську або й за Дніпро... А війську нашому, мені здається, не слід вв'язуватись у відкритий бій, де гунни матимуть перевагу, а потрібно теж відступити в ліси і з засідок нападати на поодинокі гуннські загони.

— І гунни передушать нас поодинці, мов кібець курчат! — розсердився Вовчий Хвіст. — Проти сили потрібна сила!

— Атож! Атож! — закивали головами старійшини. Однак Кий не здавався.

— Проти сили потрібна не тільки сила, а й хитрість! Пригадайте, ведмідь який сильний, а й той тікає від малесеньких, але розлютованих бджіл, що нападають зі всіх боків і жалять у найнесподіваніші місця.

— Ти гадаєш, Ернак побоїться наших бджолиних укусів?

— Якщо кусати часто й дошкульно, — побоїться!.. А головне — гунни побояться лісу! І носа не поткнуть до нього! Там ніяк розвернутися гуннській кінноті! А для нас — він захист, схованка! З-за кожного дерева, з-за кожного куща проспіває пісню смерті полянська стріла, просвистить і пронизе гуннові серце наш спис!

Кий бачив, що не переконає старійшин. Вони йому не вірили тому, що він молодий, а ще тому, що Вовчий Хвіст був воєм, без сумніву, сміливим, хоча і нерозсудливим. Сміливість же завжди на виду, а розсудливість — у тіні…

— Бридня! Так може говорити лише боягуз! — гримнув Вовчий Хвіст. — Не личить воїнові ховатися в кущі! Хто хоче ховатися — хай ховається! А ми сміливо станемо на прю з ворогом! І хай допоможуть нам боги!

— На прю! На прю! — загукали старійшини. — Виженемо Ернака з нашої землі!

Кий згадав бій біля Родня і, сумно усміхнувшись, відійшов набік. Ніхто його не підтримав. Навіть отець промовчав. Невже ж він говорив не до ладу? Невже слова його були такі бліді, що не могли переконати старійшин у тому, в чому він сам глибоко впевнений і переконаний? Який жаль!.. Що ж буде з полянами?

Що буде з родом русів?

Тим часом віче почало обирати воєводу.

Хтось гукнув:

— Тура!

Але Тур зразу сказав:

— Ее, друзі, старий я став… І в руках сила не та, і ноги вже не так легко носять мене по землі, і зір мій слабне… Який з мене воєвода? Треба молодшого! Війна ж!..

З ним погодилися і загукали:

— Вовчого Хвоста!

— Хай Вовчий Хвіст буде полянським воєводою! А як переможемо, тоді подумаємо і про князя!

Коли гамір затих, Тур спитав:

— Чи всі так думають?

— Усі, усі!

— А ти, Вовчий Хвосте, — Тур повернувся до старійшини роду вовка, — чи згоден ти стати нашим воєводою і повести полян проти гуннів?

— Згоден, — похмуро відповів Вовчий Хвіст, і ніхто не міг сказати, чи радий він з того, що його обрано воєводою, чи ні.

— Може, ти хочеш щось сказати, воєводо? — знову спитав Тур.

Вовчий Хвіст вийшов на середину, до требища.

— Хочу сказати ось що… Сьогодні й завтра збирайте свої дружини! Всіх, хто може носити лука й списа, — до війська! А післязавтра станемо на Широкому Березі над Россю і зустрінемо там Ернака. Іншого шляху сюди йому немає… А тепер попросимо богів, щоб дарували нам перемогу!

Він грюкнувся на коліна і простяг до Світовида свої кулакикорчі.

— Боже, помилуй нас і захисти!

Старійшини вслід за воєводою теж попадали на коліна і палко зашептали, дивлячись на червоногарячий лик Світовида:

— Помилуй нас і захисти!

* * *

Як тільки на сході зарожевів край неба, Хорив і Боривой вилізли на дуба. Звідти їм видно було і Родень, і гуннське стійбище над Россю, і засіяне трупом бойовище. Сиділи на гілляці тихо, щоб жодним необережним порухом не викрити себе.

Сонце підбивалося все вище й вище, аж поки не стало об обідній порі майже над головою. І тоді розчинилися ворота князівської оселі і з них виїхав Чорний Вепр у супроводі Крека, дружини, сотні гуннів, княгині Чернети та родовичів. Вони завернули на пагорб, де вже було приготовано все, щоб спалити князя Божедара і воєводу Радогаста.

Незабаром там запалав вогонь. Дрова були сухі, і в небо шугнуло високе малинове полум'я, ніби покривало мертвих князя і княжича червоним корзном. До вогню посунули гунни і оточили його темним колом.

— Кляті! — прошепотів Хорив. — Хто б міг подумати, що ховатимуть князя Божедара і справлятимуть тризну по ньому гунни!

Коли вогонь пригас і на місці багаття залишилася лише велика купа малинового жару, гунни почали розходитися. А Чорний Вепр у супроводі Крека і десятка воїв раптом поскакав до лісу, де переховувалися Хорив і Боривой.

— Куди це він? — спитав стривожено улицький княжич.

Хорив теж був збентежений. Невже Чорний Вепр помітив їх на дубі? Якщо так, то треба якнайшвидше тікати звідси!

Та на узліссі Чорний Вепр повернув у протилежний від Родня бік.

І тоді Хорив ударив себе долонею по лобі.

— Леле! Це ж, напевне, він поїхав по Цвітанку! Як же я не здогадався раніше?.. Боривою, хутчій донизу! За ним!

Отроки, мов вивірки, швидко спустилися на землю, скочили на коней і чимдуж, скільки дозволяв густий підлісок, помчали вслід за Чорним Вепром. Боялися відстати. Тому не зважали на те, що гілля болюче хльоскало по обличчю, — гнали й гнали щодуху вперед. Падав під кінськими копитами заплетений сріблястим павутинням лапатий бур'ян, роєм здіймалися з нього вгору потривожені лісові комарі.

Кілька разів Хорив виглядав з гущавини в поле, щоб пересвідчитись, чи не збилися вони з путі. Ні, не збилися. Слід, залишений кіньми Чорного Вепра і його супутників, ясно виднівся по узліссю.

Так вони їхали кільканадцять поприщ.

Нарешті сліди круто повернули з поля на ледь помітну лісову доріжку.

— Вперед! Ми наздоженемо їх! — вигукнув Хорив. Доріжка петляла в густих заростях, то спускаючись униз, у глибокі балки й темні яри, то піднімаючись на круті горби, у царство грабів і предковічних дубів. Верхів'я дерев так тісно спліталися над нею, що сонячні промені не досягали землі, і внизу стояли прохолодні зеленкуваті сутінки.

Їхали довго. Боривой знову почав сумніватися — чи не збилися вони зі сліду? Та Хорив мав зірке око. Він помічав кожну прим'яту стеблину, кожен збитий сухий сучок на деревах чи гриб, що ріс у траві.

— Вперед! Вперед! — підганяв він коня.

Стежка вивела їх на чималу галявину, звідки долинули людські голоси і гавкіт собаки. Тут зупинилися і, прив'язавши у гущавині коней, виглянули з кущів.

Посеред галявини побачили невелику хижку, оточену повітями. Посередині двора — конов'язь. Біля неї — припнуті коні. На деревах, що оточували галявину, жовтіли борті — дуплянки, довкола них весело гули бджоли. Пахло медом і воском…

Князівська пасіка!

Від хижі долинули голоси. Один, різкий, владний — Чорного Вепра. Другий, незнайомий — хрипкий, старечий.

Чорний Вепр кричав:

— Шолудивий пес! Що ти заладив — мед, мед… Плювати я хотів на той мед, що ти збереш тут для князівського двору! Я тобі наказав

стерегти отроковицю! А ти її так уберіг?.. Я уб'ю тебе! Спалю твоє гніздо, щоб і сліду не лишилося!

Почувся свист нагая. З-за повіті вибіг старий, сивий бортник, затуляючи руками закривавлене обличчя. За ним гнався Чорний Вепр і лупцював скільки було сили. Услід йому поспішав Крек і щось говорив, але так тихо, що ні Хорив, ні Боривой не розбирали його слів. Потім показалися вої.

Спинилися всі біля конов'язі. Старий плакав, розмазуючи кулаком по обличчю сльози і кров.

— Князю, я не винен… Зачинив її, підпер двері кілком, а сам пішов до яру по воду… Як же без води?.. А вона продерла стріху — і в ліс… Я за нею… Та сам бачиш — не мені, старому, наздогнати молоду…

— Коли це було? — спитав Чорний Вепр, трохи охолонувши.

— Після сніданку…

— Після сніданку… А вже з полудня звернуло!.. Міг би досі додибати, старе луб'я, до Родня і сповістити мене! А ти длубався тут у своєму дранті! — знову закричав князь і штурхонув бортника межи плечі. Потім повернувся до своїх воїв: — Ось що, хлопці, я зараз мушу вертатися додому… Такий наказ кагана. А ви — в погоню! Знайдіть мені ту дівчину! Хоч із-під землі відкопайте! Не могла ж вона без коня далеко втекти!

— Могла, — сказав один похмуро. — Якщо не візьмемо сліду, де її шукати?

— Ти дурний, Люте, як пеньок! — відповів йому князь. — Отроковиця не могла тікати ні за Рось, ні за Дніпро… Отже, у неї тільки один шлях —

лісами до полян! До Кам'яного Острова! Там і шукайте з Малком та Мислятою! І не гайтеся!

Лют схилив голову.

— Знайдемо, князю! Зараз візьмемо слід!

Три молоді вої враз кинулися до хижі, щось довго розглядали там, винюхували, мов хорти, а потім з радісними криками: "Є слід! Є!" — сіли на коней, помчали через поляну до лісу і незабаром зникли з очей.

Чорний Вепр з Креком теж скочили на коней і, не поспішаючи, поїхали назад тією дорогою, якою прибули сюди. Враз на галявині стало тихо й пусто. Лише старий бортник довго стояв біля конов'язі, витираючи рукавом кров з лиця, сумно дивився услід молодому князеві і його чорноголовому супутнику...

Хорив багатозначно переглянувся з Боривоєм.

— Ми не повинні спускати їх з ока! Куди вони — туди й ми! Пощастить їм знайти Цвітанку чи не пощастить — до Чорного Вепра живими вони не повернуться! Вперед!

Тихо шелеснули кущі — і хлопці, обійшовши лісом галявину, відшукали слід Люта і його друзів.

— Їх троє, а нас — двоє, — сказав Хорив. — Зате ми маємо ту перевагу, що про нас вони нічого не знають...

— Ти мене підбадьорюєш? Даремно... Я не боюся стати з ними на прю! — відповів на це Боривой.

* * *

Шлях від Родня до Кам'яного Острова пролягав через урочище Широкий Берег, і Вовчий Хвіст вів сюди полянське військо. Всі йшли пішки, залишивши коней родовичам, котрі мали відступати в ліси.

Широкий Берег простягався в ширину на поприще, а в довжину — на три поприща. З одного боку текла повноводa Рось, з другого — здіймалася гора, поросла густим лісом. Попід горою лежала дорога, яку ніяк не міг оминути Ернак.

Полянські дружини з самого ранку зайняли найвужчу місцину між рікою та лісом, і весь рівний твердий луг забілів від їхнього полотняного одягу.

Вовчий Хвіст ходив поміж воями і показував, де кому ставати. Сам зі своїм родом став посередині: хотів бачити праве і ліве крило війська.

Шикувалися, як здавна це повелося, лавою — рівною, мов тятива лука. Від Росі стали роди, що сиділи на Хоробрій та Красній, посередині ті, що сиділи по Росаві, а русь, один з найбільших і наймогутніших родів, разом з іншими росичами зайняв усе ліве крило — аж до лісу.

Кий зціпив зуби й мовчав. Усе робилося так, як біля Родня. Там рівне поле — тут рівний, мов долоня, луг. Там військо було поставлено в одну лаву — тут теж. Там Ернак атакував увечері, маючи за спиною сонце, — тут він напевне нападе вранці, коли сонце сліпитиме полянських воїв… А наслідки? Неважко передбачити.

У нього стискалося серце від важкого передчуття. Але сказати про це воєводі не наважувався. Хіба послухає? Та й не час уже…

Єдине, чого він домігся від отця і що радувало його, це те, що весь рід, від старого до малого, знявся вчора зі своїх селищ і рушив на північ, у непрохідні ліси. А за ним рушили й інші роди.

Руси шикувалися на лівому крилі — лавою. Однак залишалося чимало воїв, яким не вистачало в ній місця. Тоді Кий, порадившись із батьком, підкликав Щека.

— Не будемо казати про це воєводі, брате… Візьми нашу молодшу дружину і засядь з нею попід горою в лісі! У відкритий бій не встрявай! Але як тільки гунни вріжуться в нашу лаву, закидай їхнє праве крило стрілами! Це буде велика допомога нашому війську… Якщо ж нас розгромлять, тікай з отроками, як ми домовилися, до Березової Рудки і жди тих, кому пощастить урятуватись… Якщо ми з вітцем залишимося живі, то знайдемо тебе там… Якщо ж боги допоможуть нам і ми утримаємося, зупинимо гуннів, тоді сміливо виводь дружину з лісу і нападай на них з тилу… Зрозумів?

— Зрозумів.

— Тоді — йди! І хай береже тебе Світовид!

Брати обнялися. Щек попрощався з батьком і братом і зник разом з молодшою дружиною в гущавині кущів.

Поляни приготувалися до бою. Тисячі воїв щитами перегородили Широкий Берег, присягнувшись твердо стояти супроти ворога.

Однак гунни не з'явилися.

В стомливому чеканні минув день. Минула й ніч. Вої спали на щитах, підклавши під голови тули зі стрілами. Вогню не розкладали — боялися привернути увагу ворожих вивідачів. Над Россю і прилеглими лугами упав густий туман, і вранці вої, переплутавшись, довго не могли знайти своїх місць і своїх родів. Плутанина тривала, аж поки не підбилося сонце і не розійшовся туман. А коли останні клубки йото випарувалися і щезли в бездонному голубому небі, всі зі страхом уздріли за два поприща від себе гуннів.

Що тут зчинилося!

Заметалися по березі вої, затрубили сигнальні роги, сповіщаючи тривогу, закричав воєвода Вовчий Хвіст:

— Поляни, до бою!

Всі спішно шикувалися бойовим строєм. Вирівнювали лаву, ставили перед собою щити, шептали молитви і Даждьбогові, і Перунові, і всім великим і малим богам, щоб допомогли зупинити гуннів і вберегли від смерті.

І ось задрижав берег Росі, почувся далекий гул, пролунав із тисяч і тисяч горлянок громовий крик — гунни рушили в атаку.

Враз у полянських лавах припинилися розмови. Виструнчилися стіною червонуваті — проти сонця — щити. Завмерли вої, виставивши наперед блискучі вістря списів. Наближалася невідворотна мить, якої кожен ждав з нетерпінням і острахом.

Набираючи швидкості, гунни витягувалися клином.

Твердий рівний берег і сонце, що світило з-за їхніх плечей, сприяли ворожій атаці.

Кий від лісу, де стояв на лівому крилі русів (Тур був на правому крилі, ближче до середини), окинув оком полянське військо, і в нього тужно занило серце, зайшлося болем. Через широкий зелений луг простяглася тонка — в чотири ряди — лава, оторочена спереду щитами. Коли поглянути зблизька, то та лава здавалася міцною. Чотири ряди дебелих, мов дуби, воїв! Зі щитами, списами, луками, мечами!.. Та як легко вона рветься під нестримним натиском гуннської кінноти!

Зарозумілий, легковажний, хоча й не позбавлений сміливості Вовчий Хвіст не прислухався до розумної поради, не знайшов місцини, яка б стала перепоною для нападників, а для полян — надійним захистом…

Що ж буде? Що ж буде?

Гунни витягувалися все гострішим клином і швидко наближалися.

Вовчий Хвіст гукнув на весь берег:

— Друзі, тримаймося міцно! Ні кроку назад! Приготувати списи й луки! Зупинимо ворога!

Два перші ряди, загородившись щитами, виставили наперед списи. Два задні — видобули з тулів стріли, приготували луки до бою.

Києві здається, що він удруге бачить один і той же страшний сон. Хіба не так само зустрічав гуннів воєвода Радогаст?

Так!

Правда, у Вовчого Хвоста воїв значно більше. Та що з того, коли вони розтягнуті в одну лаву?

Тим часом гуннський клин, як стріла з лука, цілився прямо в серцевину полянського строю, в те місце, де стояв воєвода. За ним важкою темною хмарою летіла вся орда. Берег стрясався від грому кінських копит і дикого крику.

Кий мружиться проти сонця. Гунни зовсім близько. Вже добре видно оскалені морди їхніх коней, блискучі леза занесених над головами шабель. Ще мить — і…

Хмара стріл злетіла з полянських луків, кусючим роєм вп'ялася в густу лавину нападників. Впали перші вбиті. Зашпортнулися коні…

Та це не спинило гуннів, і в наступну хвилину вони з усього розгону врізалися в полянську лаву. Страшенний гуркіт, передсмертний крик, бойові кличі, брязкіт шабель і мечів — все це змішалося в один дикий рев, що здійнявся над бойовиськом.

Гуннський клин ненадовго зав'яз у першому ряду. Потім майже відразу розітнув полянське військо навпіл і почав оточувати ті дружини, що стояли на березі Росі.

Крик жаху пролунав серед полян. Збитий кіньми, упав Вовчий Хвіст і був розтоптаний на смерть. У прорив ринули свіжі загони гуннів. Вони тіснили полян до Росі, кололи їх списами, сікли шаблями, спихали у воду — і там одні пливли до протилежного берега, а інші, поранені та ті, що не вміли плавати, тонули, опускалися на дно.

Русів від першого, найстрашнішого удару врятувала молодша дружина Щека. Вона з засідки засипала праве крило гуннів стрілами і цим затримала його навальний натиск, змішала бойові порядки. Але це не врятувало старійшину Тура. Поковзом гунни зачепилитаки русів, і одним із перших упав Тур. Стріла пронизала йому груди, і вої віднесли умираючого до лісу, і над ним схилився Кий.

— Отче!..

Тур повільно розплющив очі, упізнав сина. Промовив через силу:

— Даремно не послухалися тебе… Все пропало… Рятуй наш рід… І все плем'я… Хай бережуть тебе боги!..

— Отче! — Кий нахилився над батьком, однак той уже нічого не чув. — Отче!

Тур ще був живий. Але з рани струменіла кров, а з нею відходило і життя старійшини.

Кий наказав двом воям піклуватися про нього, а сам кинувся на поле бою, де руси і вої з інших родів, поволі відступаючи, стримували натиск гуннів. Один за одним падали поляни під ноги гуннським коням і там знаходили собі смерть. Було ясно, що це розгром. Потрібно рятувати рештки війська.

Тоді Кий підніс угору рога, що висів у нього біля пояса, і тричі протяжно протрубив. Це був знак — припиняти бій і відходити в умовлене місце.

Цим він самочинно брав на себе владу воєводи. Адже ж Вовчий Хвіст загинув, старійшина Тур помирає, а інших старійшин не чути. Може, вони теж загинули, чи, може, як і Тур, лежать десь поранені?..

— До лісу! До лісу! Виходьте з бою!

Всі, хто залишився живий і ще чинив гуннам опір, почувши звуки рога, почали швидко відступати і ховатися в густих заростях дерев та кущів, переплетених пахучим хмелем. Ліс блискавично поглинав їх усіх без остатку, ховав у своїх глибоких напівтемних нетрищах, суворою мовчазною стіною став насупроти знавіснілих, ошалілих від крові нападників.

Гунни осаджували коней, повсюдно припиняли переслідування.

* * *

Цвітанка бігла наосліп, сама не знаючи куди.

Прорвавши солом'яну покрівлю хижі і видершись крізь дірку на волю, вона опинилася в дворі, де на неї зразу напала собака.

— Цуцу! Цуцу! Тихо, моя люба! Тихо, дорогенька! На тобі хлібця — тільки не гавкай і відпусти мене з миром! — промовляла вона, кидаючи шматки хліба, які припасла на дорогу.

Поки собака глитала хліб, вона шуснула за повіть, звідти — в кущі, а там — і до лісу. Бігла щодуху, не розбираючи напрямку. Аби далі від осоружного старого, що ось уже який день тримав її, з наказу Чорного Вепра, в заперті. Спускалася в долини та байраки, піднімалася на горби, продиралася крізь густі зарості болиголова, ожини та хмелю, рвучи на собі одяг.

Ліс здавався їй, отроковиці, що виросла в степу похмурим, чужим і ворожим: коренасті, порослі мохом дерева, з сухим гіллям і чорними дуплами в стовбурах, нагадували їй старезних сивих чаклунів, що назирали за кожним її кроком. В кущах повзали вужі й гадюки. Десь тут поряд бродили ведмеді, вовки та борсуки. А загалом увесь ліс був населений духами, добрими й злими, які можуть або допомогти тобі, або зашкодити.

Бігла доти, доки несли ноги. Потім, стомившись, перепочила хвилину і вже далі йшла поволі. Тепер її почала тривожити думка, куди повернути, як знайти дорогу до Кам'яного Острова?

Чомусь їй здавалося, що коли візьме праворуч, то натрапить на житло Чорного Вепра, прямо перед нею — Дніпро, позаду — хижа бортника… Отже, залишалося — повернути ліворуч. Тож долиною, прокладаючи помітний слід у високому бур'яні, швидко попростувала у протилежний від сонця бік.

Місцевість була горбовиста, з крутими спусками й ще крутішими підйомами. Цвітанка зголодніла і з жалем подумала, що варто було б залишити собі хоч шматочок хліба. Та зразу ж відмахнулася від думки про їжу. Десь натрапить на селище — і люди погодують. А зараз —

зібрати всі сили й тікати! Якомога швидше і якомога далі! Щоб ні бортник, ні Чорний Вепр не наздогнали!

Вона ступила ще кілька кроків — і раптом ліс кінчився. З високої кручі відкрився широкий голубий простір Дніпра і буйних задніпровських плавнів. І жодної людської оселі довкола.

Цвітанка якийсь час постояла на кручі, думаючи, що ж робити, — повертати назад чи спуститися вниз, до річки. Вона завагалася. Повертатися назад не хотілося. Та й страшно — там десь залишилися її вороги. А внизу — вода. Можна попити, ополоснутися і відпочити після важких блукань по лісових нетрях...

Вона знайшла стежку, по якій звірі ходили на водопій, спустилася по ній на берег і, залізши по коліна в прохолодну дніпровську воду, вмила обличчя, шию, руки. Потім нарвала корінців ситнягу й рогози, щоб хоч трохи втамувати голод.

Корінці на смак були солодкаві, викликали нудоту, й дівчина з огидою виплюнула їх з рота. Ні, вже краще голодувати, ніж їсти це противне зілля!

Вона сіла під вербою і схилила голову на порепаний, шорсткий стовбур. Була така стомлена, що незчулася, як і заснула. Теплий вітер ворушив густі розпатлані коси, ласкаво гладив подряпані руки, білу шию, порожевіле від сну обличчя. Дніпро приносив прохолоду і шум задумливих очеретів, що заколисував, мов дитину. А сонце, що вже спускалося за руду кручу, зігрівало її, пестило, як мама, і вкутувало приємною дрімотою.

Та все ж сон був чуткий. Як тільки шелеснули прибережні кущі і злякано спурхнула з верби якась пташина, вона миттю розплющила очі і схопилася на ноги. Жах і відчай крижаним холодом стиснули їй груди.

З трьох боків до неї підступали вої Чорного Вепра. Прямо від гори наближався рябий Лют, зліва — Малк, справа — Мислята. Це вони викрали її в купальську ніч і запроторили в дикий предковічний ліс до старого бортника. А тепер хочуть схопити і допровадити назад, до ненависного княжича.

— Ви? Це знову ви, прокляті? — вигукнула дівчина хрипко, відчуваючи, як у неї тремтять і підгинаються ноги.

— Так, це ми, — нахмурився Лют, зупиняючись на поважній відстані. — Ми знайшли тебе, княгине, щоб відвезти до князя… До Чорного Вепра… Тобі не варто було тікати, бо тікала від власного щастя…

— Як ти сказав… Я… княгиня?.. Виходить, Чорний Вепр… князь? — перепитала ошелешено отроковиця, для якої ця звістка була вкрай несподіваною.

— Так, — кивнув головою Лют. — І, гадаю, ти ніколи не пожалкуєш, що я з Малком та Мислятою знайшов тебе сьогодні і поверну нашому князеві. Думаю також, що ти за це не покладеш на нас зла, — адже ми бажаємо для тебе лиш одного — щастя! Ти — княгиня!..

Спокійний, лагідний голос Люта обманув Цвітанку, їй здалося, що в ньому щось змінилося на краще. Вона не подумала, що зараз він дбає про себе, про своє майбутнє, бо воно не в малій мірі залежатиме від неї. Тому жалібно промовила, простягаючи до нього руки:

— Я не хочу повертатися до Чорного Вепра! Я не хочу бути княгинею! Відпусти мене, Люте! Відпусти!..

Лют насупився.

— Ти говориш казна-що, княгине! Ти поїдеш з нами!

— По добрій волі не поїду! Хіба візьмете силоміць!

— Не змушуй нас робити це! Йдино сюди! Сама! Цвітанка закрилася руками, вигукнула:

— Не піду! Не підходь до мене! Я ненавиджу Чорного Вепра і ніколи не стану його жоною! Краще — смерть!

Лют зрозумів, що без насилля не обійтися, і кинув крізь зуби:

— Беріть її!

Малк і Мислята з двох боків рушили до дівчини. Лют пригнувся і розставив руки, ніби збирався ловити курку. Та жодному з них дівчина не дала впіймати себе. Мов злякана сарна, раптом відштовхнулась ногами від берега й стрибнула далеко у воду — аж хвиля розляглася. Стрибнула на вірну смерть, бо зовсім не вміла плавати…

* * *

Після розгрому на Широкому Березі полянські роди поспішно відступали з Росі і її притоку на північ, у дрімучі ліси на Стугні, Дніпрі та Ірпені. Гнали худобу, овець, свиней, везли збіжжя та домашній скарб, несли на собі клунки з харчами — хлібом, пшоном, солониною. Прямували навпростець — полями й лісами, не вибираючи дороги…

Гунни уперто переслідували їх. З ними йшов і Чорний Вепр зі своєю невеликою, наспіх зібраною дружиною.

Залишки розгромленого війська Кий вивів до Березової Рудки, де його вже ждав Щек зі своїми молодими друзями. Виявилося, що воїв залишилося в живих значно більш, ніж гадалося. До того ж прибували все нові й нові загони з далеких окраїн полянської землі та поодинокі вої, яким пощастило врятуватися.

Тут зібрали віче. Потрібно було обрати нового воєводу та старійшин, бо під час побоїща на Росі значна частина родів утратила їх.

На віче зійшлося все військо. Вої були стомлені й пригнічені тим, що сталося. Мову почав старійшина роду росавичів Ворон, одноокий, похмурий чолов'яга. Власне, мав він інше ім'я — Судислав, а Вороном його прозвали родовичі за довгого носа, чимось схожого на дзьоб воронакрука, та за чорного чуба, що дуже не часто траплялося серед полян. Тепер чуб був сивий, і старійшина скидався на старого ворона, що обріс, мов пень, мохом.

Обвівши своїм єдиним оком притихлих воїв, Ворон сказав:

— Маємо зовсім мало часу. За нами йдуть гунни. Тому довго балакати ніколи… Ми залишилися без князя і без воєводи. Про князя — потім. А тепер — кого хочете воєводою? Думайте!

Всі мовчки переглядалися. Справді — кого ж? Хтось несміливо кинув:

— Може, тебе, старійшино?

Та Ворон стомлено похитав головою, заперечив:

— Не мене… Я старий, недужий, одноокий… І не старійшину Берислава — він теж уже землею пахне, — і Ворон показав на зігнутого літами старійшину хоробричів, що, зіпершись на списа, стояв побіля нього і кліпав очима. — Оберемо мужа молодого, але вже досвідченого і мудрого. Він є тут, серед нас. І коли б ми були послухалися його ради, то не втратили б половини воїв і майже всіх старійшин…

— Хто ж це? — пролунали голоси. — Де він? Хай вийде наперед.

— Це Кий! Із роду русів! Ось він!..

Кия вже знали всі. Правда, бентежила декого, зокрема старших воїв, його молодість, та коли старійшина Ворон за нього, то всякий сумнів відпадав. А руси — ті відразу закричали:

— Кия! Кия воєводою!

— І старійшиною русів! — додала молодша дружина. — Замість Тура.

— Хай буде Кий нашим воєводою! — загукали всі. — Кия! Кия!

Старійшина Ворон поклав свій щит на землю, поманив до себе Кия.

— Ставай, воєводо, сюди! — А коли Кий став, наказав отрокам: — Підніміть його — хай усі бачать! Ось наш воєвода!

Кия підняли над військом. Сонце золотило його густу рудувату чуприну і молоду кучеряву борідку. Засмагле, обвіяне гарячими вітрами обличчя було мужнє, суворе, без тіні радості й усміху. Та й ні в кого з полян зараз не було радості в серці — всі ждали ще більшої біди… Кий мав дужі, широкі плечі і міцні ноги. Стояв на щиті прямо і дивився проникливо на стомлені обличчя одноплемінників, в їхні допитливі, наповнені тривогою очі.

— Родовичі, друзі! — гукнув голосно. — Не такий зараз час, щоб я відмовлявся стати вашим воєводою. Може, серед вас є достойніший — розумніший, досвідченіший, сміливіший. Та щоб знайти його, потрібно довго думати, а думати ніколи. Ось-ось наздоженуть нас гунни! Тому дякую вам, що довірились мені, і наказую вирушати далі в путь!

— Кию, люди стомилися… Може, перепочинемо? — запитав Ворон. — Тут гарне місце — тінистий гай, зелений лужок, вдосталь чистої джерельної води…

Кий озирнувся довкола. Справді, тут гарно: понад широкою зеленою долиною шумить під вітром березовий гай, по долині тече струмок, а протилежний схил долини аж сяє жовтобілим цвітом ромену.

Однако він заперечно похитав головою:

— Гарно тут для спочиву… А для оборони зовсім погано! Ні, пошукаємо іншого місця!.. Хай роди оберуть собі старійшин, де немає, — і рушаймо!

Обравши старійшин, поляни, не гаючись, знялися в путь.

Кий ішов попереду. Нахиливши голову, засновану важкими думами, уперто шаргав цупкими чобітьми по густому степовому бур'яну, прокладаючи в ньому стежку. За плечима — лук і торбина з сухарями, пшоном та салом, на лівій руці — важкий щит і шкіряна рукавичка, в правій — два короткі списі, при боці — меч і тул зі стрілами.

Це — звичайне військове спорядження полянського воїна.

Йшли довго. Не чути ні розмов, ні сміху. Всі страшенно зморилися, але ніхто й словом не заїкнувся про спочинок. А сонце пекло немилосердно, і білі сорочки на спинах потемніли від поту, припали сірою степовою пилюкою.

Кий вів своє військо все вперед і вперед, аж поки не натрапив на ліс і на чисту, без кущів, довгу галявину в ньому, що похило спускалася до широкого грузького болота, по якому текла якась невеличка річка.

— Тут зупинимося!

Всі відразу попадали на землю — де хто стояв. А Кий зі Щеком, Ясеном і Грозою обійшли галявину і ліс, що прилягав до неї, побували внизу, на болоті, і тільки тоді повернулися до стану.

Кий зібрав старійшин.

— Я ось що думаю, — сказав тихо. — Гунни йдуть по нашому сліду і незабаром наздоженуть нас… То краще зустрінемо їх тут, ніж десь у чистому полі, де вони мають безсумнівну перевагу. Але щоб зупинити й перемогти сильного ворога, ми повинні перехитрити його!

— Перехитрити? Ернак теж не дурень! — Ворон пошкріб сиву потилицю. — Розкусить нашу хитрість — і нам же буде гірше!

Не розкусить!.. Я придумав таке, чого він ні разу не зустрічав у житті!

Що ж це? — старійшини запитально глянули на молодого воєводу.

Кий примружився на сонце, що вже почало звертати з полудня і освітлювало галявину з правої руки, і, подумавши, сказав:

— Подивіться — яке тут місце! В тилу у нас — болото. Отже, обійти гунни не зможуть — потонуть у ньому… З двох боків — густий ліс. Гуннській кінноті по ньому теж не пробитися… Залишається у них для атаки один шлях — галявина… Тож хай нападають по ній! А ми тут і приготуємо пастку: на їхній клин поставимо міцний полянський тин! Об нього і розіб'ється Ернакова кіннота!

Старійшини не зрозуміли.

— Тин?

— Ну, хай буде не тин… Хай буде частокіл, рідкий, мов вила, і гострий, як списи… Ми перегородимо ним поляну ось у цьому місці, недалеко від берега, і нехай спробують тоді гунни розірвати нашу лаву! Не вийде… Зробить частокіл мій рід, — і він глянув на Щека, Ясена і Грозу. — Хлопці, піднімайте русів — готуйте кілля! Вбивайте його в

землю так, щоб воно гостряками стирчало в бік нападаючих, але не густо — на віддалі одного кроку…

— Для чого це? — спитав Ясен.

— Потім побачите… Ідіть!.. А я тим часом решту родів поставлю в лісі в засідку — з одного і з другого боку галявини… Приготуємося як слід! Аби тільки Ернак напав на нас!.. Аби напав!.. Ідіть!

За хвилину поляни заворушилися, мов мурашник. Руси зрубували молоді дубки, берести й граби, вбивали їх навкіс у землю дерев'яними довбешками, а потім загострювали мечами, і вони скидалися на вістря списів. Інші роди, забравши зброю, розділилися навпіл. Одні засіли в лісі по праву руч, другі — по ліву. Кий суворо наказав їм вступати в бій лише тоді, коли гуннський клин вріжеться в полянський частокіл.

Минуло небагато часу, а галявина вже була перегороджена рідким, навкіс поставленим частоколом. І тоді з поля примчали кінні вивідачі.

— Воєводо, гунни! — Далеко?

— За два чи три поприща.

— Вся орда чи невеликий загін?

— Вся орда!.. Йдуть — як хмара! І поля не видно!

— Ну, що ж — це добре, — сказав Кий і звернувся до своїх воїв: — Родовичі! Русь! Ось тут ми або переможемо, або всі поляжемо! Для гуннів ми приготували добрячу несподіванку! Та щоб вони до останньої миті не помітили нашої загорожі і не повернули назад, як звичайно це роблять, коли бачать, що перемоги їм не здобути, хай кожен з вас стане перед загорожею так, щоб собою і своїми щитами затулити частокілля. Вої Ернака думатимуть, що перед ними звичайна полянська лава, як це

було біля Родня чи на Широкому Березі… А як тільки ворожий клин, що мчатиме щодуху, наблизиться до нас на таку відстань, коли вже його ніщо не зможе зупинити, ми швидко крізь проходи між палями відступимо назад. Гунни разом зі своїми кіньми й нахромляться на наш частокіл… Ось тоді ми візьмемося за зброю!..

В цю мить з поля долинув звук ріжка. Гунни помітили полян.

— Ставайте по місцях! Тримайтеся сміливо! — гукнув Кий. — Я буду з вами! Стоятиму посередині лави!

Метушня, тупіт ніг, грюкіт щитів, брязкіт мечів — усе це тривало не більше того, скільки потрібно було, щоб вишикувалась лава. Причому передній ряд — перед загорожею, а три задніх — за нею. Кий і Щек разом з молодшою дружиною стали в передній ряд. Кий не без підстав вважав, що меткі отроки спритніше відступлять за частокіл, ніж досвідченіші, але не таки повороткі старші вої.

Лава завмерла. І тоді всі почули, як глухо стугонить земля і з-під неї доноситься далекий грізний гул…

* * *

Хоча нападу ждали всі з нетерпінням, але, як це буває в таких випадках, гунни виринули раптово, несподівано, як темна грозова хмара. Не стишуючи бігу, вони швидко ввігналися на галявину і, помітивши полян, що перегородили її, почали непомітно витягуватися клином.

Кий почув, як над лавою отроків пронісся глухий гомін. Хтось гаряче шепотів молитву:

— О животворний Світовиде, і ти, всемогутній Перуне, порятуйте нас!..

Напруження наростало. Вої, що засіли в лісі, причаїлися і жодним порухом не видавали себе. Руси, ждучи страшного удару, завмерли теж.

Бачачи, як витягнулися і застигли в чеканні безбороді обличчя отроків, Кий голосно, так, щоб усі чули, сказав: Друзі! Братове! Нині вирішується доля полянського племені! Якщо гунни прорвуть лаву, вони легко наздоженуть наших жон, дітей, сестер, батьків і всіх посічуть або візьмуть у бран!.. Якщо ж нам пощастить зупинити їх тут, — не перемогти, не розгромити, а тільки зупинити, — то цим ми врятуємо і себе, і все плем'я від загибелі! Тож — чи пристало нам жахатися, тремтіти за своє життя? Я упевнений — ми переможемо! А боги допоможуть нам! — І він раптом простер угору правицю зі списом і палко проказав: — О ясний Хоросе, щедрий Даждьбоже, ясний Світовиде, ми, твої діти, благаємо, молимо тебе, — засліпи очеса нападникам, захисти нас! А ти, Стрибоже, відверни від нас гуннські стріли, розвій ворога по степу! І ти, Перуне, наш заступнику, допоможи нам, направ свій гнів супроти ворога, оглуши його громом, врази своїми вогненними стрілами!.. Захистіть нас, богове!..

— Захистіть нас, богове! — прокотився над лавою, мов зітхання, гарячий поклик.

В цей час з ворожого боку долинув грізний гуннський клич:

— Гурракх! Гурракх!

Гунни наближалися. По невисокому, пологому схилові, захоплюючи всю ширину галявини, котилася густа темна хвиля, спроможна, здавалося, затопити, розтрощити і знищити все на своєму шляху.

Стрій полян закам'янів. Кий міцно затиснув лівою рукою держак щита, а правою — списа. Вістря гуннського клина цілилося йому прямо в груди.

Страху в серці не було. Тільки в голові билася тривожна думка — чи все він передбачив? Чи достатньо того, що він зробив, щоб зупинити ворога?

Гунни набирали швидкості. В цьому була їхня сила. Кошлаті коні, витягнувши вперед великі голови, мчали прямо на білу стіну полянських воїв, і вже не далекий гул, а близький грім виривався з-під тисяч копит і змушував здригатися суху землю.

Кий глянув на своїх молодих друзів, що стояли по обидві руки від нього. Не злякаються? Не кинуться навтьоки?

Ні, всі стоять на своїх місцях і напружено вдивляються ізза щитів у живу лавину ворогів, що стрясають повітря несамовитим криком.

Тепер не проґавити вирішальної миті! Точно визначити відстань! Гунни зовсім близько — сто кроків, півста, чверть ста... Пора!

І тоді Кий приклав до вуст сигнальний ріг, і з нього вирвався різкий короткий згук.

І враз передній ряд відступив назад, залишаючи за собою нахилене в бік ворога частокілля. Відступив і Кий. І тільки встиг повернутися лицем до ворога і закритися щитом, як могутня гуннська хвиля зі всього розгону, всією вагою багатьох кінських і людських тіл налетіла на гострозубу загорожу.

В ту ж мить сотні полянських стріл з трьох боків — із-за частоколу, з одного боку галявини і з другого — сипонули на гуннів.

Навіть старі, бувалі вої не бачили нічого подібного!

Страшно заіржали гуннські коні, розпорюючи животи об кілля; упали додолу вершники, — і їх тут же пришили до землі полянські списи; крик

болю та відчаю, гучніший і несамовитіший від бойового кличу, пролунав над ордою.

Гунни так і не зрозуміли, що сталося.

Збилися в клубок їхні передні ряди — упали коні, утворивши високий завал. Задні ж, навпаки, не стишуючи бігу, мчали далі, в ту тісняву, напирали на передніх і, зупинившись, потрапляли під полянські стріли. Ніхто не знав, чому гуннський смертоносний клин не розсік ворожу лаву, зупинився. Кожен губився в здогадках — і не знаходив відповіді.

Захищені частоколом і лісом, поляни відчули себе господарями становища. Гуннів зупинено! Їхній страшний клин розплющився об частокіл, а вершники разом з кіньми стікали кров'ю на його рідких гострих зубах. Зі всіх боків на гуннів летіли стріли й списи. Людські крики й стогін, болісне іржання поранених коней, грюкіт щитів, дзенькіт мечів — все це злилося в суцільне дике ревище, ніби на галявині зійшлися в бою тисячі роздратованих, знавіснілих турів.

Кий заохочував, підбадьорював своїх воїв:

— Друзі, бийте їх! Стріляйте! Рубайте мечами!.. Ворог приголомшений! Ми перемагаємо!

Поляни ще з більшим запалом ринули на супротивника. То тут, то там зав'язувалися люті рукопашні бої.

Гунни почали відступати. Зрозумівши, що потрапили в добре поставлену пастку, вони завертали назад і, охоплені жахом, виривалися з галявини і мчали в степ. Не всім щастило зробити це відразу: не один гуннський вояка наклав головою, поки шукав виходу з цієї смертельної круговерті. Та врешті галявина опустіла, і на ній залишилися тільки вбиті та поранені люди й коні, а також гуннська та полянська зброя.

І тоді з радісними вигуками на галявину висипали переможці. Сп'янілі від радощів, плакали й танцювали, мов діти.

— Перемога! Перемога! Гунни втекли!

Старійшина Ворон став посеред галявини на коліна, підняв над головою руки, почав молитися.

Потім Ворон підвівся, і по галявині прокотився його гучний голос:

— Братіє, вої, людіє полянські! На віче! На віче! Всі почали збиратися довкруг нього.

Коли всі затихли, він став на щит і молоді вої підняли його вгору.

— Братіє! Родовичі! Богам ми подякували за перемогу! А чим же віддячимо нашому воєводі, без якого б її не здобули? — Ворон обвів поглядом притихлих воїв.

Кий стояв у гурті і здивовано слухав — куди верне старійшина? Всі мовчали. Тільки позаду почулося нетерпляче:

— Та кажи вже сам, Вороне! Чого нас питаєш? Ворон відкашлявся.

— Братіє! Вої! Гляньте довкола — скільки трупу гуннського лежить на землі! — показав рукою. — Не нашого, як було це на Широкому Березі, а ворожого!.. Скількох воїв своїх найкращих втратив сьогодні Ернак! І жоден з них уже не підніме на нас шаблю, не вистрілить з лука!.. А хто спричинився до цього?.. Хіба не наш молодий воєвода?.. Ось він стоїть там, поряд з іншими, і радіє так само, як і всі! Радіє з перемоги, яку ми здобули завдяки його розумові, кмітливості і досвідченості!.. То питаю вас усіх, родовичі, чи не обрати нам у цей тривожний і важкий для всього племені нашого час цього достойного мужа князем нашим полянським? Адже без князя жити не можемо! А

хто сьогодні достойніший серед нас бути ним? Хто сьогодні привів нас до перемоги і приведе завтра?.. Кий!.. Оберемо ж його князем, щоб плем'я наше не зосталося без голови!

Ворон підняв угору списа, потряс ним, і вслід за ним усі вої підняли списи й загукали:

— Кия хочемо князем! Кия! Кия!..

Коли гомін трохи улігся, старійшина сказав:

— Підніміть князя на щит! Хай усі бачать його!

Молоді руси враз підняли Кия над головами, стали в колі, поряд з Вороном. Старійшина зняв у себе з-за спини торбину, яку мав кожен воїн, розв'язав її і щось дістав з неї. А коли розгорнув, усі побачили в його руках червоне корзно.

— Ось, братове, готував колись для себе… Бо хто ж із воїв не мріяв стати воєводою чи князем?.. А тепер з радістю вручаю нашому обранцю! — і накинув корзно Києві на плечі. — Хай наш князь носить це корзно з честю й достойністю і завжди пам'ятає, що дістав його з наших рук! Щоб не загордився! Щоб знав, що князь має владу над кожним із нас, а віче має владу над князем!

Кий приклонив коліно, вийняв з піхов меча і, поцілувавши його блискуче лезо, відповів:

— Дякую, друзі, за честь, за довір'я! І клянусь ніколи не забувати, з чиїх рук дістав це корзно! Дбатиму про плем'я, як про свій рід, а віче поважатиму, як поважаю звичаї і покон предків наших!

— Що ж нам тепер робити, князю, — кажи! — спитав Ворон. — Гунни втекли… Може, повернемося до своїх вогнищ?

Кий підвівся, окинув оком воїв.

— Ні, старійшино, — відповів твердо, — повертатися назад, до наших осель, зарано! Гуннів ми тільки зупинили, але не знищили. Вони сильні і не облишили наміру примучити нас…

— Отже, ідемо далі на північ?

— Так, ідемо на північ!.. Там теж наша земля!

— Коли ж вирушаємо?

— Зараз… Поки гунни отямляться, ми відірвемося від них на багато поприщ… Забирайте зброю, поранених, — і в путь! Прямо через болото!.. До вечора повинні бути біля Трьох Могил. Там переночуємо, а завтра — далі…

НА НОВІ ЗЕМЛІ

Не встигла холодна дніпровська хвиля прийняти в своє лона Цвітанку, як шелеснули кущі верболозу і одночасно свиснули дві стріли. Одна влучила Лютові в спину, і він упав сторчма до кореневища верби. А друга вп'ялася в бік Мисляті, від чого той спочатку завертівся на березі, мов укушений гадюкою, а потім шубовснув у воду.

Малк не став дожидатися третьої й кинувся ниць на землю, просячи пощади.

З кущів вискочило двоє — Хорив і Боривой. Хорив відразу, не роздумуючи, стрибнув у воду, де, захлинаючись, борсалася Цвітанка, а Боривой, наступивши Малкові ногою на спину, приставив йому до потилиці вістря меча.

— Не ворушись, а то обезголовлю!

Хорив виріс на Росі і плавав, як риба. Він миттю підхопив дівчину попідруки, підняв її голову над водою. Потім, сильно загрібаючи, підплив на мілке і зі своєю важкою ношею вийшов на берег.

— Жива? — кинувся Боривой.

— Жива, — відповів Хорив. — Та коли б запізнилися хоч на хвилину, сталося б непоправне...

Боривой штурхонув Малка під бік ногою.

— Мерзотнику, тебе варто прикінчити, мов собаку! Як і тих двох!

Малк заблагав:

— Я ні в чому не винен! Не вбивайте мене!

— Ти разом з ними викрав мою сестру, разом з ними запроторив на пасіку до старого бортника, а потім наздоганяв і замалим не став убивцею її!

— Я підневільна людина... То все Чорний Вепр... Не вбивайте мене!..

— Облиш його, Боривою! — сказав Хорив. — Відбери зброю, коня і — відпусти!..

— Як? Відпустити такого негідника? — вигукнув улицький княжич і люто блиснув очима. — Та він же відразу наведе на наш слід людей Чорного Вепра!

— Не наведу! Клянуся Перуном, клянуся Світовидом — не наведу! — знову заблагав Малк, підводячись на коліна. — Ви не знаєте мене… Я теж ненавиджу Чорного Вепра, як і ви! Я був вірний йому до того часу, поки він не відвернувся від наших воїв, які гинули під копитами гуннських коней, поки не переметнувся на бік Ернака… Я був вірний йому, поки він не побив мого дідусябортника, поки не познущався над ним, як над псом!.. Повірте мені!.. Хочете — піду з вами…

Здавалося, отрок не брехав — говорив щиро. Боривой завагався і вклав меча до піхов. А Хорив, пильно вдивляючись у широко розкриті очі Малка, сказав:

— Ну, що ж — повіримо тобі, хлопче, на слово. Може, й справді ти чесна людина… Іди собі на всі чотири сторони. Але з нами тобі поки що не по дорозі. Спочатку доведи свою відданість полянському племені — тоді приймемо тебе з охотою!

— А як я можу довести? — Малк підвівся і став насупроти Хорива.

— Цього не знаю. Сам зумій!

— Гаразд, постараюся… А за те, що подарували життя, дякую. Ніколи не забуду цієї хвилини! — і отрок прудко шуснув у прибережні кущі.

Тим часом Цвітанка розплющила очі.

— Де я? Що зі мною?

Впізнавши Боривоя і Хорива, злякалася.

— Ой, ви?

Боривой обняв сестру. На його очах виступили сльози.

— Не лякайся, сестронько… Це справді ми — Хорив і я.

— Як ви тут опинились?

— Ми йшли слідом за твоїми ворогами і врятували тебе…

— А Кий?..

— Кий весь час був з нами… Та коли напали гунни, він залишив нас тут, а сам помчав до Кам'яного Острова, щоб піднімати людей…

— З ним нічого лихого не станеться?

Боривоя вразило, що сестра турбується про Кия і ні словом не згадала батьків, про смерть яких і не здогадувалась. Та він стримано відповів:

— Ти ж знаєш — якщо боги не захочуть, то з його голови й волосинка не впаде…

Про батьків він вирішив сказати їй пізніше. Цвітанка вже зовсім отямилася від страшного потрясіння і підвелася на ноги. З її кіс і з одягу стікала вода.

— Що ж тепер?

Відповів Хорив, теж мокрий як хлющ:

— Тепер ми викрутимо одяг, заберемо зброю — і в путь… Часу в нас обмаль, а йти далеко і хтозна-куди. Тож гаятися не будемо…

* * *

У верхів'ях Росави лісів стало більше, та все ж простору для гуннської кінноти залишилося чимало. І гунни не примусили себе чекати. З'явилися вони опівдні, коли полянське військо, стомлене спекою і виснажливою дорогою, стало на спочинок на березі струмка.

Помітили його дозорці, що чатували на горбі. Примчали, перелякані.

— Князю, гунни!

Кий саме жував сухар, розмочений у струмковій воді, що текла між осокою і водоростями. Він був, як і всі, страшенно стомлений і хотів хоч трохи спочити після важкого переходу. Та, почувши таку новину, відразу схопився на ноги.

— Де вони?

— За три чи чотири поприща… Йдуть по наших слідах.

— Багато їх?

— Мабуть, уся орда… Клубочиться в степу, мов рій! Кий миттю подав знак тривоги.

— У путь, друзі! В путь! Наш порятунок — ліс! Встигнемо добратися до нього — добре! Не встигнемо — біда буде!

Всі вже встигли оцінити розум і досвідченість молодого князя і по битві на Широкому Березі, і по перемозі на лісовій галявині, і по тому, як він уміло відводив військо, плутаючи сліди і не поспішаючи, щоб дати змогу родам, переобтяженим дітьми, худобою та домашнім скарбом, відступити попереду на лісові окраїни полянської землі. Тому, хоча всі

відчували себе вкрай стомленими, ніхто не заперечив жодним словом. Підвелися — й побігли.

Ліс маячів удалині темно-синьою смугою. До нього було не менше трьох поприщ. Кий біг і тривожно думав — що робити, якщо гунни наздоженуть їх у чистому полі? Вступати в бій? Але як? Вишикувати військо лавою?.. Нічого це не дасть, бо гунни одним ударом розтрощать її, прорвуть, потопчуть кіньми, посічуть шаблями!.. Стати в круг, щоб гунни зав'язли своїм клином у непробивній товщі полян?.. В цій думці щось є… Справді, ніякий клин неспроможний розколоти військо, вишикуване в такий спосіб. Він просто зав'язне, заборсається в гущі воїв, котрі зі всіх боків закидають нападників стрілами й списами. Почнеться січа. А в такому випадку, як кажуть, баба надвоє ворожила. Переможе той, чиїх воїв буде більше, хто міцніше стоятиме в бою, до кого милостивішими будуть боги… Та все ж найкраще — досягнути лісу й сховатися в ньому.

Як тільки поляни вискочили на пагорб, Кий наказав Щекові прокладати війську пряму дорогу до лісу і мчати до нього щодуху, а сам зупинився — глянув назад.

Гунни вже побачили полян і кинулися в погоню. Було видно, як вириваються наперед окремі вершники, як рвучко заколихалися, замайоріли на вітрі білі й чорні бунчуки на довгих тичках, як піднялася високо вгору, застуючи сонце, руда курява.

— Швидше! Швидше! — Кий підганяв тих, що відстали. — Хто не встигне вчасно сховатися в лісі, той загине! Швидше!

Він біг останній. Розумів — так треба. В бою — бути попереду, при відступі — позаду. А інакше — який же ти воєвода? Який же ти князь?

Далекий ліс, що перегороджував поле суцільною зеленою стіною, швидко наближався. Не видно в ньому ні галявин, ні найменших прогалин, куди могли б увірватися гунни.

На узліссі стояв розчахнутий Перуном старий могутній дуб, і прямо на нього мчало полянське військо.

Та ще швидше рухалася орда. Так, в усякому разі, здавалося Києві. Кожного разу, як тільки він оглядався, вона ніби збільшувалася, зростала на очах. І що найдивніше — попереду мчали вершники у білому вбранні. Невже Чорний Вепр зі своєю дружиною? Невже Ернак навмисне виставив його наперед?

Шурхотів під ногами прим'ятий передніми втікачами бур'ян, важко дихали присталі вої, переважно підстаркуваті мужі, котрі не могли бігти так прудко, як отроки. Погрюкували щити й списи. З глибокого синього неба сонце посилало на прив'ялі трави, на суху порепану землю жаркі вогненні промені, безжалісно смажило потемнілі від поту спини людей.

Коли Щек з бистроногими отроками вже сховався в лісі, а заднім воям залишалося до нього майже півпоприща, Кий почув глухий тупіт і оглянувся. Гунни були зовсім близько. Вони теж розтягнулися на багато гін. Але попереду, відірвавшись від інших, мчав Чорний Вепр з горсткою своїх воїв. За плечима у нього маяло червоне корзно, а в руці виблискував проти сонця короткий полянський меч.

"Таки Чорний Вепр! Я не помилився! — подумав Кий. — Мерзенний зрадник! Ладен вирубати разом з гуннами половину свого племені, аби запанувати над другою половиною!"

Вої наддали ходи. Вибивалися з останніх сил, але ніхто не кидав ні важких щитів, ні списів.

— Швидше, друзі! Швидше! — підганяв їх Кий.

Він міг би легко випередити присталих і врятуватися. Та йому й на думку таке не спало. Як би він тоді дивився в вічі родовичам? До того ж само собою виникло рішення повернутися в слушну мить лицем до Чорного Вепра і загнати йому списа в груди. Спис — його улюблена зброя! Ним він володіє краще, ніж будьхто з полян, — і горе тому, в кого влучить його вістря!

Він ще раз оглянувся.

Чорний Вепр одірвався від своїх воїв, котрі мчали попереду орди, і, впізнавши Кия, закричав:

— Аа, це ти, Кию! Собако! Навіщо натягнув на себе червоне корзно? Хіба не знаєш, що у полян один князь — я! Чи хочеш, щоб я здер його з тебе разом зі шкірою? Начувайся! Я зараз це зроблю!

Кий не відповідав. До рятівного узлісся залишалося зовсім недалеко.

Але ж позаду вже чути натужне сапання стомленого коня і свист повітря, розрізуваного мечем. Чорний Вепр ось-ось наздожене!

Кий міцніше затиснув у правиці списа, готуючись жбурнути його в ненависного ворога.

Аж тут з гущавини лісу раптом виступили лучники на чолі зі Щеком і понад головами втікачів пустили рій стріл.

Стріли не досягли цілі, і жодна з них не влучила ні в Чорного Вепра, ні в його воїв. Майже всі вони попадали в просторі поміж Києм, який тікав, і Чорним Вепром, що намагався його наздогнати. Та це врятувало Кия. Чорний Вепр різко осадив коня і зупинився.

Новий рій стріл понісся йому назустріч, перегородивши дорогу. І хоча знову жодна не досягла цілі, Чорного Вепра це остудило зовсім. Він

оглянувся на своїх воїв, котрі нерішуче затопталися за його спиною, та на гуннів, які швидко наближалися.

— Я знайду тебе, Кию! Знайду — де б ти не заховався! — гукнув Чорний Вепр і погрозив кулаком. — Твоя голова ще стримітиме на моєму списові!

Та Кий тих погроз уже не чув. Разом з останніми полянськими воями добіг до лісу й опинився в обіймах середульшого брата.

— Ну, налякав ти мене! — притиснув його собі до грудей Щек. — Міг би ж загинути!

— Дякуючи твоїй кмітливості, все закінчилося щасливо, — похвалив Кий брата і зразу ж, обернувшись до поля, виглянув з-за кущів. — Що робить ворог?

Гунни наближатися до лісу побоялися — зупинилися біля Чорного Вепра на відстані польоту стріли. Наперед виїхало кілька вершників, і серед них Кий упізнав кагана Ернака.

Сидів він на вороному коні обважнілий, стомлений, дивився мовчки на ліс, що без краю простягнувся в обидва боки, щось довго думав. Ніхто з його оточення не проронив жодного слова.

Поляни теж мовчали, причаївшись у хащах дикого пралісу. З тривогою ждали — що зроблять гунни? Атакуватимуть? Чи повернуть назад?

Кий поклав руку Щекові на плече.

— Ернак вагається… Зараз він і сам не знає, що робити. Коли б у степу — потоптав би нас кіньми, посік би шаблями… А тут непрохідна для кінноти стіна! Ліс!.. А для нас — це порятунок!.. Зараз я думаю, поки

ми не зберемося з силами і не розгромимо гуннів, шлях на Рось нам заказаний. Будемо жити в лісах, як деревляни, сіверяни чи дреговичі…

— Живуть же люди… І ми якось проживемо, — погодився Щек, витираючи рукавом піт з лоба. — Аби лиш позбутися цієї напасті!..

Гунни стояли в полі, немов темна хмара. Справді — напасть… Було їх так багато, як гайвороння перед негодою. Коли під'їхали ті, що відстали, і вишикувались в два крила, то орда закрила собою піввиднокраю. Поперед неї біліла лише невеличка купка воїв Чорного Вепра.

Тільки тепер і Кий, і всі поляни зрозуміли, якої небезпеки уникли, вчасно досягнувши лісу.

Довго роздумував каган. Потім подав знак. Зразу ж пролунав чийсь різкий гортанний окрик — і гунни розступилися, утворивши посередині вузький прохід. Каган торкнув коня і рушив назад, у степ. За ним, поволі витягуючись гострим клином, повернула вся орда…

* * *

Гунни більше не тривожили відступаюче військо Кия своїми нападами, бо не могли вони в безкінечних густих лісах ні відчувати себе у безпеці, ні вільно маневрувати, як у степу, ні зібратися в один кулак, щоб нанести супротивникові удар. Ернак це прекрасно розумів, тому облишив переслідування полян.

Кий полегшено зітхнув. Це була друга, вже безкровна, перемога, і вона тішила його не менше, ніж кривава битва на галявині.

Наздогнавши на річці Стугні свої роди, Кий зібрав віче старійшин. Тут порішили розійтися і шукати гарних вільних земель, де ніхто не сидів. Одні залишилися на Стугні, другі рушили до Дніпра, треті — на захід сонця, до Ірпеня, а Кий з руссю пішов у той майже безлюдний

куток полянської землі між Дніпром та Ірпенем, що лежала вкрита предковічними борами та непрохідними хащами і де жив його стрий Межамир. Домовилися — всім дружинам на перший же поклик збиратися на Почайні.

Минуло кілька днів.

Плем'я русь, поріділе, стомлене, вийшло до Дніпра. Тут були гарні місця, але Кий наполегливо вів людей далі на північ.

Просувалися повільно, продираючись горбами та ярами. Вози, на яких жінки, старі та діти виїхали з Поросся, давно поламалися, і їх довелося покинути ще в степу. Гнали худобу, несли немовлят на руках, а домашній скарб у великих міхах нав'ючили на коней, котрих вели за поводи.

Кий зі своїм родом ішов попереду. За останні дні він змарнів, на вилицях випнулася блискуча засмагла шкіра, а в пригаслих очах зачаївся сум. Подумав про Цвітанку, Хорива і Боривоя. Де вони? Що з ними? Чи живі?

Іноді поглядав на Щека і Рожану. Яка гарна пара! Міцний чубатий Щек, здається, зовсім не стомився. Ніс на собі, окрім зброї, якийсь клунок, та ще й допомагав молодій жоні продиратися крізь зарості, перестрибувати через струхлявілі колоди чи переброди в ярах через холодні струмки.

А Либідь і Ясен! Які вони обоє ясноокі та русяві! Мов діти, тримаються за руки і не помічають круг себе нічого, крім свого кохання! Пережили страшне лихоліття — і враз забули про нього. Для них настав ранок нескінченного щастя.

Кий ловить себе на думці, що заздрить братові й сестрі. Щасливі! А він?.. А Хорив?..

Опівдні спустилися з гори в широку долину, по який текла невелика ясновода річечка. Ніхто не знав її назви, але впадала вона в Дніпро, і в її розлогому, поросломулататтям та куширями гирлі аж кишіла риба, плавали лебеді, а в лісі, по узгір'ї, в дуплах старезних дерев, роїлися бджоли. Гостро пахло воском і медом.

Зупинилися на перепочинок.

Коней і скот пустили пастися. Запалахкотіли вогнища, забулькав у казанах пшоняний куліш. Сонячна долина наповнилася веселим гамором.

— Гарно як! — сказала Либідь, сідаючи на зелений берег і опускаючи у воду стомлені ноги. — Я хотіла б тут жити…

— Де ти, там і я, — заяснів в усмішці Ясен і повернувся до Кия: — Тут справді гарно і затишно. Ген на тому боці, під горою, проти сонця, звели б хатину, а навколо неї — повіті для скоту. Трава тут по пояс — вистачило б і для випасу, і на сіно. Риби і меду — хоч лопатою греби. У нас на Росі і не снилося такого… Як ти гадаєш, князю? Га?

Кий ще не звик, щоб його величали князем, і відповів не зразу. Йому теж сподобалася місцина, — благодатна земля! От тільки простору немає: по цей бік гора, по той бік гора… Та кожному своє. Якщо Либідь і Ясен уподобали, то хай залишаються. Їм свій молодий рід заводити…

Він обняв Ясена за плечі.

— Залишайтеся!.. А ми зі Щеком та Хоривом, якщо живий, приїздитимемо до вас на рибу та на мед… Пригостите?

— Щек з Рожаною, Хорив з Малушею, а ти з Цвітанкою, — додала Либідь. — Пригостимо!

Кий сумно усміхнувся, пошукав очима Малушку. Вона сиділа осторонь від усіх, обнявши ноги руками, а підборіддя поклавши на коліна, застиглими очима дивилася попереду себе і, здається, нічого не бачила. Бідна отроковиця! Це ж він винен, що взяв Хорива з собою і той хтозна-де подівся. Чим же можна їй зараз допомогти?

Він підійшов до неї, сів поруч. Обняв за плечі. І раптом відчув, як вони здригнулися під його гарячою рукою, в її грудях щось глухо заклекотало, дівчина, ввіткнувшись йому обличчям у груди, ридма заридала.

— Ну, не плач, не журись, дівонько, — погладив він її долонею по сплутаних косах. — Повернеться Хорив… Не маленький же…

— Не повернеться, — заплакала ще дужче дівчина.

— Я знайду його! Ось тільки із родом стану — і відразу пошлю отроків на розшуки! Недалеко вже… Знайдемо ми твого Хорива, голубонько! Знайдемо!

Підійшла Либідь, сіла поряд з отроковицею, обняла її. Та схилилась їй на плече і ще дужче заридала.

Кий спохмурнів. Справді, якщо Хорив і Боривой загинуть, винен він. Навіщо залишив їх, знаючи, що довкруж повно ворогів? Треба негайно десь зупинитися і слати на розшуки. Самому їхати! Визволити хлопців! Або ж дізнатися, що з ними сталося!

Після обіду він зібрав ліпших мужів і сказав:

— Почнемо селитися тут, по цій окраїнній землі, над Дніпром… Людей тут зовсім обрідно. А якщо зустрінемо, — кривди нікому не чинити! Всім вистачить місця… Моя сестра Либідь зі своїм чоловіком Ясенем та його родом бажає сісти по берегах цієї невеличкої затишної

річечки — у гирлі її… Хто хоче — хай іде й сідає вверх по течії… А я з іншими родами піду далі — за оту гору… Сядемо тут і переживемо лихоліття — аж поки не зберемося з силами та не витуримо гуннів і Чорного Вепра з Росі. А тоді повернемося в батьківські краї… Чи згода?

— Згода! Згода! — загули ліпші мужі.

— Тоді хай Либідь і Ясен зі своїм родом залишаються, а ми — в путь!.. Піднімайте людей!

* * *

Кий першим рушив далі і, здершись на гору, вступив у старий темний бір. Стомлені родовичі поспішали за ним.

— Недалеко вже, зовсім недалеко, — підбадьорював він тих, що пристали. — Ще трохи — і там спочинемо!

Люди ледве пробивалися крізь чагарі і бурелом. Хто ніколи не бував у цих краях, той дивувався незвичайному лісові. І справді — стрункі високі сосни гострими верхів'ями упиралися в голубе небо. Густо пахло живицею і суницями, що, мов краплини крові, червоніли між травою. Десь, налякане голосами людей, ломилося напролом, через хащі, стадо зубрів. Все тут було незвичне: широкий Дніпро і стрімкі горби над ним, різкий запах глиці і лагідне сонце, що зрідка проглядало в прогалини між гіллям, якась незайманість, первозданність усього і рудий суглинок під ногами замість масного чорнозему… Навколишня природа здавалася могутнішою, буйнішою, величнішою, ніж дома. І це захоплювало… Незважаючи на втому, люди з цікавістю приглядалися до нових місць, на яких їм, може, доведеться не один рік прожити.

Перебравшись через кілька глибоких ярів, поляни перед вечором зупинилися на широкому узвишші, теж, як і всі околиці, поростому лісом. Києві місцевість здалася знайомою, і він дав знак готуватися до

ночівлі, а поки родовичі розташовувалися, хто де хотів, по своєму звичаю, вирішив оглянути околиці.

З того боку, звідки вони щойно прийшли, темнів глибокий вузький яр з урвистими стінами, гіллястими деревами, непролазними кущами і невеликим струмком посередині. Тому Кий у супроводі Щека і кількох отроків повернув ліворуч, на захід сонця, і незабаром спустився пологим схилом у широку долину, густо вкриту болотяною рослинністю. Тут текла невелика річка, в кількох місцях перегачена бобровими гатями, росли верби і вільхи. Тихо шелестіли очерети, крякали качки і ґелґотали дикі гуси, що при наближенні людей зривалися хмарами в небо. На бобрових ставках плавали величноспокійні білосніжні лебеді.

— Здається мені, це та річка, на якій поселилася наша Либідь, — сказав Кий, переступаючи через струхлявілу вербу і підходячи до берега. — Тече вона якраз у той бік…

— Так, це вона, — погодився Щек. — Якщо ми поселимось десь поблизу, то цим берегом найпростіше буде добиратися до сестри…

Кий тим часом ще раз пильно придивився до навколишньої місцевості, до бобрових гаток, до лісу, що ріс по узгір'ях, і радісно скрикнув:

— Друзі! Та це ж земля стрия Межамира! Добралися врешті! Ось та стежина, по якій ми з Хоривом і Ясенем піднімалися на гору, під якою примостилося його селище! — і він показав на ледь помітну в заростях звірину стежку. — Ходімо швидше туди, поки не зайшло сонце!

Вони піднялися крутосхилом на гору, і Кий уже впевнено вивів їх на знайому стрімку кручу.

— Ось! — вигукнув захоплено. — Дивіться!

Перед стомленими воями розкрився безмежний простір, такий широкий, безконечний, що всім аж дух з несподіванки захопило. Внизу, по ліву руч, у глибокому яру, в'юнився повноводий ручай, кучерявився густо-зелений ліс, за яром знову здіймалися стрімкі високі кручі. Вдалині сріблястою стрічкою привільне плинув між піщаними берегами Дніпро, а під горою, на подолі, розкинулося мальовниче селище.

— Там живе наш дядько Межамир! Там частка роду нашого — русь! — не міг стримати почуттів Кий, а потім тихше додав: — Тут і ми поселимося... Поки що...

— А стрий Межамир не перечитиме? — запитав Щек.

— Земля — багатство всього племені, а не окремого роду, і лише віче старійшин може вирішувати, де кому сидіти, — відповів на це Кий. — До того ж стрий Межамир сам запрошував мене сюди. Місця тут вистачить на всіх...

— То ходімо до нього, — сказав Щек.

— Ходімо.

Вони швидко спустилися крутою стежкою вниз, на поділ, і Кий попростував прямо до хижі стрия Межамира.

З двору виглянуло кілька допитливих дитячих оченят, загавкали собаки, сповіщаючи жителів селища про прихід чужинців, почали виходити з сусідніх дворів родовичі.

Потім рипнули двері — і на порозі виросла висока біла постать старійшини. Якийсь час стрий Межамир мружив проти сонця очі, приглядався, а потім голосно охнув і кинувся обіймати племінників.

— Кию! Щеку! От не ждав!.. А де ж отець?

— Отець загинув… А ми ледве втекли від гуннів…

— Тур загинув!.. Бідний брат мій! — спохмурнів старійшина. — Був бій?

— Був… Спочатку Ернак погромив нас, а потім і ми дали йому одкоша. Та все ж змушені були відступити до вас, у ліси. Кінноті ворога не пробитися сюди!

— Будемо сподіватися… А що ж далі?

— Збирати сили!..

— Так, збирати сили… А тим часом надійдуть сіверяни і деревляни!

— Маєш звістку від них, стрию?

— Повернулися мої сли. Князі обіцяли допомогу.

— Це добре. Тоді ми, не гаючись, ударимо на Ернака!

Межамир не відповів. Звістка про смерть брата глибоко вразила й засмутила його, і старий довго стояв зажурений, витираючи з почервонілих очей скупі сльозини. Плечі його опустилися, а з грудей виривалося важке зітхання… Нарешті він підвів голову, відкинув назад білого чуба і, востаннє витерши пальцями очі, пильно глянув на племінників. Лише тепер до його свідомості дійшло, що на Києві червоне корзно, і він здивовано запитав:

— А це що? Чого так вирядився? Кий усміхнувся кутиками уст.

— Полянський князь єсмь… Віче обрало… Межамир ще більше здивувався:

— А Божедар?

— Помер…

— А його сини?

— Радогаст загинув від руки Чорного Вепра, котрий перекинувся на бік гуннів.

— О боги! — вигукнув Межамир. — Які страшні речі я чую! Невже таке могло статися?

— Сталося. Чорний Вепр зрадив нас!

— Ось як! Тоді віче по праву обрало тебе князем, і мій рід підтримає тебе…

— Дякую, стрию. Іншого я й не ждав… Межамир обняв племінників за плечі.

— Але чого ж ми тут стоїмо? Ходімо вечеряти! На це Кий відповів:

— Ні, стрию, не зараз… На горі стоїть мій рід і моє військо. Ждуть на мене…

— Ти зупинився на горі?

— Так, облюбував те місце… Не перечиш?

— Чого б мав перечити?

— От і добре. — Кий теж обняв старійшину і поцілував у високе зморшкувате чоло. — І зроби, стрию, ще ось що — перевіз через Дніпро.

— Перевіз через Дніпро?

— Так. Вибери зручне місце, і хай твої родовичі з човнами чатують на обох берегах вдень і вночі. На тому боці живе багато полянських родів — знадобиться. Та й для сіверян теж…

— Гаразд, князю, зроблю, як велиш, — уперше Межамир назвав Кия князем, і в його словах забриніла гордість за синовця. — Розумію — перевіз потрібен… Щоб уся земля полянська була під однією рукою сукупно!.. За це не турбуйся! Іди спокійно до своїх родовичів!

— Та допоможи, стрию, припасами для походу. Якщо прийдуть древляни і сіверяни, відразу рушимо на ворога!

— Зроблю, синовцю! Будь певен!.. Все зроблю — аби лиш гуннів погромити!

Брати тепло попрощалися зі стриєм і швидко почимчикували на гору, а старійшина ще довго стояв біля колодязя, дивився їм услід, і на його суворому, засмученому обличчі цвів ледь помітний лагідний усміх.

ПОРЯТУНОК

Кілька гін Малк біг не зупиняючись, підстьобуваний страхом, що руси передумають і наздоженуть його. Перед очима спливали Лют і Мислята — зі стрілами в спинах і виразами болю й смертельного жаху на обличчях. Бідні хлопці! Тепер їм нічого не треба — один лежить, скоцюрбившись, в осоці, на вогкому березі, а другий — годує раків у Дніпрі. А міг би ж так і він! Та боги, дякувати їм, порятували його, і небезпека, по всьому видно, обійшла стороною.

Важко дихаючи, він притишив біг, а згодом і зовсім перейшов на повільну ходу.

Поволі думки повернули в інший бік. Що далі? Куди йти? До Чорного Вепра? Спочатку він мав такий намір. А тепер засумнівався. Що йому сказати? Що товариші загинули, а Цвітанка в руках Києвого брата? Гм… Князеві це, мабуть, не дуже сподобається… Добре, якщо тільки поб'є. А якщо накаже повісити на гілляку? Він гарячий і скорий на розправу…

Чим більше думав, тим більший брав сумнів. Врешті вирішив не показуватися Чорному Вепрові, а йти до бортника, діда Лисиці, пересидіти якийсь час у нього на пасіці, порадитися.

На пасіку прибув опівночі. На ледь чутний шурхіт ніг з двору озвався собака — загавкав, та одразу ж, упізнавши свого, заскавулів і притих. Дідова хижка тонула в непроглядній темряві ночі. Всюди — і на подвір'ї, і на галявині, і в лісі — панувала тиша, і Малк сміливо підійшов до дверей і загрюкав у них кулаком.

— Діду!

Зсередини долинув глухий голос:

— Хто там?

— Це я, Малк. Відчини, діду!

— Малк? Зараз.

Почулося шарудіння, грюкнув дерев'яний засув — і двері зі скрипом відчинилися. Малк ступив у ще густішу темряву, ніж надворі. І тут його зовсім несподівано схопили за плечі чиїсь міцкі руки, а над самим вухом прогув хрипкий голос:

— Малк! Слава богам, ти повернувся! А де ж Лют і Мислята? Ви привезли княгиню?

У переляканого на смерть Малка підігнулися ноги. Йому здалося, що то лісовик підслухав його думки і з'явився, щоб покарати за зраду Чорному Вепрові.

— Цур тобі й пек! — прошепотів помертвілими губами хлопець. — Хто ти?

У відповідь пролунав хрипкий сміх, від якого Малка обсипало морозом.

— Гагага! Та ти полохливий, мов теля, братику! Невже не впізнав мене?

— Ні.

Незнайомець засміявся ще дужче:

— Гагага! — і кинув у темряву: — Ти чуєш, Дубе? Мене, Сову, вже не впізнають друзі! Дожився!

У Малка трохи відлягло від серця. Сову і Дуба він знав — це були найближчі довірені люди Чорного Вепра, його боляри. Правда, друзями своїми ніколи їх не вважав.

— Так ти й справді Сова? А чого ж ви з Дубом тут?

— Князь послав зустріти вас і з княгинею негайно припровадити на Родень. Ось чого ми тут… А де ж княгиня? Де хлопці?

— Їх немає.

— Як немає? Що ти верзеш?

Тепер і Дуб схопився з постелі, притиснув Малка до стіни, заревів:

— Кажи! Де вони?

Малк відштовхнув його. Тепер, коли переконався, що перед ним живі люди, а не нечисті сили, він трохи заспокоївся. Страх поволі вивіювався з його серця.

— Люта і Мисляту забито… А княгиню, яку ми наздогнали…

— А княгиню?..

— її нападники забрали з собою…

— Хто ж ці нападники? Куди вони поділися разом з княгинею? Скільки їх було?

У цю мить бортник Лисиця викресав вогню і запалив свічку. В жовтавому світлі на Малка вирячилися витрішкуваті очі Сови, а до горла простягалася розчепірена п'ятірня Дуба. Князівські боляри розлютилися не на жарт. Видно, повернутися назад без Цвітанки було для них смерті подібно.

Лише тепер Малк зрозумів усю небезпечність свого становища, і страх знову скував його серце. Чого вони добиваються від нього, чого прискіпуються? В чому він винен? Що залишився живий? Але завдячувати життям має не собі, а великодушності Хорива, молодшого Києвого брата. І ось про нього, а разом з тим і про княжича Боривоя боляри не почують жодного слова. Бо хіба за добро можна платити злом? Малк — чесний отрок…

І він сказав:

— Хто напав на нас — не знаю… Цвітанку ми наздогнали на березі Дніпра, біля Вовчого яру. Та тут, коли вона вже була майже в наших руках, раптом з кущів просвистіли дві стріли. Лют і Мислята впали, мов підкошені… їхні трупи і зараз лежать там… Я не брешу!

— А ти? Як ти опинився тут?

— Мені пощастило втекти…

— Прокляття! — заревів Сова. — Йому, бач, пощастило втекти!.. Замість того, щоб вислідити ворога, дізнатися, хто він, звідки, куди повіз княгиню, ти дременув без оглядки в ліс, мов заєць! Боягуз нещасний! Та ти відаєш, що зробить з тобою князь!

Малк мовчав. Справді, тепер він зрозумів, що від Чорного Вепра пощади йому не буде.

В розмову втрутився бортник. Поставивши свічку, він кинувся до боляр, затряс перед ними кошлатою сивою бородою:

— Сово! Дубе! Не приставайте до хлопця! Не чіпайте його! Що можна було зробити супроти нападників, котрих він і не бачив?

— Заткнися, старий шкарбане! Тобі мало, що тебе князь відлупцював? То ми відлупцюємо — аби видихав! Іди геть звідси! — гримнув Дуб і, штурхонувши старого в груди так, що той засторцював у темний куток хижі, повернувся до Сови: — Що робитимемо?

— А що — в погоню! Зараз — на Родень, кинемо цього шмаркача в яму — хай посидить, поки прибуде князь, а ми візьмемо хлопців — і навздогін за княгинею! Поки сонце зійде, будемо біля Вовчого яру. Доженемо не доженемо, а погнатися треба! — сказав Сова.

Вони вивели Малка надвір, посадили на запасного коня, скрутили мотуззям руки й ноги і, не гаючись, рушили в путь.

* * *

Відпочивати після тяжкого переходу було ніколи, і вже наступного дня Кий розіслав гінців у всі кінці полянської землі. Грозу з двома десятками воїв — за Дніпро, щоб повідомив задніпрянські роди про обрання нового князя, якому відтепер вони мусять підкорятися, і щоб привів звідти рать. Коня — на Стугну, а Братана — на Ірпінь. Наказав їм теж повертатися якнайшвидше з військом і припасами для нього. Ясена ж з десятком воїв відправив до Родня на розшуки Цвітанки, Хорива та Боривоя.

Потім посадив свої роди в зручних для життя місцях — на лісових галявинах, на берегах довколишніх річок, струмків та озер, на недавніх погарах, вчинених рукою Перуна. Наказав, не гаючись, будувати для родовичів хижі, а для скоту, коней, овець, свиней та птиці — повіті.

Відразу закипіла робота. Плем'я русь віддавна було працьовите і дружне. Роди звикли допомагати один одному. Тепер теж працювали спільно і передусім почали зводити житла вдовам та сиротам загиблих воїв. Досвідчені дроворуби валили сосни, різали плахи, обкоровували їх і зводили зруби. Інші ставили дах і вкривали очеретом. Треті робили повіті, заплітаючи стіни хмизом та лозою, а жінки тут же обмазували їх глиною.

Бабусі готували для родів їжу, а всі інші, навіть діти, які щойно зіп'ялися на ноги, збирали ягоди та гриби, від яких ліс аж стогнав — так уродило.

Всім знайшлося заняття, ніхто не сидів склавши руки.

Собі Кий облюбував місце на горі, яку родовичі так і прозвали — Києвою горою. Вона панувала над довколишніми просторами. Звідси було видно далекі високі кручі, Поділ з Глибочицею і Почайною, селище стрия Межамира над тими невеликими річками, Дніпро, Задніпря, а в ясний день — гирло Десни… Гарне, зручне місце! Хто б куди не плив по Дніпру, не оминув би Гори — всі на виду. Та й до сусідніх племен — древлян, дреговичів, сіверян — добиратися недалеко, а, головне, просто, легко — водою. Від неспокійного степу ж, де, змінюючи одна одну, рискають у пошуках легкої здобичі орди кочовиків, це місце захищене темними пралісами, непрохідними борами.

Щек сів з родом своїм за Глибочицьким яром — теж на високій кручі. Та будуватися, як і старший брат, не починав, бо домовилися вони з Києм спочатку поставити хижу для Хорива та Малуші.

— Собі встигнемо зробити, — сказав Кий. — А Малушка тужить — не дівчина, не вдова… Добре, якщо Хорив повернеться. А якщо ні?.. Тож маємо подбати передусім про неї! Ось тут, на цьому шпилі, й закладемо для них гарну хатину. Прибуде Хорив — хай живе і розмножується його рід!

Гора, на якій зачали вони для них житло, знаходилася поряд з Києвою горою, була трохи нижча, але зручніша для захисту, бо зі всіх боків її оточували глибокі яри, а з материком сполучалася вузьким сідлоподібним перешийком. За кілька днів на ній виросла хатина, огороджена частоколом, а побіля неї — повіть.

— Ось тобі, Малушко, пристановище, — промовив Кий, вводячи невістку до хижки. — На перший початок непогане. А повернеться Хорив — збудуєте собі краще.

— Дякую.

Молодиця була рада. Але на її очах знову зблиснули сльози, бо згадка про Хорива гострим болем пронизувала серце. А помітивши на обличчі дівера важку зажуру, припала йому до грудей і заридала, мов дитина.

— Ну, чого ти, дівонько! — Кий погладив її по косах, намагаючись утішити. — Вірю я, живий твій Хорив! Живий!

— Знаю, і тобі не легше… І в тебе крається душа за Цвітанкою… А тут ще я зі своїми слізьми…

— Сльози — жіноче діло… Поплачеш — і легше стане… Але ти не плач — от чує моє серце, що Хорив живий і скоро повернеться…

— Якби ж то…

— Та й хлопців послав я на виручку… Допоможуть…

Поволі жінка заспокоїлася, витерла сльози і почала розводити в кабиці вогонь, щоб зготувати обід. Та брати того обіду не ждали — подалися на Щекову гору, де родовичі та вої молодшої дружини вже заготовили ліс для будівництва Щекового обійстя.

* * *

Не підозрюючи, які трагічні події завершилися на Росі, Хорив проїхав трохи понад Дніпром, а потім круто повернув ліворуч і помчав прямо до Кам'яного Острова. Хотів якнайшвидше привезти Києві Цвітанку, щоб порадувати брата.

Селищ на дорозі не траплялося, і вони, голодні й стомлені, першу ніч переночували в степу, на березі невеличкого струмка, а зі сходом сонця знову рушили в путь. Недалеко мало бути поселення росавичів, і Хорив сподівався там підкріпитися і перемінити стомлених коней. Але коли

спустилися з гори в долину, де над річкою розкинулося велике село, то з подивом і страхом побачили, що в ньому немає жодної людини. Повіті теж порожні. Ні коня, ні корови, ні вівці, ні селезня, ні півня, — лише коти та кілька бездомних собак никали від хижі до хижі в пошуках їжі.

— Де ж люди? — спитала злякано Цвітанка.

— Втекли… Не захотіли покоритися гуннам, — з роздумом, ніби сам до себе, промовив Хорив. — Всі пішли на північ, у ліси… Отже, нам немає потреби пробиратися до Кам'яного Острова, бо і там, напевне, нікого не застанемо.

— А куди ж? Де шукати Кия?

Цвітанка була знесилена голодом і тим, що їй довелося пережити за останні дні. До того ж її страшенно вразила звістка про смерть батьків. Вона зчорніла на лиці, очі погасли, голос захрип і звучав глухо, мовби говорила не молода дівчина, а літня жінка. Хорив бачив, що їй потрібен спочинок. Без їжі і без спочинку вона не довго протримається в сідлі.

— Спочатку заглянемо в хатини. Не може бути, щоб там не залишилося нічого їстівного… А потім рушимо на північ, у ліси. Поїдемо до мого стрия Межамира — він добрий старий, дасть нам притулок. Та, може, й про Кия що-небудь дізнаємося…

Цвітанка на знак згоди слабко хитнула головою.

Вони обійшли кілька хиж. І недаремно. В одній знайшли добрий окраєць черствого хліба, в другій — шмат солонини в дерев'яній ковганці, а в третій — півмірки пшона.

— Ого, тепер заживемо! — вигукнув Хорив, намагаючись підбадьорити своїх стомлених супутників. — Трохи спочинемо тут —

розведемо в кабиці вогонь, зваримо куліш, а вже потім — знову в дорогу…

Він був меткий і все умів. Нарубав сухих дровець, викресав вогню, приладнав над ним бронзовий казанок, який всюди возив з собою притороченим до сідла, налив у нього води, насипав пшона — і за якийсь час над багаттям весело забулькав засмажений салом куліш. Поки варилася страва, Хорив метнувся по селищу і незабаром повернувся зі здобиччю — торбиною сухого овечого сиру та міхом пшеничних сухарів.

— Тепер не пропадемо! — підморгнув Боривоєві, прив'язуючи до сідел міх із сухарями і торбинки з пшоном та сиром.

Добре пообідавши і відпочивши, втікачі знову повернули до Дніпра, тримаючись цього разу напрямку на північ, їхали поволі, не поспішаючи, бо шлях попереду був не близький і потрібно було берегти сили, особливо Цвітанчині, та й коней не загнати.

Коли б знав Хорив, чим обернеться для них ця забарливість! Та хто ж відає свою долю наперед?

Поминаючи спустілі селища і веськи, надвечір добралися вони до Дніпра, але вже значно вище по течії, переночували тут, знову наварили кулешу, на цей раз із ситою дрохвою, яку встрілив Хорив, і лише тоді, коли сонечко підбилося ген-ген над землею, рушили в путь. І тут раптом, піднявшись на горб, помітили за кілька гін позад себе загін вершників, що швидко їх наздоганяв.

— Хто це? — злякано скрикнув Боривой. — Невже гунни?

Хорив пильно поглянув на незнайомців, котрі не знати звідки взялися, і враз посуворішав на виду.

— Ні, це не гунни, — одяг не той… Це люди з Родня!.. Бачиш, які в них баскі коні — з князівської стайні… І збруя однакова… І щити червоні, полянські… Це, напевне, люди Чорного Вепра! Погоня!.. Даремно я наполіг відпустити Малка. Він, клятий, веде переслідувачів, гнів Перуна на його голову!

— Що ж нам робити? — сполотніла Цвітанка.

— Тікати! Не гаючись тікати!.. Вперед!

Не роздумуючи, вони кинулися до гаю, що синів на видноколі. Спочилі, нагодовані коні прудко понеслися рівним степом, залишаючи позад себе в ковилі та густому різнотрав'ї помітний слід. Щоб полегшити їм біг, Хорив дістав ножа і перерізав мотузки, якими було прив'язано до сідел торбини з пшоном та сиром, а також мішок із сухарями. Відчувши полегкість, понукувані окриками та стусанами під боки, коні полетіли ще швидше, — аж завихрився за ними стовп куряви.

Але й переслідувачі не відставали. Розтяглися один за одним на цілу гону і, виставивши наперед списи, щодуху мчали навздогін. Тепер сумніву не було — це люди Чорного Вепра. І полюють вони, безперечно, на Цвітанку.

Хорив картав себе за легковажність, якої допустився вчора ввечері і сьогодні ранком, докоряв собі за те, що розслабився, дозволив тривалий перепочинок, не передбачив небезпеки. Та докори сумління були запізнілі і нічого вже не могли змінити. Залишалося одне — тікати! Тікати якомога швидше і далі!

Спересердя він оперіщив списом коня, хоч той і так біг щодуху.

Ось і гай. Попід ним в'ючиться ледь помітна доріжка. Куди ж звернути? Ліворуч — безмежний степ, праворуч — придніпровські кручі… Хорив узяв праворуч і, тримаючись поряд з Цвітанкою, щоб

допомогти їй в разі потреби, вихором помчав широкою улоговиною до Дніпра.

Перегони ці тривали довго. Описавши по небу майже чверть кола, сонце почало опускатися на захід. Стомилися коні, заморилися вкриті пилюкою їздці. Вся надія була на рятівну ніч, але ж до вечора ще ой як далеко! І відчай потроху охоплював Хорива, холодною безнадією заповзав у серце.

Вузька, малопомітна доріжка весь час петляла, в'юнилася по горбах та долинах, обминала густі гаї та глибокі яруги, аж поки нарешті не обірвалася на березі Дніпра, в невеличкому, покинутому мешканцями селищі. Далі їхати було нікуди: всюди понад берегом понависали стрімкі кручі, під якими, аж до води, шуміли непролазні хащі молодого вільшняка, верболозу та очеретів. Тут не продерешся й пішки! І біля берега — жодного човна!

Спраглі коні кинулися до води, і ніяка сила вже не могла відірвати їх від неї. А на горбі тим часом показалися переслідувачі…

Троє втікачів, мов зацьковані звірі, безпорадно оглядалися довкола.

— Живцем вони мене не візьмуть! — прошепотіла Цвітанка.

І Хорив ні на мить не засумнівався в тому, що дівчина накладе на себе руки, бо біля Вовчого яру бачив, як вона стрибнула в Дніпро на вірну смерть.

— Ми маємо зброю — будемо відбиватися! — скрикнув запальний Боривой, затискуючи в руці списа.

Та Хорив розумів, що від десятка нападників їм не відбитися.

В найкращому випадку пощастить знищити чи поранити кількох із них.

Що ж робити?

Він з тугою поглядав то на широку сріблясту гладінь ріки, то на ворожий загін, що швидко наближався. Залишився єдиний для них вихід — перепливати Дніпро. Але чи витримають стомлені коні? Чи зуміє Цвітанка з допомогою свого огиря подолати цю безмежну водяну просторінь, яка не кожному воїнові під силу?

Ех, коли б човен! Та човна ніде не видно, а переслідувачі вже зовсім близько.

І тоді Хорив зважився — що буде, те й буде!

— Вперед, друзі мої! Єдиний у нас шлях — на той бік! Хай допоможуть нам Світовид і Водяник! — вигукнув голосно і нахилився до Цвітанки: — Тримайся міцно коневі за гриву — він винесе! А я буду поруч з тобою — допоможу! І не бійся!.. Ну, попливли! У воду! Швидше!

Вони кинулися на глибину — і течія вмить підхопила їх, понесла на бистрінь.

У ту ж мить на берег примчали переслідувачі. Передній, старший, випнув наперед дзьобатого носа, обабіч якого сиділи круглі жовті очиська, підвівся на стременах, закричав:

— Куди ви, шалені! Потопитеся! Повертайте назад! Не бійтеся нас — ми ж поляни, свої люди!.. Ай, дурні! — і раптом благаючим голосом звернувся до Цвітанки: — Княгине, вертайся! Не бійся мене — я Сова, болярин князя Чорного Вепра! Я захищатиму тебе і твоїх супутників, як самого себе! Я допроваджу тебе до князя!

Бачачи, що втікачі не звертають на його слова ніякої уваги, а пливуть далі, Сова вилаявся і спрямував коня в ріку.

— За мною, хлопці!

Хлопці завагалися. Великий Перуне, але ж то вірна смерть! Болярин, мабуть, з глузду з'їхав! Та Сова гримнув люто:

— За мною! Хто хоче носити голову на плечах — вперед!

Ті нехотя рушили і в'їхали у воду. А тут усі змушені були зупинитися і виждати, поки коні не нап'ються, і лише після того пустилися вплав навздогін за втікачами.

Хорив оглянувся і полегшено зітхнув: здається, погоня трохи відстала. Тепер би тільки добратися до берега! Цвітанка міцно тримається за гриву свого Буланого, а Боривой пливе теж упевнено, спокійно. Здається, все йде як слід… А що течія дуже зносить, то не біда — аби лиш до того берега!

Важко було на середині ріки. Стомлені коні вибилися із сил і з великими труднощами долали бистрінь. Хорив із жахом поглядав на Цвітанку і Боривоя, потерпав за них: Цвітанка зовсім не вміла плавати, а її брат тримався на воді не зовсім упевнено. Досить коням потонути, як і вони підуть за ними.

Та їм пощастило: натрапили на підводну піщану косу, яка простягалася майже на третину русла. І хоча вода досягала коням до загривків, під копитами у них уже було тверде дно.

Хорив з радістю простягнув до неба мокрі руки:

— Дякую, Світовиде, що порятував нас! Дякую, Водянику, що не затягнув у свої холодні вертепища! Тепер ми врятовані! — і звернувся до супутників: — Швидше, Цвітанко! Швидше, Боривою!

Переслідувачі теж уже ступили на піщану косу. Тепер усе залежало від витривалості коней. У кого вони свіжіші? Хорив підганяв:

— Ноо! Виручайте, голубчики! Ось і берег недалеко!

Він сподівався, поки нападники у воді, зустріти їх стрілами. Та не встигли вони добратися до берега, як гостро цьвохнула стріла, — то стрілив Сова, — і влучила в шию Цвітанчиному коневі. Кінь болісно заіржав, забився, заборсався, а потім зник під водою. Над ним поволі розходилася бура пляма крові.

Хорив підхопив дівчину.

— Тримайся за сідло!

Стало ясно: Сова поклав за мету перебити їхніх коней, а потім без зайвих труднощів захопити втікачів у полон. Але ж берег близько, зовсім близько. І стає все мілкіше: то води було по шию, потім — по пояс, тепер — по коліна. Вони вже не йдуть, а біжать. Ось-ось тверда земля!..

Але й Сова поспішає. На ходу дістає з тула стрілу, накладає на лука тятиву… Цвітанка оглядається — скрикує, в розпачі затуляє обличчя руками.

Та тут, зовсім несподівано для всіх — і для втікачів, і для їхніх ворогів, — сколихнулися прибережні кущі, і звідти шугонуло кілька стріл. Одна з них влучила Сові в груди. Він глухо скрикнув — і шубовснув у воду. Залишившись без ватажка, вої зупинилися і, стоячи по пояс у воді, злякано дивилися на густу зелень заростів — чи ще не вилетять звідти смертоносні стріли?

Стріли не вилетіли. А кущі знову сколихнулися — і з них, з луками напоготові, виступив чималий загін полянських воїв на чолі з Грозою.

— Гей, ви, мерзенні пси Чорного Вепра! — гукнув Гроза громовим голосом. — Забирайтеся геть звідси! Повертайте назад, якщо не хочете піти вслід за своїм ватагом! Ну!

Ті ошелешено витріщилися на незнайомців, оглянулися на громаддя води, що відділяло їх від протилежного берега, щось пошепталися між собою, і один безпорадно пробелькотав:

— Але ж це йти на вірну загибель — перепливати вдруге, без передишки, Дніпро! Ми всі потопимося!

— Дідько вас не забере! — гримнув Гроза. — А забере — туди вам і дорога! Ну, завертайте коней!..

І він підняв лука.

Вої Чорного Вепра, бачачи, що непереливки, покурили голови й побрели по косі назад. Відійшовши на політ стріли, зупинилися, довго стояли по груди у воді, даючи коням перепочинок, а потім рушили далі, на глибоке, і незабаром, підхоплені могутньою течією, попливли до протилежного берега…

Тим часом Хорив, Цвітанка і Боривой вийшли на сухе і зупинилися перед своїми рятівниками. Цвітанка, нікого не соромлячись, плакала з радості, а Хорив обняв Грозу, притиснув до грудей.

— Дякую, друже! Ви врятували нас!

— Вам справді поталанило, — відповів Гроза. — Ми напували коней — і раптом побачили трьох вершників, котрі щодуху тікали від погоні… Ну, ми заховалися і почали стежити — що буде далі? Звичайно, впізнати

вас на такій відстані не могли, але співчували втікачам, бо їх було менше… Дякувати богам, це виявилися ви, і все закінчилося благополучно!

— Як же ти тут опинився з хлопцями?

— Князь послав військо збирати…

— Князь? Який князь?

— Кий.

— Кий?.. — На обличчі в Хорива з'явився вираз крайнього подиву.

Лише тепер Гроза зрозумів, що Хорив, Цвітанка і Боривой нічого не знають ні про битву на Росі, ні про відступ, ні про втечу полян, ні про обрання нового князя.

І він, як умів, розповів про все це здивованим і ошелешеним слухачам. А на закінчення сказав:

— Ось так ми опинилися тут…

— Ясно… Куди ж нам тепер? — все ще не приходячи до тями від почутого, спитав Хорив.

— Вам?.. До князя! Куди ж іще?.. Зараз підкріпитесь, я дам свіжих коней, поводжатого — і в путь!.. Кий жде — не діждеться!.. Згода?

— Ще б пак! — усміхнувся Хорив і сяючими очима глянув на мокрих, змучених, але таких щасливих Цвітанку і Боривоя.

ЗНОВУ ТРИВОГА

Чорний Вепр лютував. І причин для такого лихого настрою було в нього немало.

Передусім, на його думку, вуйко Ернак допустився непоправної помилки, припинивши переслідування Кия. Бо, бач, побоявся розпорошити військо серед непрохідних лісів. Ну й що з того, що ліси? Якщо на його, Чорного Вепра, думку, то вони для кінноти не така вже й страшна перепона! Звичайно, в степу все видно на багато поприщ, є простір для атаки і для відступу, є трава для випасу і місце для стійбища, а головне, в степу все військо можна тримати в одному кулаці. В лісі цього не зробиш… Та коли хочеш перемогти ворога, то можна це зробити і в лісах. Лише треба битися в пішому строю, як це роблять слов'яни. Гунни не звикли до цього? Даремно…

Коли Чорний Вепр висловив усе це каганові, той розсердився.

— Гунни — сини степів. Ліс чужий для них. У лісі не тільки одна людина, а все військо може загубитися, як голка в копиці сіна. І як тоді керуватимеш ним?

— Вуйку, дай мені по тисячі воїв на кожну руку та тисячу на чільний полк — і я приведу тобі Кия на аркані! Живого чи мертвого!.. Поки він держить князівство в полянах, я не матиму спокою, а ти не матимеш ніякого зиску з них.

— Я подумаю, — коротко відповів на те каган.

І вони розсталися. Ернак переправився за Рось, у степи, де став на відпочинок, а Чорний Вепр подався на Родень.

Друга причина лихого настрою князя полягала в тому, що майже всі полянські роди, крім князівської роді, знялися з насиджених місць і пішли з Києм на північ. Такого він не ждав. Над ким же князювати?

І вже зовсім доконала його, вивела з рівноваги звістка про те, що Цвітанки так і не пощастило знайти.

Він витріщився на Дуба:

— Як! Троє лобурів — Лют, Мислята і Малк — не змогли наздогнати і схопити одного дівчиська? Де вони? Поклич їх сюди! Та й Сову разом з ними!

Дуб знітився.

— Князю, Люта і Мисляти вже й на світі немає…

А Сова взяв десяток воїв і кинувся в погоню за Цвітанкою…

— Як це Люта і Мисляти на світі немає? Що з ними скоїлося? Кажи толком! — гаркнув Чорний Вепр.

— Їх убито, коли вони вже ось-ось мали схопити те дівчисько… Пробачте, княгиню…

— А Малк?

— А з Малком щось негаразд. Щось він крутить, приховує… Чогось боїться… Правди не каже…

— А всетаки?

— Люта і Мисляту вбили, мабуть, руси із засідки. А Малк утік…

— Та, може, це й справді так?

— То чому прибув без зброї?.. Не дає на це відповіді і починає крутити, звивається, як вуж!

— Гм, ти гадаєш, руси його відпустили?

— Думаю, відпустили… Але не задарма…

— Тобто…

— Боюсь, як би він не став їхніми очима і вухами серед нас…

— Ось як! Де він?

— У ямі.

— Ага, це добре… Заутра я сам поговорю з ним. І якщо запідозрю що-небудь, то, клянусь Перуном, кара буде невідворотна і страшна!.. А зараз — обідати і відпочивати! Стомився, мов пес!

Другого дня Малка витягли з ями і привели до князя в хоромину. По тому, яким лиховісним вогнем блиснули очі в Чорного Вепра, отрок зрозумів, що будуть катувати. Йому стало моторошно. Він мимоволі оглянувся на двері, але там стовбичив Дуб з гарапником у руках.

— Де Цвітанка? — запитав похмуро Чорний Вепр.

— Її відбили у нас нападники…

— Хто вони були? Руси?

— Можливо… — Малк не хотів признаватися, що то були Хорив і Боривой.

— Скільки їх було?

— Не знаю.

— Де ж поділися Лют і Мислята?

— Їх відразу пронизали стрілами.

— А ти?

— А я кинувся тікати.

— І залишив ворогам зброю?

Малк загаявся з відповіддю. Підсвідоме відчував, що правди казати не слід.

Чорний Вепр помітив вагання хлопця і затопив йому кулаком в обличчя.

— Ну!

Малк облизнув з розбитої губи кров. У серці закипіла злість.

— Спис і лук я справді кинув: вони заважали мені.

— А меч і тул?

— Їх зірвало, коли я продирався крізь кущі.

— Бреше! Пояс і досі на ньому! — втрутився в розмову Дуб. — А як можна було загубити меч і тул, якщо пояс цілий?

Чорний Вепр уп'явся в очі Малка гнівним, пронизливим поглядом.

— Поясни — як це сталося! — і ще раз ударив хлопця в обличчя.

Малк мовчав. Бачив, що потрапив у пастку, з якої не було виходу. Признатися, що напали на них Хорив і княжич улицький Боривой, а тим більше, що вони взяли його в полон і відпустили, боявся, бо Чорний Вепр не повірить у великодушність русів. І разом з тим не знаходив переконливого пояснення, чому він залишився без зброї.

— Чому ж мовчиш, негіднику? Зрадив свого князя, купив собі життя тим, що пообіцяв служити Кию? Признавайся! — гримнув Чорний Вепр і, не тямлячи себе, почав щосили бити отрока.

Малкові похололо в грудях. Лише тепер він зрозумів, що його обвинувачують у найтяжчому гріхові, за який одна кара — смерть. І то буде добре, якщо йому просто відсічуть голову. А якщо посадять на кіл? Від Чорного Вепра і Дуба пощади ждати не доводилось.

Він упав навколішки, підняв руки, хрипко заблагав:

— О ясен Хоросе, пресвітлий Даждьборже, і ти Велесе, і ти, Перуне, навіщо поклали гнів на мене?! Чим завинив я перед вами?

Дуб ззаду шмагонув його гарапником.

— Вставай, паскуднику! Не скигли, не згадуй всує богів! — і поставив хлопця на ноги.

Тут прочинилися двері — і до хоромини вступив Крек. Був він стомлений, припорошений дорожньою пилюкою. В руці — нагай з короткою ручкою, обплетеною ремінним мереживом.

Знявши з розпатланої голови повстяний ковпак, витер ним спітніле подзьобане обличчя, а потім прокаркав, мов ворон:

— Великий каган шле тобі вітання, князю, і три тисячі воїв! Стільки, скільки ти просив… А ще велів передати, щоб ждав його біля витоку Росави, він теж піде — з усім військом!

Чорний Вепр не зумів приховати радості.

— Три тисячі!.. Дякую, Креку, що приніс мені таку добру звістку! Тепер ми застукаємо Кия в його лісовій барлозі і притягнемо на аркані до Родня! — він обняв Крека. — А де ж військо?

— Стало табором над Россю.

— Я хочу негайно бачити його! Ходімо!

Він рушив до дверей, та позаду почувся голос Дуба:

— А що ж робити з цим хлопцем, князю?

Чорний Вепр зупинився, потер чоло.

— З цим хлопцем?.. А що роблять із ворогом? На кіл його! Тим більше, що він чув нашу розмову.

— Буде зроблено, князю, — незворушно промовив Дуб.

Але Чорний Вепр тут же додав:

— Ні, зачекай… Ти знаєш мурашник під Перуновою сосною?

— Знаю.

— Прив'яжи його до тієї сосни — до ранку залишаться самі кістки!

Малк аж сіпнувся:

— Князю!..

Та Чорний Вепр, не зважаючи на той крик, вийшов. А Дуб штурхонув хлопця межи плечі:

— Виходь!

На подвір'ї узяв собі на допомогу двох дужих отроків, скрутив Малкові руки і повів до лісу.

Йшли довго, аж поки не опинилися в хащах, на високій кручі над Дніпром, де в гущавині стрімко піднімала вгору мертве, обпалене гілля розчахнута блискавицею сосна. Тут пахло хвоєю, достиглими суницями та вологим задніпрянським вітром. У кущах на всі лади щебетало веселе птаство.

Під сосною здіймався великий, мов копиця, мурашник. Тисячі прудконогих щелепастих комах снували туди й сюди по звивистих вузьких стежечках, і від того здавалося, що мурашник живий, що він ворушиться, дише і, причаївшись, жде собі поживи.

— Сюди! — показав Дуб на вершину мурашника. — В’яжіть його до дерева!

— Браття, що ви робите! Схаменіться! За віщо? — вигукнув Малк, пручаючись і все ще не вірячи, що помре такою незвичайною лютою смертю.

Його схопили, силоміць потягли на мурашник і там туго прив'язали до кострубатого стовбура сосни.

— Благаю вас, молю — спершу вбийте! Щоб не мучився! — відчайдушне заволав він.

Та Дуб тільки реготнув і заткнув рота брудною смердючою ганчіркою, а запопадливі отроки довгими тичками почали розворушувати мурашник. Полчища темнорудих роздратованих комах виринули з його рихлих нутрощів і, мов голодні вовки, накинулися на беззахисну жертву!

— Уууум! Уууум! — намагався крикнути Малк, та його приглушений голос долітав не далі, як на край галявини.

Дуб у відповідь засміявся.

— Хаха! Що? Печуть?.. Так тобі й треба, зраднику! — і повернувся до своїх: — Отроки, ходімо! Нехай здихає, клятий пес!

Всі троє якийсь час дивилися, як мурашки густим шаром покривають усе тіло нещасного юнака і як він корчиться в нестерпних муках, а потім спокійно, мов зробили добре діло, попростували в гущавину лісу.

— Уууум! Уууум! — неслося їм услід відчайдушне благання і не знаходило відгуку. — Уууум! Уум!..

* * *

Невелику хижку — щоб було де прихилити голову — вої склали для князя за один день. Більшої і кращої Кий і не хотів. Навіщо — коли немає Цвітанки?

Поставили її на самому шпилі Києвої гори. Звідси було видно і Поділ, і Дніпро, і далеку Десну, що голубіла в імлі. А до Хоривового та Щекового дворищ — рукою подати.

Неподалік, на другому шпилі, волхв Ракша зі своїм родом зробив капище — святилище племені. На стовбурі старого гіллястого дуба прикріпив Світовида, привезеного з Росі, і він круглими золотими очима дивився з-під конопляного чуба в той бік, де вранці сходило сонце. До другого дуба прив'язав ідолище грізного бога грому Перуна — з чорними очима, сріблястими вусами і вогненною блискавицею в правій руці. А обабіч них порозвішував ідолів інших богів племені — Велеса і Мокоша, Берегині і Купайла, Водяника і Лісовика… Перед капищем, посередині зеленої галявини, що прилягала до урвища, з округлих валунів вимурував требище, побіля якого вдень і вночі горів священний вогонь.

Кий у своїй хатині бував рідко. Весь час, від зорі до зорі, гасав по ближніх І дальніх родах — збирав військо. І збирав успішно: всі, хто міг держати списа в руці, на перший поклик приходили зі зброєю і припасами. З Ірпеня Братан привів цілий полк ірпичів і став табором біля свого роду, Кінь прибув з трьома тисячами стугничів, а Щек кожного дня переправляв перевозом і рибальськими човнами воїв із-за Дніпра. Поляни наполегливо готувалися до рішучого бою з гуннами.

Одного дня, в післяобідню пору, в гирло Почайни зайшла така кількість човнів з військовим людом, що здавалося, вода закипіла і вийшла з берегів. То прибули зі своїми ратями князі деревлянський та сіверянський.

Коли Києві сказали про це, він вбрався у свій кращий одяг, причепив до бока меча, через плече кинув червоне корзно і в супроводі Щека та кількох боляр швидко спустився на Поділ, узяв з собою стрия Межамира і попростував до причалу.

Обидва князі вже зійшли на берег і, стоячи на пригірку, дивилися, як вої швидко ставлять для них похідні намети, розпалюють вогнища і ладнають великі казани, щоб наварити для всього війська кулешу.

Кий віддав чолом: спочатку старшому з них — сивобородому сіверянському князю Гордомислу, а потім деревлянському — Ходоті.

Гордомисл був поважний міцний дідуган. Довге сиве волосся, перев'язане червоною стьожкою, вільно спадало йому на широкі плечі. Глибокі різкі зморшки покреслили його чоло, літа трохи пригнули колись високий стрункий стан, а ворожий спис залишив на лівій щоці глибокий шрам. Та погляд мав бистрий, гострий і владний.

Князь Ходота досягнув, мабуть, заледве двадцяти п'яти літ, а невисокий зріст, ясно-голубі веселі очі та юнацький безтурботний усміх робили його ще молодшим, майже ровесником Кия.

Князі повагом ступили назустріч Києві.

— Вітаю вас, князі, на полянській землі, — обняв їх Кий. І щиросердно дякую, що відгукнулися на наш заклик…

— Ще б не відгукнулися!.. Та, подолавши вас, гунни напали б і на нас! — відповів Гордомисл. — А якщо вдаримо гуртом, то, може, погромимо їх і відкинемо у степ…

— Я не сумніваюся в цьому! — сказав Ходота і поклав руку на меча. — Щоб наша об'єднана сила та не перемогла Аттілових недобитків!

— Ее, князю, не хвались дуже, ідучи на рать, — перебив його, хитро мружачись, Гордомисл. — А хвались…

Усі весело засміялися на цю старовинну приказку, а найбільше сміявся Ходота, і цей жарт старого князя умить зняв з усіх деяку

напруженість, що відчувалася в перші хвилини зустрічі. Особливо полегшено відчув себе Кий, якому вперше випало приймати таких високих гостей. Він розпитав князів, як вони добралися, як їхнє здоров'я та чого потребують їхні вої, а одержавши відповідь, що в них усе гаразд і всі нічого не потребують, крім відпочинку, сказав:

— Тоді хай ваші боляри тут порядкують, а ми підніземося до мене на гору і там за вечерею потолкуємо трохи про те, що сталося з полянами та що робити нам далі...

Князі не перечили.

За годину чи дві на Київій горі, у тіні старого дуба, Межамирові родовички поставили учту. Князі та найближчі їхні боляри сіли кружка на простелені ліжники, і Кий наповнив холодною золотистою ситою білі липові ковші.

— За ваш приїзд, найближчі наші сусіди, за ваше здоров'я і здоров'я ваших воїв!

— І за твоє здоров'я, князю, — підняв угору свій ківш князь Гордомисл. — Я радий спізнатися сьогодні з тобою!

— Я теж, — докинув свого слова князь Ходота.

— Дякую, — і Кий першим приклав до рота дерев'яний ківшик, а випивши і закусивши, додав: — А тепер, поки веселіє не затуманило нам розуму, давайте вирішимо, хто з нас очолить військо. Бо три голови добрі лише для ради, а для полку потрібна одна!

Князі перестали жувати. Задумались.

І тоді Кий на правах господаря знову промовив:

— Може, найстарший?

Гордомисл пильно подивився на молодих князів, що обидва могли б зійти йому за синів, розгладив сиву бороду, а потім повагом, розважливо відповів:

— Дякую за добре слово, князю… Та, гадаю, мусимо зробити інакше…

— Як?

— Коли б ми були на моїй землі, я не перечив би. Бо там я був би князем не лише над військом, а й над усім людом, над усім плем'ям. Там мені всі підкорялися б, там я знаю всі стежкидоріжки, всі горби і долини. А тут, на полянській землі, ти, князю, маєш вести нас! Твого війська найбільше, ти знаєш свою землю, ти вже бився з гуннами — і успішно. Кому ж, як не тобі, очолити наш похід? — і повернувся до Ходоти: — Як, князю?

— Я теж так думаю, — відповів той. Кий трохи почервонів.

— Молодий я, молодший за вас…

Та Ходота перебив його:

— Молодий, та бувалий! А я хіба старий?.. Не відмовляйся, Кию! Князь Гордомисл розумно розсудив. На твоїй землі — і кермо влади в твої руки! А ми допоможемо…

— Ну, що ж — хай буде так, — погодився Кий і знову наповнив корці ситою. — Тоді послухайте, як я мислю наш похід…

— Слухаємо, князю.

— Передусім треба знищити Родень і Чорного Вепра. А туди найзручніше добиратися по Дніпру… Я не маю такої кількості човнів, щоб посадити все своє військо, тому частину, на конях, пошлю суходолом…

— Думаю, що ми з князем Ходотою зможемо посадити на кожен свій човен по кілька твоїх воїв, Кию, — сказав Гордомисл. — А для решти збери всі човни, які тільки знайдеш поблизу на Дніпрі та Почайні. Краще нам триматися разом і не розділяти війська, а суходолом послати лише летючий кінний загін, щоб вивідав, де ворог…

— Дякую, князю. Так, безперечно, буде найкраще. Я відразу ж пошлю своїх людей збирати і лагодити човни… А ти, Щеку, — звернувся він до брата, — очолиш кінний загін…

— Гаразд, князю, — тріпнув кучерями Щек. — Скільки взяти?

— Думаю, сотні дві або три досить, — і повернувся до стрия Межамира: — А ти, стрию, йди на Поділ і зі своїм родом приготуй лодії і човни. І не забудь про припаси для війська…

— Зроблю, синовцю, — підвівся Межамир. — Будуть і човни, і припаси… — Не турбуйся!

Порішивши з цими невідкладними ділами, князі знову взялися до учти. І ще довго їхні повеселілі голоси лунали на високій Київій горі.

* * *

Опівночі в хижу зайшов Тугий Лук, що оберігав сон князя, і затермосив Кия за плечі. Той кинувся:

— Що? Ранок уже?

— Ні, прибув Ясен.

— Прибув Ясен? — з Кия сон мов рукою зняло. — Клич його сюди! Та швидше! І вогню принеси!

Він схопився з постелі, навпомацки застебнув комір сорочки. В грудях схвильовано забухало серце. Що ж його жде зараз — радість чи горе? Яку вістку почує — жива Цвітанка, живі хлопці чи їх немає і ні на що навіть сподіватися?

До хижі в супроводі Тугого Лука, що ніс у руці смолоскип, ступив Ясен. Був він страшенно стомлений і ледве тримався на ногах.

— Ну, що, друже? схопив його за плечі Кий. — Де Цвітанка? Де хлопці?

— Не знайшов я їх, князю...

У Кия опустилися руки, а з грудей вирвався болісний вигук:

— О боги!

— Але кажуть — вони живі й здорові, — поспішив заспокоїти його Ясен. — Не горюй, князю!..

— Живі й здорові? Звідки дізнався?

— Від Малка... Пам'ятаєш — був такий отрок у Чорного Вепра?

— Як не пам'ятати!

— Ми випадково натрапили на нього в лісі, коли він конав на мурашнику, і врятували від мученицької смерті, — і Ясен розповів усе,

що почув від отрока: про втечу Цвітанки, про погоню за нею, про те, як Хорив і Боривой відбили дівчину.

— Де ж вони зараз?

— Одним богам це відомо.

— Чому ж не знайшов їхніх слідів? Чому не шукав, а прибув до мене з порожніми руками?

Ясен винувато усміхнувся.

— Я прибув не з порожніми руками…

— Що ж ти привіз?

— Вість… Вона змусила мене гнати без передиху день і ніч і потривожити твій сон…

— Що ж це за вість?

— Чорний Вепр і Ернак замислили добратися до нас аж сюди… Зненацька напасти — і погромити!

— Ось як!.. Звідки такі відомості?

— Від Малка.

— А не хитрість це Чорного Вепра?

— Ні, поглянь на отрока — сам пересвідчишся, що він не бреше, — і Ясен гукнув у двері: — Введіть хлопця!

Два молоді вої ввели попідруки третього, стали посеред хижі. Кий узяв смолоскипа — посвітив собі. І вжахнувся: замість молодого вродливого юнака, яким пам'ятав отрока, побачив страшне, розпухле обличчя, до крові покусане комахами. Крізь вузенькі щілинки очей текли сльози, із виразок сочилася сукровиця.

— Посадіть його на лаву!

Вої посадили Малка на Києве ліжко, заслане кожухом, і він важко сперся спиною на смолисту соснову стіну.

— Ти справді Малк?

— Так, — ледь чутно прошепотів хлопець.

— Що тобі відомо про похід Ернака і Чорного Вепра на мене?

— Остерігайся, Кию… Вони змовилися найближчим часом знищити тебе і весь твій рід!

— Я це вже чув.

— Але ти, мабуть, не знаєш, що Чорний Вепр ждатиме Ернака день, два або й три біля витоку Росави… В Холодній долині вони мають з'єднатися і разом вирушати на тебе…

Це була новина надзвичайна, і Кий відразу зрозумів її значення для наступного походу. Однак все ще в глибині серця ворушився сумнів. А якщо Малк підісланий Чорним Вепром? Чи це не пастка?

Тому спитав:

— Звідки тобі відомо це?

— Від Крека, котрий не таївся, розповідаючи Чорному Вепрові… А той теж не боявся, що я чув, бо вже на той час прирік мене до страти…

— Скільки у Чорного Вепра війська?

— Тисяч п'ять або шість… Наших зовсім мало… А то все гунни, яких прислав йому Ернак…

Малкові було важко говорити, з його об'їдених, обкусаних уст зривалися початки слів і зразу глухли. Дивлячись на муки хлопця, Кий поволі переконувався, що він говорить правду. Коли б Чорний Вепр хотів заманити русів у пастку, то не піддавав би свого вірного воя такому жахливому випробуванню і мордуванню.

Ставало ясно: боги врятували життя цьому юнакові, щоб він порятував полян. Вістка, яку він приніс, давала змогу випередити об'єднання Ернака з Чорним Вепром і обох розбити поодинці.

Кий торкнувся розпухлої, закривавленої руки Малка:

— Лягай тут і жди: зараз прийде волхв Ракша, змастить твоє тіло цілющою маззю, дасть попити зілля, що вселить у тебе нові сили, обкурить димом, що віджене від тебе злих духів, — і ти за кілька днів станеш здоровим… Але стережись: якщо обманув мене — помреш ще лютішою смертю, ніж придумав для тебе Чорний Вепр!

Малк схопив Києву руку, поцілував і заплакав:

— Вір мені!.. Клянусь богами, я сказав правду!.. Погроми мого заклятого ворога Чорного Вепра! Убий його! Або притягни сюди на аркані — хай подивлюся йому в його ненависні зрадливі очі! Я сам тоді порішу його! Притягни його мені сюди, Кию!

Кий послав отрока по волхва, наказав Тугому Лукові, як зіницю ока, стерегти Малка, а сам, не гаючи жодної хвилини, рушив на Поділ, до князів Ходоти і Гордрмисла. Бо розумів: треба не по завтрьому, а нині, з денницею, піднімати по тривозі рать і вирушати на Чорного Вепра.

ПОЄДИНОК

П'ятеро вершників вихором промчали заростями гнучкої червонястої шелюги і зупинилися на піщаному березі Дніпра, якраз біля перевозу, насупроти гирла Почайни[22].

Сонце тільки-тільки зійшло, і над широкою могутньою рікою здіймався легкий прозорий опар, крізь який було видно, як з Почайни на дніпровське плесо випливають з воями сотні човнів і, підхоплені стрімкою течією, зникають в імлистій далині.

Передній вершник підвівся на стременах і, показавши рукою на той бік, запитав перевізників:

— Що там?

Старший перевізник, — носатий, борода лопатою, — скочив з човна на берег, не поспішаючи, наблизився до верхівців.

— То князь Кий з деревлянами та сіверянами вирушив на гуннів.

— Князь Кий! — вигукнув вражено передній вершник. — Яка досада! Трохи-трохи запізнилися!.. Не встигли!.. Що ж нам робити? Га?

— А хто ви такі? — поцікавився перевізник, до якого тим часом підійшли його троє товаришів.

— Я брат князя Кия — Хорив, — відповів вершник. — а це його жона — Цвітанка… Свояк Боривой… Княжі отроки…

В голосі Хорива вчувався розпач. Він картав себе за те, що дозволив своїм супутникам поспати після виснажливої дороги довше, ніж потрібно було. І ось тепер маєш — не зустрітися з Києм, не повідомити його, що Цвітанка живаздорова, не взяти, нарешті, участі в поході!

Перевізники переглянулись.

— Ось як! — промовив старший. — Що ж ти волиш, Хориве? На той бік?

— Я волів би наздогнати князя!

— Це неможливо… Сам бачиш — кораблі вже поминули чорторий і зникли в закруті ріки…

— Дайте мені човен — я попливу за князем!

— Хориве, а нас покинеш? — вигукнула Цвітанка. Хорив задумався. Справді, не допровадивши княгині до родовичів, під їхній захист, він не міг, не мав права кинути її напризволяще. Отже, зараз Кия не наздогнати!

— Тоді — на той бік! — сухо сказав він, спішуючись. — І — якомога швидше!

Однак перевіз відібрав більше часу, ніж він сподівався. Особливо довго вовтузилися з кіньми, яких перевозили поодинці на плоті, збитому з човнівдовбанок. Тож коли всі переправилися на правий берег, сонце підбилося вже височенько і добиралося до полудня.

І лише тоді, коли воно стало в найвищій точці небесної бані, прибули вони на Києву гору.

Тут їх зустріло майже все плем'я, що зійшлося проводити своїх чоловіків, батьків, синів, братів у похід. Хоча кораблі і човни давно зникли в синій дніпровській далечі, люди довго не розходилися і стояли в тузі й жалобі.

Прибуття Цвітанки, Хорива, Боривоя і двох воїв, що їх супроводжували, знову збурило родовичів. Одні схлипували, другі радісно вітали княгиню, вважаючи її приїзд щасливим провіщенням, треті жалкували, що про це не знає Кий, бо, мовляв, негоже князю йти на війну з важким серцем. А Либідь, Малуша і Рожана обняли зблідлу, змарнілу Цвітанку і, так стоячи в гурті, тихо плакали — від щастя і від горя одночасно.

А коли Хорив торкнув Малушку за плече, та крізь сльози усміхнулась і кинулась мужеві на шию, радісно примовляючи:

— Любий мій! Ладо мій дорогий! Живий! Повернувся!

Та Хорів тут же запечалив молодицю:

— Збирай мене в похід, Малушко! Харчів — у торбу! Сорочку чисту — на випадок смерті! Коня свіжого, найдужчого!

А Боривой збоку і собі:

— І я з Хоривом! І мені теж!

Малушка заморгала очима, знітилася від раптового горя, що каменем налягло на серце, заголосила:

— Ладо мій! Куди? Ти ж не наздоженеш братів! Та хоч один залишся з нами!

Хоривові було жалко і важко дивитися, як побивається юна жона, як сльози затуманюють її очі, та обов'язок і честь воя змусили його надати голосові суворості:

— Малушо! Час не жде!

Малуша ще більше знітилася й, опустивши голову, пішла до хижі збирати мужа в похід.

За годину все було готове — і коні осідлані, і сухарі та солонина в торбинах, і чисті сорочки на випадок загибелі. Хлопці не гаялися — скочили в сідла, махнули на прощання руками і за мить зникли в гущавині лісу.

Плач і голосіння знову залунали на Київій горі. Заводила тонким голосом Малуша, їй вторувала Цвітанка, горюючи від того, що не застала князя і розлучилася з братом, підтягувала Рожана, тужачи за Щеком, а за ними всі жінки простягали з високої гори руки до синього неба, до золотого сонця і тужиликвилили за своїми воями любими...

* * *

Кий не став вичікувати, поки дійдуть загони з окраїн полянської землі, а наступного дня рано-вранці послал Щека в розвідку суходолом, посадив ратників на лодії та човни і рушив униз по Дніпру. Величезна флотилія розтягнулась майже на п'ять поприщ. Попутній сіверко надимав полотняні паруси, лунко гув у тугих снастях, і, допомагаючи веслярам, підганяв кораблі все вперед і вперед.

Князі пливли попереду. Тепер, після Малкової звістки, вони відклали похід на Родень. Чорний Вепр сам ішов їм назустріч, і вони вирішили перестріти його в полі, поки він не з'єднався з Ернаком.

Переночувавши в Кунянці, розлогій долині, по якій пролягав прямий і найкоротший шлях до Росави, об'єднані сили слов'янських князів залишили човни під надійною охороною і зі сходом сонця рушили в путь.

На півдорозі їх перестрів Щек і повідомив:

— Чорний Вепр уже прибув. Став табором у Холодній долині і жде Ернака.

— Він тебе запримітив?

— Ні. Гунни пустили коней пастися і розвели багаття. А полянські вої — їх біля тисячі — займаються хто чим хоче: варять куліш, купаються, лагодять взуття або ж повкладалися в тіні дерев і відпочивають.

— Ти залишив дозорців?

— Аякже! Стежать за кожним кроком Чорного Вепра. А кілька роз'їздів вислав до Росі, щоб пильнували Ернака.

— Це добре. Молодець, Щеку! — обняв Кий брата. — Тепер веди нас прямо до Холодної долини — оточимо її, щоб і миша звідти не вислизнула!

Маючи велику перевагу над Чорним Вепром, Кий сміливо рушив на зближення з ним. Давши князю Ходоті досвідчених провідників, послав його в тил Чорному Вепрові з наказом зайняти вигідні рубежі і відрізати йому відступ на південь, а сам разом з Добромислом обступив Холодну долину з півночі, заходу і сходу і зупинився в лісі, на горі, звідки вся долина проглядалася, як на долоні.

Чорний Вепр легковажно не виставив заслонів і потрапив у пастку.

В цьому не було сумніву. Не підійшов би тільки Ернак!

Широка зелена долина, по якій пробігав маленький струмок, що десь недалеко, за горбом впадав у Росаву, простяглася між крутими горами на три або й чотири поприща. Сідлані гуннські коні привільно паслися на бережку і попід горами, а гунни, розбившись на чималі гурти, сиділи навпочіпки навколо закіптюжених казанів і, гострими дерев'яними шпичаками виловлюючи з них шматки вареної конини, пожадливо їли. Дозорців вони теж не виставили, і ніхто з них і гадки не мав, що їм загрожує небезпека. Ближче до північного краю долини розташувався сам Чорний Вепр з невеликою дружиною. Його вої теж саме обідали, дерев'яними ложками сьорбаючи з казанів густий пшоняний куліш.

— Ось тут ми їх зненацька і накриємо, — промовив князь Гордомисл, поглядаючи на долину з-за куща ліщини. — Не випустимо жодного!

— Накриємо, — погодився Кий, та, трохи подумавши, додав: — Тільки спочатку запропонуємо здатися…

— А якщо не здадуться? — запитав здивований Ясен. — Тільки наполохаємо…

— Тоді й прикінчимо всіх!

— А по-моєму, відразу б насісти, щоб незчулися, де й лихо взялося, — підтримав Ясена Гордомисл.

Кий знову заперечив:

— Я був би з тобою згоден, князю, коли б там не було наших людей — полян… А то ж усе родовичі!.. Може, вони відчахнуться від Чорного

Вепра і нам не доведеться проливати безневинної крові? Все ж — свої люди. Не по добрій волі пішли вони з гуннами супроти нас…

Гордомисл подумав і сказав:

— Може, й так… Роби як знаєш. Кий полегшено зітхнув:

— Дякую, князю, що зрозумів мене. Бо важко мені піднімати меча на родовичів. От якщо потім котрийсь зустрінеться в бою, тоді руки не здержу! А зараз — спробуємо домовитися по-доброму! Ходімо! Хай Чорний Вепр з гуннами побачить нашу силу! — і подав гасло: — Пугу! Пугу!

З цими словами він прогорнув кущі і вийшов з лісу. За ним почали виходити з луками напоготові ратники — полянські і сіверянські. За якусь хвилину з трьох боків Холодна долина була оточена щільною стіною слов'янських воїв.

Для Чорного Вепра і для гуннів їхня поява здалася громом серед ясного неба. Спочатку над долиною зависла німа тиша, ніби жах скував ошелешеним кочовикам і їхнім підневільним союзникам уста. Потім ворожий стан раптом зарухався. Гунни кинулися до коней. Дружинники Чорного Вепра вхопилися за зброю. Але ні вишикуватися в бойові порядки, ні навести сякийтакий лад вони не встигли. З горба пролунав гучний Київ голос:

— Слухайте всі, хто прийшов сюди з Чорним Вепром! До вас промовляю я, Кий, князь полянський… Ви оточені зі всіх боків, і виходу з долини вам немає! Хто хоче жити — здавайтеся! Особливо настійливо звертаюся я з цим проханням до вас, полянські родовичі, обдурені Чорним Вепром, — переходьте на наш бік зі зброєю! Ставайте в наші лави! Не піднімайте меча проти братів ваших! Інакше пощади вам не буде!

— Не слухайте його! — закричав у відповідь Чорний Вепр і потряс над головою списом. — Я ваш князь, поляни! З дідапрадіда князь! До мене переходьте всі! А цього самозванця — на кіл!

— Чорний Вепре, якщо ти князь полянський, то чому з тобою тут гунни? — загримів знову Київ голос. — Хто веде їх нині на нашу землю? Ти! Отже, ти зрадник, а не князь! Ти — братовбивця! Тобі заготовлено осиковий кілок, який ми і вб'ємо в твою могилу!

Серед воїв Чорного Вепра зчинився галас. Одні обурено загомоніли, інші подалися на гору — з явним наміром перейти на бік своїх одноплемінників. Щоб припинити це замішання, Чорний Вепр знову загукав:

— Не вірте цьому самозванцю! Не вірте цьому боягузові! Бачите, він не насмілюється ні на один крок відійти від своїх воїв, а я ладен стати з ним на герць і вірю, що переможу його, повергну собі під ноги, яко татя! — І повернувся обличчям до Кия: — Ну, чого ж мовчиш? Обманом і злодійством захопив владу над полянами і гадаєш, що ти вже князь? Ні, мерзенний, моя рука списом пришиє тебе до землі, мечем розкрає твою руду голову і навічно утвердить мене князем над полянами! Ну, виходь же! Поміряйся зі мною силою і спритністю!

Почувши такі слова, вої Чорного Вепра завагалися. Навіть ті, що вже надалися були приєднатися до Києвого війська, повернули назад і почали вичікувати — що ж відповість на це новий полянський князь?

Кий підняв угору списа.

— Я згоден, Чорний Вепре, помірятися з тобою силою! Виходь наперед! Я відомщу тобі за свою жону Цвітанку!

— Кию, ти що? Схаменися! — загукали позаду князь Гордомисл і Щек. — Ми переможемо ворога, а Чорний Вепр і так опиниться в твоїх руках! Навіщо даремно ризикувати?

— Ні, друзі, з Чорним Вепром у нас зайшов спір так далеко, що розв'язати його можна справді лише двобоєм! Тож не заважайте мені! Я стану з ним на герць — що б там не було! Хоч би супроти мене виступили всі сили — земні й небесні! — і гукнув Чорному Вепрові: — Виходь! Хочу зустрітися з тобою! Б'ємося на списах! А в кого спис поламається, можна скористатися мечем.

— Гаразд, — відповів Чорний Вепр і, взявши до рук щита, грізно потряс списом.

Те ж саме зробив і Кий.

Над Холодною долиною запала тиша. Поляни ще ближче надійшли над гору, а гунни і дружина Чорного Вепра згромадились на зеленому лужку. Перемога чи смерть ватажка важила для обох сторін дуже багато!

Супротивники рушили назустріч один одному.

Та в цю мить з гущавини лісу вибігли два задихані, спітнілі отроки, розштовхали воїв, що в три чи чотири лави оточили всю долину, і, зупинившись над самим схилом, щосили загукали:

— Кию! Кию! Це ми — Хорив і Боривой! Слава богам, прибули вчасно!

Кий стенувся — зупинився. В очах його — напруження і біль. Обличчя зблідло.

— Братове, ну, що там?

— Жива Цвітанка! Жива княгиня наша!

— Де ж вона?

— Дома! Не хвилюйся — ми допровадили її до самої твоєї хижі! З нею і Либідь, і Рожана, і Малушка! — бриніли радістю юнацькі голоси.

Кий полегшено зітхнув. З його серця раптом скотився важкий тягар, що гнітив його з пам'ятної для нього купальської ночі. Зникли непевність, невідомість — і в грудях забуяло щастя.

— Дякую вам, братове! Ви вдихнули в мене свіжі сили!

Окрилений, ощасливлений, він знову рушив назустріч ворогові, що вже досягнув широкого рівного уступу під горою і там зупинився. Чорний Вепр здавався зніченим, збентеженим, але сповненим нестримної люті. Передусім, він розумів, що потрапив у пастку, з якої важко вирватися. Єдина надія — на Ернака. Та чи встигне? По-друге, його вразила ненадійність воїв, котрі замалим не переметнулися на бік ворога. А по-третє, зовсім прибила, пригнітила звістка про Цвітанку. Раніше він хотів заволодіти нею, зробити своєю жоною, тепер же, коли йшлося про життя і про майбутнє, ця думка вмить вивіялася з голови, натомість з'явилося непереборне бажання, щоб отроковиця не дісталася нікому, а найпаче — Києві. Та звістка, що Цвітанка жива і перебуває в оселі суперника, наповнила його серце жагучою злістю.

Вони глянули один одному в вічі, — в одних палахкотіла радість, з других струменіла лють, — і поволі почали сходитися. Щит у кожного на лівій руці — перед грудьми і животом, спис занесений для удару. Обидва ставили ноги, взуті у легкі літні чоботи з м'якої телячої шкіри, на тверду землю міцно, щоб не схитнутися, не спіткнутися, пильно зорили з-за щитів, пантруючи кожен рух супротивника. Обидва добре розуміли: найменша помилка може коштувати життя.

Не можна сказати, що Кий почував себе спокійно. Хоча за плечима у нього стояло сильне військо, хоча груди сповнювала радість від того, що знайшлася Цвітанка він у двобої не міг бути спокійним. Перед ним — смертельний ворог, молодий і спритний, здатний завдати несподіваного, невідворотного удару. Але він просто не думав про це. Вся його увага і воля, вся міць рук і ніг, весь розум і досвід тепер зосередились на одному — перемогти!

Їх розділяло лише кілька кроків, і Чорний Вепр першим сильно ударив списом. З його грудей вирвався рик:

— Геех!

Загримів щит, і Кий відскочив убік.

Намагаючись з самого початку приголомшити супротивника, Чорний Вепр знову пішов у наступ і завдав ще одного удару. Цього разу він цілився в ноги, не прикриті щитом. Та Кий недарма пильно стежив за кожним його рухом — він встиг підстрибнути, а коли спис загруз на довжину всього наконечника в землю, ударив по ньому ребром щита.

Спис переламався. Чорний Вепр вихопив меча. Його становище враз різко ускладнилося, бо важко було короткому мечу протистояти довгому рухливому списові.

По горбах, з обох боків долини, пролунали радісні вигуки.

— Кию, бий! Завдай рішучого удару!

— Князю, вперед!

— Не зволікай! Смерть Чорному Вепрові!

Та Кий не поспішав. Дивився на сполотніле обличчя супротивника, на його сповнені ненавистю очі і, побачивши в них приреченість, відчув у грудях бурхливу радість. З цим ворогом зараз буде покінчено! П'ять тисяч гуннів у пастці — і виходу з неї немає! Ну, що ж, Кию — вперед!

Він міцніше затиснув у правиці списа, підняв його на рівень плеча. І всі — і поляни, і гунни — ждали невідворотного удару. Однак, замість цього, Кий несподівано для всіх раптом відкинув списа далеко вбік і теж видобув з піхов меча.

Поляни охнули.

— Кию, що ти робиш! — почувся зляканий голос Хорива.

— Даремно! Ой, даремно! — гукнув і Щек.

Тепер можливості обох супротивників знову зрівнялися. По обличчю Чорного Вепра промайнула неприхована радість і зловтіха. Губи його презирливо скривилися.

— Ти хочеш виявити благородство, Кию? Хаха! Але пощади від мене не жди!

Кий на це відповів:

— Яке там благородство! Просто в твоїх очах я уздрів смертельну тугу, приреченість. Наші боги відвернулися від тебе, Чорний Вепре, а гуннські ще не прихилилися... Тож так чи інак — сьогодні тобі кінець! А від чого ти загинеш — від списа чи від меча, — однаково!

— Це ще побачимо — хто загине! — вигукнув Чорний Вепр і кинувся вперед. — Я спалив твій Кам'яний Острів — знищу нині й тебе!

Лунко дзенькнули мечі, викресавши іскри. Застугоніла під молодими ногами земля. Загриміли ковані князівські щити.

Кий відбив стрімкий напад ворога і сам пішов в атаку.

Його меч заблискотів на сонці, як блискавиця, завертівся з неймовірною швидкістю.

Чорний Вепр поволі почав відступати під гору, намагався таким чином зрівнятися в зрості з вищим супротивником. Збоку навіть могло здатися, що відступає він навмисне, заманюючи Кия на себе, щоб вибрати зручну мить і хитрим ударом нанести йому рану. Та це було, звичайно, не так. Чорний Вепр відчував перевагу Кия, що проявлялася в силі й твердості руки та швидкості, з якою той орудував мечем. І тому гарячкове шукав якогось незвичайного способу перемогти його.

Нараз в око йому впав Київ спис, що, виглядаючи з зеленої трави, самотньо стримів у землі. Шалена думка стукнула йому в голову, і він непомітно почав відступати в тому напрямку.

Кий не помічав хитрості Чорного Вепра і насідав усе дужче. Вже не раз і не двічі його меч загрозливо зависав над головою супротивника, але тому щастило відбити удар або щитом, або ж відхилитися вбік.

Коли до списа залишилося якихось десять кроків, Чорний Вепр несподівано скочив убік і чимдуж ринувся до нього. Кий миттю розгадав цей намір і кинувся за ним.

Все відбулося блискавично.

Першим доскочив списа Чорний Вепр, перекинув меча з правої руки в ліву, якою до того ж тримав щита, і рвонув списа на себе. Ще мить — він розвернеться і нанесе переслідувачеві смертельного удару!

Та якраз цієї миті йому і не вистачило. Кий наздогнав його тоді, коли він заносив руку зі списом, і, розмахнувшись зліва направо, щосили рубонув по тугій загорілій шиї.

Що тут враз скоїлося в Холодній долині! Дико закричали, залементували гунни, миттю скочили на коней і погнали навтьоки. Дружина Чорного Вепра, не роздумуючи, перебігла на бік своїх одноплемінників. Лишилося лише кілька чоловік на чолі з Дубом, котрі, повагавшись, теж упали на коней і помчали вслід за гуннами. Громовий слов'янський клич струсонув степову тишу — і хмара стріл з тугих луків перетнула гуннам шлях. Сотні вершників схитнулися і впали на землю, де їх розтоптали ті, що мчали позаду. Стріли, мов дощові потоки, летіли безперестанку, вихоплюючи з гуннської кінноти жертву за жертвою. Поки гунни доскочили до вузького гирла долини, де в засідці приховалася дружина деревлян, їх уже зосталося менше двох тисяч. Охоплені жахом, вони мчали наосліп не бойовим строєм, не гуннським клином, а розпорошеною отарою. І коли раптом з високої трави підвелися, а з кущів вискочили деревлянські вої і, вишикувавшись у кільканадцять лав, виставили насупроти довгі міцні ратища й списи, гунни вдарилися об них і розплющилися, як грудка снігу об скелю. Деревляни, а згодом і поляни з сіверянами оточили їх зі всіх боків — сікли мечами, кололи списами, закидали стрілами, стягували з коней і без жалю добивали на землі.

Побоїще тривало недовго. Уціліла жменька гуннів, витративши стріли, згромадилася на залитому кров'ю лужку і, відбиваючись шаблями, приречено ждала смерті.

І тут пролунав Київ голос:

— Доволі кровопролиття! Кидайте шаблі! Хто здасться, тому обіцяю життя!

Бій почав згасати. Гунни один по одному кидали на землю шаблі, злазили з коней і здавалися переможцям, їх в'язали по десятку і відводили на узлісся, під нагляд отроків.

Кий з князями та болярами стояв на невисокому пагорку, радісно оглядав поле бою, густо завалене вбитими та пораненими ворожими воями. Раптом він відчув на собі важкий, пронизливий погляд немолодого гунна, що йшов попереду в своєму десятку. Той погляд обпік його, як вогнем.

— Крек?

Гуни зупинився.

— Підведіть його сюди! — наказав Кий.

Підвели весь десяток. Попереду справді стояв Крек. На спітнілому, заляпаному кров'ю обличчі темніли глибокі віспинки, заплетений в довгі косички цупкий чуб безладно вибивався з-під шорсткого повстяного ковпака, а крізь вузькі щілини набряклих повік люто зирили невеликі чорні очиці.

— Креку! — вигукнув Кий, упізнавши колишнього знайомця. — Таки зустрілися ми з тобою! Зустрілися!

Той метнув короткий бистрий погляд.

— Ти накажеш мене вбити?

Кий нахмурився, помовчав. Потім сказав:

— Ну, навіщо ж? Ти бранець, сам викинув шаблю з руки. Ми бранців не вбиваємо… Іди!

Крек недовірливо зиркнув на полянського князя, важко зітхнув і, похиливши голову, побрів на чолі свого десятка на узлісся, до інших бранців.

* * *

На раді князів було вирішено не ждати Ернака в Холодній долині, заваленій трупом і тепер не придатній для битви, а знайти зручне місце на південь від неї, на шляху, якого не могли б обминути гунни.

Така місцина знайшлася неподалік. Це була Росавська поляна — рівне, поросле високим болиголовом, ковилою та полином поле, точене з обох боків глибокими байраками, дібровами та густим чагарником.

Тут Кий і поставив свої дружини. Сам з полянами перегородив поле, а Гордомисла і Ходоту послав у засідку, і вони зайняли навколишні чагарі. Воям наказав: ні вночі, ні вдень вогнів не палити, крику не здіймати, нічим себе не виявляти. А вивідачів попередив: на очі гуннам не потрапляти, зате таємно, криком чайки та гавкотом лисиці, дати знак про наближення ворога.

Ніч минула спокійно.

А зі сходом сонця всі вже були на ногах: поснідали сухарями та солониною, запили свіжою джерельною водою і зайняли свої місця. Сіверяни і деревляни причаїлися в чагарях по крутосхилах, а поляни, перетнувши Росавську поляну в найвужчому місці, вишикувалися в десять лав, а посередині — в двадцять. Причому дві передні лави були озброєні не списами, як звичайно, а довгими міцними ратищами, з якими ловці ходять на ведмедів.

На думку Кия, таке шикування і таке озброєння повинно було зупинити атаку гуннського клина.

Особисто для Ернака він приготував несподіванку, про яку знали тільки брати та кілька найдовіреніших людей.

Над Росавською поляною зависла напружена тиша. Недарма кажуть: нема нічого стомливішого від чекання. Всі — і князі, і боляри, і ратники, і отроки — з важким хвилюванням і душевною нудьгою ждали гуннів. Та коли вони з'являться? За годину? Надвечір? А чи завтра або й позавтра?

Кий об'їхав усе військо, домовився з Гордомислом та Ходотою, коли їм вступати в бій, поговорив з воями, нагадавши, що від них нині залежить життя і доля не тільки їхніх жон, дітей, батьків, а й майбутнє всіх слов'янських племен, і, спішившись, став попереду полянського полку, біля братів.

Поклав їм руки на плечі — обняв.

Як він любив їх — і Щека, і Хорива! Не мислив і не уявляв себе без них, без їхнього усміху, їхнього голосу, без їхньої поради і допомоги. Для нього вони були не тільки єдинокровні брати, а й, передусім, — товариші, друзі, однодумці, соратники, що підтримували його завжди і всюди — в радощах і в горі. Як же складеться їхня доля сьогодні? Чи не розлучаться вони навіки? Одним богам це відомо!

Сам став на узвишші, в найнебезпечнішому місці, куди буде спрямований головний удар гуннів. І їх тут поставив… Перед ними — степ, звідки мав з'явитися ворог, позаду — вої, ратники, отроки, полянський полк. Тисячі очей дивляться на князя і його братів. Чи ж знайдеться хто-небудь, хто злякається, схитнеться, побіжить, коли попереду — князь? Коли попереду — його брати?

Поволі, непомітно для ока, котиться вгору, по голубому бездонному небу, золоте колесо Даждьбога. Поволі плине час, сповнюючи серце князя неясним, тривожним передчуттям.

Де ж Ернак?

Здається, все приготовано для пишної зустрічі? Чи не пустився на хитрість і обман старий гуннський лис?

Томляться в довгому чеканні й напрузі слов'янські вої. Пече їх сонце, і піт солоний заливає очі, стікаючи струмками з-під важких русявих чубів. І Стрибог чомусь не остуджує їхні розгарячілі тіла свіжим подихом вітерцю, і Перун десь забарився і не котить з-за обрію темні грозові хмари.

Де ж Ернак?

Як це часто буває, коли довго й напружено ждеш чогось, кигикання чайки і гавкіт лисиці, що почулися одночасно зі степу, не зразу і не всіма сприйнялися як сигнал, що йде ворог, і лише коли кигикання і гавкіт повторилися, по війську прокотився глухий гомін:

— Гунни! Гунни!

Всі стрепенулися, заворушилися, полегшено зітхнули, мовби й справді ждали бажаного гостя.

— Приготуватися! — наказав Кий, і тисячі уст передали його наказ по війську.

Вої ставали на свої місця, оглядали озброєння і завмирали в напрузі.

Та ще добру годину довелося ждати, поки на обрії показалася зграя вороння і сіра хмара пилюки. І ще більше — поки на Росавську поляну, не поспішаючи, посунула гуннська орда.

Вона йшла поволі. Знаючи, що десь поблизу знаходиться багатотисячний загін Чорного Вепра, гунни почували себе в повній безпеці. Сам каган, у круглій шапочці з малиновим верхом, розімлілий від спеки, їхав на чолі війська, брунатними сонними очима оглядаючи широку рівну поляну.

До нього — два польоти стріли, і Києві вже навіть видно його огрядну постать і темне одутле обличчя.

Раптом Ернак зупинився — несподівано для себе він уздрів попереду струнки, вишикувані лави полян.

Різкий окрик — і орда, зупинившись, почала швидко готуватися до бою.

Тоді Кий зняв з голови шолом і, повісивши на списа, підняв угору. В ту ж мить лави позаду розступилися і в нешироκий прохід ввійшло два отроки. Передній вів князевого коня, а задні — гуннського, невеликого, кошлатого, на якому сидів зі зв'язаними ногами й руками Крек. У гунна на грудях теліпалася на міцній шворці закривавлена голова Чорного Вепра.

Кий спритно скочив у сідло, взяв до рук повід Крекового коня і поволі поїхав назустріч Ернакові.

Посеред поля зупинився і, потрясаючи списом, загукав:

— Кагане, єсмь полянський князь Кий! Ти чуєш, кагане? Викликаю тя на двобій! Виходь!

В гуннському війську припинився рух. Всі почали прислухатися. Багато хто з гуннів розуміли по-слов’янському, і кожному хотілося дізнатися, що ж відповість каган.

Ернак з відповіддю не поспішав. Він ще й досі не прийшов до тями після несподіваної зустрічі з ворогом, якого мав, як він думав, уздріти лише через два, а то й три денні переходи. Довго вузькими очицями вдивлявся в молодого велетня, ноги якого діставали до колін коневі, жував сухими старечими губами і щось думав.

— Десь, мені здається, я вже бачив тебе, юначе, — промовив нарешті. — А от де — не пам'ятаю…

— Бачив, кагане… Я той бранець, якого ти біля Родня велів Чорному Вепрові живцем спалити разом з князем Божедаром!

— Аа… От бачиш — який же ти князь? Ти простий воїн… Я знаю одного полянського князя — Чорного Вепра. І було б з мого боку нерозумно виступати на герці з якимось самозванцем. До того ж — утричі молодшим за мене!.. Якщо тобі, юначе, так не терпиться схрестити з кимось свого списа, то я вишлю до тебе свого богатиря!

Кий усміхнувся і сказав:

— Негоже полянському князеві, кагане, ставати на прю з якимось невідомим гунном. Можу і хочу битися лише з рівним собі!.. А щоб ти пересвідчився, що я князь, а не самозванець, то посилаю досить відомого тобі Крека з подарунком від мене! Приймай!.. Крек розповість тобі все, що захочеш від нього дізнатися! Розпитай його гарненької — і; відпустивши повід, вдарив Крекового коня списом по крупу.

Кінь з місця взяв риссю і помчав прямо до гуннського стану. Там його спіймали і підвели до Ернака.

Києві було добро видно, як спохмурнів і здригнувся каган, побачивши на грудях у Крека закривавлену голову Чорного Вепра. Очі його розширилися від жаху, а вид посірів. Хапнувши розкритим ротом

повітря, він пильно глянув на мертве, зморщене обличчя племінника, і хрипко вигукнув:

— О, Тенгріхан! Як це сталося?

Крек з переляку був ледве живий, але зібрався з духом і голосно відповів:

— Полянські князі билися на герці, і Кий переміг. Ернак підняв руки вгору і люто закричав:

— Прокляття!.. А де мої воїни? Де мої найкращі, найхоробріші полки? Відповідай!

Крек хитнувся наперед, бажаючи вклонитися, але вклонитися не зміг: обплутаний мотуззям тулуб не гнувся.

— Твої воїни загинули, повелителю всесвіту, — пробелькотів Крек. — Але я в тому не винен… Це все він — Чорний Вепр…

— Загинули! — крикнув ще дужче каган. — Усі?

— Усі, мій повелителю…

— А ти?.. Як же ти залишився живий, собако? Чому стоїш тут переді мною? Чому не загинув, рабе? Так згинь же, проклятий Тенгріханом!

Ернак вихопив шаблю. Блиснуло проти сонця синьокрицеве лезо — і кругла Крекова голова покотилася в кострубатий, притолочений кінськими копитами бур'ян.

Кий не став ждати, поки розлютований каган пошле в погоню за ним сотню вершників, а потягнув повід "соб" і швидко поскакав до своїх.

Ледве встиг він спішитись і віддати отрокові коня, як гунни пішли в атаку. Застугоніла земля, і повітря струсонулось, задвиготіло від страшного крику. З диким ревом, виском, улюлюканням мчали на полян тисячі оскаженілих ординців — і що найдивніше — не звичним клином, а суцільною лавою. Видно, Ернак, пам'ятаючи, яку хитру несподіванку з частоколом підніс йому Кий, пустився сьогодні теж на хитрість. Та яку? На що він розраховує? Знайти слабке місце в обороні полян?

Розхитати її, прорвати, а потім кинути в прорив свіжі сили?

Такий початок битви здивував Кия, але не збентежив.

— Міцно стояти на місці! Ні кроку назад! — наказав він, і його наказ миттю був переданий по лаві.

Всі приготувалися грудьми зустріти нападників.

Однак гунни не вдарили лавою на лаву, а, майже добігши до полян, розділилися навпіл, і обидва крила, взявши відповідно праворуч і ліворуч, поковзом помчали понад полянським строєм, закидаючи його стрілами. А в утворену таким несподіваним маневром прогалину з глибини поля раптом ринули свіжі сили, на цей раз утворюючи гуннський клин.

"Ось тепер починається, — подумав Кий. — Хитрий Ернак: спочатку налякав, а потім ударив... Та й ми не ликом шиті! Цікаво, що ти заспіваєш, кагане, коли в діло вступлять сіверяни і деревляни?"

І він знову передав по лавах — в один бік і в другий — наказ:

— Князям — починати! Хай ударять з боків і з тилу!.. Полянам — стояти на смерть!

Гуннський клин стрімко наближався. Спочатку поляни зустріли його хмарою стріл, потім — закидали списами з близької відстані. Клин відразу значно "надщербився", десятки вершників — з кіньми або без них — зі всього розмаху гепнулися на землю.

Та це не спинило гуннів.

І тоді в бій вступили ратники з ратищами. В останню мить, коли вже почулося важке дихання гуннських коней, вони раптом підняли навстріч нападникам гострі, як мечі, залізні наконечники, насаджені на довгі міцні держаки, і з хрускотом прохромили груди й животи коням і вершникам. В якусь коротку хвилину утворився високий завал з поранених коней і мертвих людей. Та гунни на це не зважали — напирали все дужче й дужче, намагаючись ввігнати вістря клина якомога глибше в полянські лави.

Кий разом з братами і молодшою дружиною опинився в самій гущі бою. Отроки билися затято. Недарма він так наполегливо навчав їх воєнному ремеслу. Тепер це пригодилося. Хлопці під першим натиском гуннів подалися трохи назад, але строю не розімкнули і ворога в тил собі не пропустили. Уміло захищаючись щитами, вони кололи нападників списами, рубали бойовими сокирами, залізними булавами розтрощували коням голови, а мечами розпорювали животи, і ті, падаючи, привалювали своєю вагою верхівців.

— Бийте їх, браття, бийте! — гримів голос князя Кия. — Ні кроку назад! Рубайте псів скажених! Перемога близько!

Він наносив блискавичні удари важкою бойовою сокирою і прокладав дорогу своїм товаришам. Ненависть, якою сповнилося його серце ще на полі бою під Роднем, і радість, що забуяла в грудях, коли дізнався про врятування Цвітанки, подвоювали його сили. Він забув про небезпеку. Йшов напролом, кришачи і крушачи все на своєму шляху, і поривав за собою своїх воїв.

Як буйний передгрозовий вихор, мов чорний степовий смерч, так завирувала, заклекотіла, зашаленіла кривава битва на широкій Росавській поляні. І з одного боку, і з другого падали убиті й поранені. Поляни не відступали ні на крок. Безперервно виривалися з їхніх розпаленілих горлянок бойові кличі, горіли шалом і звитягою очі, а міцні руки ні на мить не стомлювалися вражати ворогів. Переднім лавам, що взяли на себе головний тягар бою, всіма силами допомагали задні — заміщали загиблих, виносили поранених, засипали стрілами через голови передніх бійців гуннських вершників.

Гуннам так і не пощастило прорвати тугі глибокі лави полян. А вони ж завжди всю надію в бою покладали на перший удар. Не виходило — тікали. Так і тепер. Втративши кілька сотень найкращих воїв, а головне, загубивши надію на швидку перемогу, вони вже билися без запалу і часто поглядали назад — чи не буде наказу про відступ?

Раптовий перелом настав тоді, коли, перекриваючи гамір бою, над бойовищем пролунав чийсь різкий гортанний поклик:

— Хехек!

Він змусив гуннів, що все ще люто билися з полянами, відхлинути назад, завернути коней і пуститися навтьоки.

Кий зрозумів: то в крила і в тил Ернакові ударили князі Гордомисл та Ходота. Отже, тепер — у наступ! Добити ненависного ворога!

— Вперед, поляни! Вперед!

Ламаючи стрій, поляни прудко помчали навздогін за кіннотниками, що в хмарі куряви збилися в купу і даремно намагалися якнайскоріше вирватися з тісного клубка на широкий степовий простір. Піші переслідувачі наздоганяли їх, підсікали коням сухожилля ніг, а потім без жалю вбивали ошалілих верхівців, що впали на землю.

Поволі бій почав знову розгоратися. Тепер уже оборонялися гунни і оборонялися запекло, відчайдушно пробиваючись з оточення. Як рій довкола матки, так збилися вони навколо кагана, всіма силами захищаючи його від слов'янського списа чи випадкової стріли.

Києві підвели коня. Він швидко скочив у сідло — окинув оком вируюче бойовище. Ліворуч — рубалися вої з-над Десни та Сейму, праворуч — з-за Прип'яті та Здвижу. Вони затисли гуннів у ведмежі обійми так, що у них тріщали кості. Вої наполегливо йшли один одному назустріч.

Ззаду гуннів підпирали мечами поляни.

— Славно! Славно! — прошепотів задоволене князь Кий. Раптом у глибині здибленої, завихреної гуннської орди він уздрів малиновий верх соболиної шапки. Каган Ернак! Так ось де ти, степовий розбійнику! Ось як затисли тебе об'єднані сили слов'янських племен! Тепер не втечеш! А якщо і втечеш, то не захочеш повертатися сюди! Тепер віділлються тобі сльози улицького князя Добромира і його співплемінників! Відплатиться сторицею кров княжича Радогаста і всіх полян, що полягли від гуннських стріл та шабель!

— Друзі! — гукнув Кий, показуючи мечем в середину орди. — Дістаньтено мені того старого пса Ернака! Підніміть його на списа! Хай усі бачать, що настав йому кінець!

Підбадьорені цими словами, вої знову кинулися вперед, прокладаючи собі мечами дорогу крізь страшну тисняву. Через голови вершників шугнув рій стріл у напрямку, показаному Києм, — а може, яка влучить у кагана.

Та досягти цілі не зуміла жодна стріла, не встиг пробитися до неї жоден полянський меч. Відчайдушна кінна атака на стик сіверян і

деревлян увінчалася нарешті для гуннів успіхом. Орда ринула в пролом, як вода в лотоки, — у степ, подалі від бойовища, від загибелі чи полону.

Коли кільце довкруж тих, що не встигли втекти, знову зімкнулося, Ернака вже в ньому не було — його там і слід пропав. Оточені ж недобитки Ернакові здаватися не хотіли і вчинили шалений опір. Та тривав він недовго. Засипані зі всіх боків стрілами, гунни падали додолу, як достиглі груші в бурю, і вмирали в закривавленому бур'яні, розтоптані копитами своїх же коней.

Врешті битва згасла, зчахла, сама собою припинилася. Над страшним, похмурим бойовиськом, над усією Росавською поляною, почала поволі западати якась незвичайна, урочиста тиша. Навіть стогін поранених воїв та болісне іржання поранених коней після всього того крику, гаму, брязкоту, клекоту, що вирували тут кілька хвилин тому, не могли її вже суттєво порушити.

На середину поля поволі сходилися, стікалися стомлені, але радісні переможці. Полотняними рукавами сорочок витирали спітнілі чола, а травою — закривавлені мечі і з якимось зачудуванням, подивом і навіть острахом поглядали на темні купи ворожих тіл, на вбитих коней і потрощену зброю. Невже це вони звершили таке чудо?

Над ними в чистому голубому небі спокійно, величаво котилося золоте колесо Даждьбога.

Коли всі зібралися, Кий, не злазячи з коня, простягнув до сонця руки і, не соромлячись радісних сліз, що зросили його обличчя, голосно, на всю Росавську поляну, проказав:

— О світлийпресвітлий Хоросе, ясний Світовиде, великий і добрий наш Даждьбоже! Видиш синів і внуків своїх — у славізвитязі, вільних на вільній землі, а ворогів — розбитих, принижених, поганьблених! Славимо тебе, вічний Даждьбоже, і дякуємо тобі за те, що вклав у наші

серця мужність, а в руки — силу, що дарував нам перемогу і не перервав наш родовід!.. А вам, князі, і вашим воям, — повернувся він до Гордомисла і Ходоти, — дякуємо за братерську допомогу, без якої не подолати б нам гуннів! Ви хоробро билися за нашу землю і за нашу свободу! І не один ваш витязь наклав за це своєю головою! Слава і честь усім вам, живим і мертвим, хто сукупно з нами переміг днесь кривавого Ернака, котрий мріяв стати новим Аттілою і кинути наші племена собі під ноги у вічне рабство!.. І ще хочу сказати: союз наш нинішній добре прислужився нам сьогодні! Тож пам'ятаймо про гірку долю короля Божа і будьмо вірні цьому союзові й надалі, бо не перевелися на світі охочі поживитися чужим багатством, захопити наші землі, а нас і роди наші вирубати на пні!..

— Будемо, князю! — відгукнулися Гордомисл і Ходота. — Та й інших залучатимемо!

— От і добре, — сказав Кий і повернувся до своїх родовичів: — А тепер звертаюся до вас, поляни, співплемінники мої дорогі! Нині ми уникли страшної небезпеки і стали вільними людьми. Кожен, хто бажає того, може зі своїми родами повертатися назад, на обжиті батьківські місця. Збирайте житопшеницю, скородіть землю і засівайте її новим зерном, плекайте чад своїх, доглядайте старих… Та ніколи не забувайте, що завдячуємо життям тим, хто поліг сьогодні на полі цьому, твердості духу нашого, мужності ратній і союзові з племенами братніми! Щоб жити, — на цьому стійте, допоки й світу сонця на землі!

Здвигнулися вої, підняли вгору списи, мечі, сокири і, потрясаючи ними, схвально загукали:

— Слава Києві! Слава переможцеві гуннів! Слава князеві нашому!

* * *

Побачивши, що гунни прорвалися, старійшина Межамир зі своєю невеликою дружиною кинувся їм навперейми, щоб закрити вихід у степ. Незважаючи на тягар літ, біг він прудко, тримаючи в одній руці щита, а в другій — меча під поривом вітру розвівалося його довге сиве волосся і лопотіла полотняна, вишита чорно-червоним мереживом сорочка.

— Швидше, хлопці! Перехопітьно мені Ернака! Не випустіть степового хижака з рук! — гукав своїм воям, що обганяли його. — Бо іншої такої нагоди, може, не трапиться!

І вої ринули вперед.

Та тут же й зупинилися: старійшина раптом спіткнувся, заточився і впав навзнак на землю. В груди йому, під саме серце, ввігналася гонка гуннська стріла. Його підхопили під руки — не дали впасти, винесли на невисокий пагорб і поклали на столочену зелену траву.

Атака дніпровських русів захлинулася. Нажахані гунни вихором вирвалися з оточення і щодуху помчали в поле, рятуючись від неминучої смерті або полону.

А старійшина Межамир лежав горілиць на землі зі стрілою в грудях, мовчки дивився в світло-голубе безхмарне небо і думав про смерть.

Ось де спіткала вона його! Ось коли обірвалася нитка його життя!

О преславний ДаждьбожеСвітовиде! І ти, Роде, захиснику полянського племені! Багато стежокдоріжок сходив старий Межамир — і по своїй волі, і не по своїй, у багатьох краях побував, багато лихого зазнав і доброго звідав, а тепер настав час розпрощатися з білим світом! Родовичі покладуть його мертве тіло разом з багатьма іншими тілами тих, хто загинув нині в бою, на вогнище — і вогонь зжере його! І полетить воно кіптявим димом попід небесами, розвіється в безконечності простору і часу, а очищена від плоті душа, втративши

звичну оболонку, переселиться в когось іншого — чи в людину, яка щойно десь народилася, чи в тварину, чи в звіра, а може, деревиною стане чи вільною пташиною, що шугає в високості… Це вже залежить від волі чи примхи богів… І житиме вона вічно, так перекочовуючи з однієї живої істоти до іншої… Тільки його, Межамира, вже більше не буде…

Біль, що вогнем запік у грудях, перервав плин його думок. Він глянув на воїв, на їхні засмучені потемнілі обличчя і тихо, але розбірливо сказав:

— Покличте князя Кия!

Хтось відразу кинувся на бойовище, звідки долинали радісні поклики, а старійшина заплющив очі і думкою полетів у рідне селище над Почайною, на Подолі, уявив інші селища русів над Дніпром, і щемка тривога оповила його серце. Що буде з його родами? Хто стане після нього старійшиною? Були б сини — не клопотався б. Та ба! Одного за одним покликали їх боги до себе, а внуки не доросли ще — на них не можна покластися…

Потім згадав старшого брата Тура.

Дружно жили вони в молодості. Любили один одного, бо було їх тільки двоє, і спільно тримали старшинство в племені русів. І лише один раз не послухався він старшого брата — не повернувся після розгрому гуннів на Рось, а залишився з найближчими родами на Дніпрі. Розгнівався тоді Тур, бо вважав, що роз'єднання племені підриває його силу. А чого було гніватися? Міг би залишитися теж — от і жили б спільно!.. Однак Тура вже немає, і йому, Межамирові, недовго жити, а плем'я так і досі роз'єднане: Кий після сьогоднішньої перемоги, мабуть, потягне на батьківські місця…

Біль знову обірвав його думки, грозовою хмарою заступив сонце. Невже кінець?

Почувся швидкий тупіт багатьох ніг. Межамир з натугою підняв обважнілі повіки. До нього наближався з братами Кий. Підійшов. Нагнувся — і, не вірячи сам собі, доторкнувся пальцями до білого оперення стріли.

— Стрию! Як же це? — вигукнув приглушено, вражено. Межамир зупинив його.

— Не чіпай! Поки вона в рані, я можу говорити, а виймеш — душа моя миттю випурхне з тіла… Мені ж треба сказати тобі кілька слів перед смертю!

Кий підвів голову вмираючого.

— Кажи, батьку, я слухаю…

Межамир поклав правицю Києві на передпліччя.

— Князю, вітаю тебе з перемогою… Не посміють тепер недобитки Аттіли знову напасти на слов'янські племена… Бо доброго одкоша одержали!

— Доброго, стрию! І немала твоя заслуга в цьому!

— Про мене вже мови нема… Сам бачиш… А от що буде з родом моїм — це тривожить мене… Ти зі своїми людьми повернешся на Рось — ріку предків наших, а мої залишаться, як відламана гілка…

— Але ж ти сам цього хотів, стрию! Покійний отець розповідав про це не раз…

— Було таке… Бо дуже уподобав я ті місця над Дніпром… І родовичі мої уподобали — всі добровільно зосталися там, нікого я не змушував… А тепер прошу тебе — візьми їх з собою!.. Якщо плем'я русів хоче бути сильним, то воно повинно бути єдиним!

— Я не можу взяти твоїх людей з собою, стрию…

— Чому? — стривожився старійшина.

— Бо хочу зі своїми родами, як і ти колись, сісти над Дніпром, на твоїх горах. Теж уподобав ті місця!

— Справді? — аж кинувся Межамир, і легкий усміх зм'якшив його посуворіле обличчя. — Ти залишаєшся?

— Так, я довго думав, приглядався і вирішив, що там буде середина землі моєї!

— А якщо рід не захоче?

— Я ж князь!

Супроти цього Межамир не зміг нічого заперечити. Раптом внутрішнім зором і відчуттям умираючого збагнув силу духу свого племінника. Це не добродушний Божедар і навіть не розважливий, поміркований Тур. В цьому молодому дужому воїнові щасливо поєдналися і доброта, і розум, і кмітливість з твердістю серця, без якої неможливо владарювати над плем'ям. Щасливий Тур — залишив такого сина!

А вголос сказав:

— Тоді я можу спокійно померти — доля племені в надійних руках! В твоїх руках, Кию! — і повернувся до своїх воїв: — Чуєте, синове?.. Ось моя остання воля — віднині вашим старійшиною і князем буде Кий, племінник мій! Йому вручаю владу над нашими родами руськими подніпровськими! Слухайтесь його, як мене! І підкоряйтесь йому, як мені підкорялись!

— Будемо, отче! Хай душа твоя буде спокійна! — загули довкола голоси.

Він закашлявся, почав задихатися. В грудях забулькало, на губах з'явилася червона піна.

— Помирає наш стрий, — прошепотів Щек.

— Відлітає душа його з тіла, — витер з ока сльозу Хорив.

Вої збилися щільніше, зачаїли подих. Отроки, не соромлячись, плакали. Старійшина для них усіх був батьком.

— Підніміть мене... Та вище... Хочу побачити поле, на якому перемогли ми гуннів, — прошепотів Межамир.

Кий з братами та найближчими воями підхопили його на руки, підняли високо вгору.

— Дивися, стрию!

Він востаннє розплющив очі, туманіючим зором оглянув всіяне трупами широке поле, далекий ліс на видноколі, золотий лик Світовида в синьому небі — і раптом обм'як, затих, став непорушний і важкий. Його поволі опустили вниз і поклали на землю.

* * *

Наступного дня на горбі, за два поприща від похмурого бойовиська, де хижі птахи клювали розпухлі від спеки гуннські трупи, запалали багаття, — спалювали тіла загиблих слов'янських воїнів.

Вишикуване на рівнині військо завмерло в скорботі. Попереду — князі, старійшини, боляри. У всіх суворі, закам'янілі обличчя, сповнені суму очі. Вої — при повному озброєнні. Як перед боєм: у лівій руці — щит, у правій — спис, на поясі — меч, а за плечима — лук та тул зі стрілами.

Урочистобезмовна хвилина прощання.

Коли багаття згасли, старійшини зібрали обгорілі кістки і склали в одну купу на узвишші. Туди підійшли князі. — Братове, вої! — звернувся до війська Кий. — Ось лежать останки тих, хто віддав життя за нашу землю і за наші роди. Поховаємо їх за нашим звичаєм прадавнім — насиплемо над ними високу могилу, щоб не розвіялася слава про сміливців, щоб кожен відав, що тут покояться захисники вітчизни! Щоб діти і внуки наші пам'ятали, кому завдячують своєю волею і своїм життям!

Він узяв жменю землі і посипав на кістки. За ним підійшли князі Гордомисл, Ходота, старійшини, боляри, волхви — і кожен поклав грудку землі. І тоді рушило військо. Вої мечами різали дерен і на щитах несли на узвишшя. Там незабаром виросла висока свіжа могила.

А вої все йшли і йшли…

Після похорону справили тризну. Довкола могили поставили казани з гарячою кашею та вареною кониною, на розіслані попони накраяли зачерствілого хліба, наклали в'яленої риби… Не було, правда, ні пива, ні сити, але зголоднілі люди п'яніли від їжі, і незабаром, коли досхочу

наїлися, завели розмови, а потім і співи. Молодь затіяла військові ігри — стріляла з луків у ціль, метала списи — хто далі, найспритніші билися навкулачки та ганяли на гуннських конях наввипередки.

Так тривало дотемна, аж поки ніч не зморила всіх і не поклала відпочивати — хто де сидів.

А вранці, відіславши полонених на військову здобич суходолом, Кий віддав наказ рушати до Дніпра. Там військо сіло на човни і на веслах попливло проти течії вгору.

Тепер, після перемоги, не поспішали. На радощах жартували, співали пісень, вели безконечні розповіді про похід, про битви з гуннами, про поєдинок князя Кия з Чорним Вепром. І недавні події, ще зовсім свіжі в пам'яті, в тих розповідях обростали такими подробицями, яких не було насправді, прикрашалися такими вигадками, які межували з казкою.

Кий теж слухав, і йому здавалося, що то не він переміг Чорного Вепра на герці, а якийсь велетень з тих оповідок і казок, яких багато чув у дитинстві від старих людей, що то не він розбив Ернака і змусив його наляканих недобитків тікати світ за очі, а могутній король антів Бож, що об'єднавши всіх подніпровських слов'ян під своєю рукою довгий час був непереможний, аж поки не здолала його підступна хитрість ворога.

Згадавши Божа, він подумав про нинішню перемогу. Що принесло її? Щастя військове? Боги? Його власна сміливість та ратна виучка? Чи, може, те, що поляни об'єдналися зі своїми сусідами — деревлянами та сіверянами?

Оглянувшись назад, побачив сотні човнів, тисячі чубатих голів, незліченну кількість білих вітрил, що, мов чайки, густо вкрили синю гладінь Дніпра. Ось та сила, що перемогла гуннів! Отже, вона передусім у єдності споріднених племен в одностайності волі і вчинків їхніх князів!

Хіба б змогли готи Вінітара здолати короля Божа, якби його союзники не далися Вінітарові обдурити себе і легковажно не розійшлися по своїх землях? А чому перемогли пригноблені колись Аттілою племена його спадкоємців? Мабуть, тому, що були одностайні у своєму бажанні визволитися, а ще тому, що такої одностайності не було між синами Аттіли...

Отже, запорука нездоланності — в єдності!

Поляни, деревляни, сіверяни, як і при Божеві, нині заклали військовий союз... Тепер, після перемоги над гуннами, до нього приєднається плем'я уличів, де князем стане Боривой... Потім треба схилити до єдності тиверців, білих хорватів та могутнє плем'я волинян... А згодом слати слів до кривичів, дреговичів, радимичів та в'ятичів, колишніх вентіввенетів, які після поразки свого короля Божа покинули землі в степу і переселилися на північ, у ліси по Десні та Оці... Коли б йому пощастило об'єднати ці споріднені племена, то це був би могутній союз, що не боявся б ніякого ворога!

Довго думав Кий, стоячи, склавши руки на грудях, на помості переднього човна і дивлячись у синю далеч, аж поки не розбуркав його від тих думок і мрій вибух веселого реготу, — то вої так відповіли на чийсь дотепний гострий жарт.

Кий і собі усміхнувся, хоча й не почув того жарту. Та хіба стримаєшся, коли довкола тебе всі сміються?

Звичайно, йому хотілося пливти якомога швидше, хотілося летіти, мов на крилах, до своєї любої Цвітанки, якої не бачив, як йому здавалося, хтозна-скільки. Однак не смів підганяти воїв, щоб гребли дужче. Переможці! А переможці мають право на поблажливість!

І все ж душа його рвалася вперед. Він нетерпляче поглядав на крутий берег ріки — чи скоро Почайна? А коли Почайна врешті

показалася і човни ввійшли в її нешироке гирло, він перший скочив на дерев'яний поміст причалу.

Стояла гарна сонячна днина. Голубіло у високості тепле небо, блищав крицевим блиском спокійний Дніпро, а довкола буяли пишною зеленню і трави, і чагарники, і густі предковічні бори. Здавалося, що зараз не середина літа, коли в степу від спеки все жовтіє і сохне, а весняний місянь травень, коли всяке зело розквітає, почувається на силі.

Та Києві не до милування природою. Ще з човна він побачив, як з високого шпиля, що нависав над Подолом, спурхнув гурточок жінок і отроковиць і швидко помчав униз. В ньому зірке князеве око впізнало розмаяне золотистопшеничне волосся Цвітанки. Дівчина бігла попереду всіх.

— Цвітанкоо!

— Киюю! — пролунало у відповідь.

Вони мчали одне одному назустріч, як два шалені вітри.

Бігли, не звертаючи уваги на сотні очей, що зорили за ними, забувши, що були вже не звичайними отроком і отроковицею, а князем і княгинею.

Він ухопив її на руки, пригорнув до грудей.

— Цвітанко! Доле моя! — І поцілував у мокрі від щасливих сліз очі.

А вона плакала і безугавно шептала:

— Кию! Князю мій! Кию! Князю мій…

Вони довго нікого і нічого не помічали, окрім свого щастя. А коли трохи заспокоїлися і втамували свої почуття, то побачили довкола себе ціле море людей. Поблизу стояли родовичі: Щек з Рожаною, і Хорив з Малушкою, і Ясен з Либіддю, і Боривой, і Гроза, і отрок Тугий Лук. І весь рід русь. А позаду згромадилися вої — і свої, полянські, і сіверянські, і деревлянські, а з усіх усюд — і з Гори, і з селища, і з пристані, і з лісів, і з лугу — бігли та й бігли люди, вітали з перемогою князів і воїв, плакали від радощів.

— З перемогою, князю! Зі щасливим поверненням!

І тоді Кий узяв Цвітанку за руку, повів на Гору. І людям сказав:

— Ідіть за мною!

І люди вибралися крутою стежкою за князем і княгинею на саму кручу, стали там на осонні і оглянулися.

— Ой леле! Як гарно тута!

А Кий підняв угору обидві руки і, діждавшись тиші, проголосив:

— Перемога, люди! Перемога! Знову поляни стали вільними, як і колись! Уже не доведеться нам ховатися по лісах і вертепах від хижих загарбників, яко звірям загнаним, а будемо вільними господарями на своїй вільній землі!

До нього підступив волхв Ракша.

— То можна збиратися, князю, у зворотну дорогу? На Рось?

Кий пильно поглянув на враз принишклих родовичів, зазирнув у їхні очі, де стояло те ж запитання, мовчки взяв Цвітанку за руку, підвів на

край кручі і з високого обриву довго споглядав сині гори понад Дніпром, смарагдові луки, темні бори, всю безмежну далечінь, що широко відкривалася зорові, а потім повернувся до роду свого і схвильовано сказав:

— Родовичі! Друзі мої! Міццю рук наших і мужністю сердець розгромили ми нині гуннів — смертельного ворога всіх племен слов'янського кореня! Ернак — не Аттіла, звичайно, та все ж силу зібрав грізну, і коли б не допомогли нам брати наші — деревляни та сіверяни зі своїми князями, то хтозна, як закінчилася б для нас війна ця з кочовиками. Тож передусім хочемо подякувати князям Гордомислу та Ходоті з їхніми воями за допомогу безкорисливу, за труди ратні, за пролиту кров, — і він вклонився князеві деревлянському і князеві сіверянському. — А потім — подумати, як жити далі… Тепер і на Росі вільно, хоча гунни й попалили наші оселі. Тож хто бажає, той може повертатися назад, на рідні місця!.. Та чи варто мені, князю, повертатися туди, на окраїну землі нашої, що межує зі степом? Чи не розумніше буде сісти тут, на цій горі, звідки видно всю землю полянську і куди сходяться дороги від усіх племен і родів наших слов'янських — і з Дніпра, і з Десни, і з Прип'яті, і з Росі, і з Сули, і з далекої Горині, де сидять волиняни! А ворогам, що никають у степу, як вовкисіроманці, непрохідні ліси перегородили сюди шлях! Ось чому облюбував я це місце! Ось чому хочу сісти тут!.. А ще — хочу об'єднати свій рід русь, колись роз'єднаний отцем моїм і стриєм Межамиром, щоб був він могутній і не перевівся в далекості часу!.. Чи так я кажу, братове? Чи правильно мислю, родовичі?

— Так, так! — загули люди. — Правильно мислиш, князю!.. Гарна тут земля — воліємо жити на ній!

— От і добре… А щоб не сталося з нами так, як з королем Божем, укладемо нині з князями сіверянським та деревлянським міцний братерський союз. Нападуть чужинці — поспішай один одному на допомогу і не кидай другародовича в біді, аж поки ворог не буде

погромлений і знищений! Чи згоден ти, князю Гордомисле, і ти, князю Ходото?

— Згодні, згодні! — відповіли одностайно князі. — Сьогодні напали на вас — ми допомогли, завтра нападуть на нас — ви допоможете! Розумно це!

І вони подали руки князеві полянському та його братам. Кий обняв за плечі Боривоя.

— А ще ж з нами й уличі! Хоч і підсічені вони на корені, хоч і втратили вони багато воїв своїх і князя свого, та залишився княжич Боривой — очолить він плем'я своє! І розмножиться воно, і стане надійною підпорою союзові нашому!.. Чи так я кажу, Боривою, брате мій?

— Так, князю!

— От і порішили на цьому… Тепер, люди, несіть сюди все, що в кого є, — справимо учту на честь перемоги нашої, союзу нашого, на честь того, що сідаємо ми на цих землях… Справимо учту та на радощах, осяяні золотим промінням Світовида, закладемо тут город… Щоб став він моєю столицею, осереддям усієї нашої землі!

Післямова

Ось і скінчилась оповідь про князя Кия, його братів та сестру Либідь.

Автор запропонував читачеві свого версію про давноминулі події на нашій землі, що спричинилися до встановлення в племені полян династії Києвичів та заснування міста Києва, про русів, що стали ядром полянського союзу племен, а згодом і всіх східно-слов'янських племінних союзів.

Читач може запитати: а чи жив насправді такий князь? Чи не вигадали його для того, щоб якось пояснити назву міста? Чи не легендарна це особа? І звідки відоме його ім'я? Адже минуло багато століть з того часу, коли на високій кручі над Дніпром, серед великого бору, руками наших предків було зведено чималу, по тодішніх масштабах, фортецю-город, — з глибоким ровом, високим земляним валом та міцним сосновим чи дубовим палісадом по ньому… І чому лише тепер постало питання про 1500-річний ювілей Києва? Хіба вчені не знали про це раніше?

Спочатку пильно приглянемося до самого слова Київ. За граматичними ознаками це присвійний прикметник типу Іванів, Петрів, батьків. Тому не важко здогадатися, що утворений він від власного іменника Кий, тобто палиця, кийок, дрючок.

Подібні імена у наших предків-слов'ян — явище загальновідоме, дуже поширене. У вигляді прізвищ вони збереглися до наших днів — Вовк, Заєць, Сова, Дуб, Корж, Чуб, Чіп, Ключка тощо.

Таких сучасних прізвищ, що були колись кличками-імена-ми, можна навести безліч. Кий серед них — не виняток… Тож коли б навіть у нас не було письмового джерела, що пояснює походження топоніма Київ, то шляхом найпростішого граматичного розчленування цього слова ми легко можемо визначити його слов'янську основу — кий. Оскільки назви поселень у давнину часто утворювалися від імені чи прізвища першопоселенця, то у нас немає підстав сумніватися в тому, що й Київ названий в честь людини по імені Кий.

Хто ж був Кий?

З нашого найдавнішого літопису "Повісті временних літ", уривок з якого наведено на початку цієї книжки, ми дізнаємося, що Кий був полянським князем і з братами "зрубав" град, названий його ім'ям.

Довгий час вважалося, що запис літописця Нестора про Кия — це вигадка, легенда, як, до речі, і розповідь славнозвісного співця Гомера про Трою та біблейна легенда про всесвітній потоп. Однак історична наука, зокрема археологія, накопичує все нові й нові факти, які дозволяють по-новому глянути на ці проблеми.

Зусиллям багатьох учених було достовірно установлено, що ці легенди (та й багато інших) мають під собою реальний грунт. Так, наприклад талановитий археолог-аматор Генріх Шліман в 70-х роках XIX століття знайшов і розкопав стародавню Трою і цим підтвердив історичність фактів, покладених в основу гомерівських поем "Іліада" та "Одісея".

А ось англійський учений Леонард Вуллі в 20-х роках XX століття розкопав шумерійське місто Ур в Месопотамії, на березі Євфрату і довів, що в доісторичні часи катастрофічна повінь затопила всю ту країну довжиною в п'ятсот і шириною в сто п'ятдесят кілометрів. Більшість населення загинула. Цю повінь шумери назвали всесвітнім потопом, і під такою назвою трансформована, перетворена в легенду розповідь про нього значно пізніше ввійшла в біблію.

Чи не так було з Києм та Києвом?

Розкопки на Старокиївськії горі, в районі Історичного музею, проведені в 50–60 рр. радянськими вченими, показали, що в VI–VII ст. тут уже існувала слов'янська фортеця. Закласти її міг лише князь, який мав значні матеріальні ресурси та людей для такого великого будівництва. І, нарешті, знайдено городище Кия.

З усього цього можна зробити цілком певний висновок: повідомлення Нестора в "Повісті временних літ" про те, що князь Кий "зрубав" город і що город цей названо його ім'ям, грунтується на вірогічних історичних фактах.

Однак уже в часи Нестора дехто сумнівався в реальності князя Кия. Такі скептики казали, що Кий справді колись жив, але був не князем, а перевізником через Дніпро. Іменем цього перевізника місто, мовляв, і названо Києвом.

Щоб спростувати такі "не історичні" твердження, літописець доповнює своє повідомлення дуже цікавими і важливими фактами з біографії полянського князя. "Коли б Кий був перевізником, — твердить літописець, — то не ходив би до Царграда. Цей же Кий князював у роді своєму і ходив до царя і, як розповідають, велику шану прийняв від царя, при якому він ходив. Коли ж повертався назад, то прийшов він на Дунай, облюбував місце і зрубав городок невеликий. І хотів сісти в ньому з родом своїм. Та не дозволили йому зробити це ті, що жили довкола. Так і нині прозивають дунайці те городище — Києвець. Кий же, повернувшись у своє місто Київ, тут і життя своє скінчив, і брати його Щек та Хорив і сестра їхня Либідь тут померли. І по цих братах почав їхній рід держати князювання в полянах".

Як бачимо, це доповнення Нестора дуже суттєве. Кий, видно, був видатною історичною особою. Недарма за півтисячоліття, що минуло від Кия до Нестора, народ в пам'яті, в усних переказах ("розповідають") зберіг найважливіші факти його політичної біографії — збудував столицю на Дніпрі, ходив до Константинополя, поставив городок на Дунаї і хотів перевести туди своє плем'я, але, зустрівши опір місцевих племен, повернувся до Києва, де й "життя своє скінчив". Зовсім не мало! Про багатьох князів X–XIII ст. ми іноді знаємо набагато менше.

Отже, ми з повним правом можемо зараз стверджувати, що Кий був реальною історичною особою, видатним полянським князем, засновником Києва.

Автор не ставив собі за мету написати про Кия роман-хроніку, де б можна було використати матеріал з "Повісті временних літ". Задум його був значно скромніший — в сюжетній формі реконструювати лише невеликий відтинок Києвого життя, але відтинок важливий. Тут — напад

однієї з гуннських орд, що після розпаду держави Аттіли кочувала в причорноморських степах, зміна династії в полянському союзі племен, заснування Києва. І, звичайно, політичний устрій, побут, військова організація східних слов'ян того часу, про що чимало матеріалу дають хроніки Прокопія, Менандра, Псевдо-Маврикія, Йордана та інших середньовічних хроністів, а також численні публікації радянських учених.

Цього року ми відзначаємо 1500-річчя Києва, найстарішого східно-слов'янського міста, що відіграло визначну роль в історії трьох братніх народів — російського, українського та білоруського.

Князь Кий не залишив нам каменя з точною датою заснування своєї столиці. Ця дата встановлена вченими довільно на основі вивчення археологічних матеріалів. Більш-менш точно ми можемо говорити лише про період заснування Києва, і 482 рік — це, мабуть, найнижчий рубіж того періоду, а верхній губиться десь у VI столітті.

Та цілком усвідомлюючи умовність цієї дати, ми з радістю і гордістю відзначаємо цей славний ювілей і передусім звертаємо свої погляди в сиву давнину, до наших далеких предків, до князя Кия, його братів та сподвижників, які заклали підмурівок східно-слов'янської державності, "зрубали" це сонячне місто над Дніпром і в братерській єдності відстоювали його від численних завойовників.

Велика історія Києва. Зростав він, будувався, був одним із кращих міст середньовічної Європи, не раз зазнавав ворожих навал, руйнувань і знову відроджувався. Та ніколи не був він таким юним красенем, як нині, коли відзначає свій півторатисячолітній ювілей.

notes

Примітки

1

Хоре, Хорос, Дажбог, Даждьбог, Світовит, Світовид — так стародавні слов'яни називали сонце, якому поклонялися, як богові. Від Хороса походить прикметник хороший, тобто сонячний, тарний, погідний.

2

Праворуч.

3

Старовинна ручна зброя, що має форму молота, насадженого на довгий держак (ред.)

4

Дядько по батькові, батьків брат.

5

Вуй, вуйко — дядько по матері, материн брат

6

Досі не з'ясовано походження племінної назви уличів. Є відомості, що колись жили вони між Дунаєм і Дністром — у місцевості, яка з давніх-давен прозивалася Углом (Кутом). Значно пізніше тюрки назвали її Буджаком, що теж означає — кут, угол. То, може, звідси й походить етнонім "уличі", утворений з первісного "угличі"?

7

Боротьба, бій, борня.

8

Ранкова зоря.

9

Походження і значення слова "анти" до цього часу не з'ясоване. Антами називали східних слов'ян греки, які, можливо, так вимовляли їхню племінну назву — венети (венти, венди). Є й інша думка: погуннськи "анда" — союзник, побратим. Тож підкорених гуннами східних слов'ян греки могли прозвати антами.

10

Стародавні звичаї і порядки.

11

Гунни вийшли з Північного Китаю (III— I ст. ст. до н. е.), пізніше вони підкорили Казахстан, Середню Азію, а звідти рушили на захід і осіли на Дунаї, на території сучасної Угорщини, роблячи спустошливі походи на сусідні країни.

12

Рекс, рикс — король.

13

Римська провінція між нижньою течією Дунаю і Балканськими горами.

14

Корзно — верхній одяг, схожий на плащ.

15

Ліворуч.

16

Римська імперія поділялася на Східну зі столицею в Константинополі і Західну зі столицею в Римі.

17

Сучасна Франція.

18

Сьогодні.

19

Жердина.

20

Корзно — верхній одяг, схожий на плащ.

21

Полк — народ, плем'я, ополчення.

В давнину Почайна впадала в Дніпро приблизно там, де зараз міст ім. Патона. Дніпро ж протікав ближче до лівого берега і лише в XVII ст., під час великої повені, прорвався в гирло Почайни і проклав собі русло, що існує донині.